

jaargang 20 (2001), aflevering 3

EX TEMPORE

VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

Themanummer over rampen

Met onder andere de aardbeving van 1755 in Lissabon,
Jobs interpretatie van rampen en
de ondergang van de Tilburgse textielindustrie

EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

(een samenvoeging van de tijdschriften *Ex Tempore* en *Verleden Tijd Schrift*)

Jaargang 20 (2001), aflevering 3

ISSN 1566-1717

ET.VT verschijnt driemaal per jaargang

Redactie:

Jasmijn Bovendeert, Matthijs Braat, Jan Brabers, Froukje van Dooren, Carla Hoetink, Marloes Hulsken, Gerda de Kleijn, Jasper Loots, Edwin van Meerkerk, Sasha ter Mors, Pepijn Oomen, Annemie Otten, Peter Raedts, Anton van de Sande, Marloes Schoonheim en Liesbeth Timmermans.

Kernredactie:

Jasmijn Bovendeert, Froukje van Dooren, Gerda de Kleijn en Annemie Otten

Lay out:

Carla Hoetink en Edwin van Meerkerk.

Redactiesecretariaat:

ET.VT, Postbus 9103, 6500 HD NIJMEGEN

024 3612174, A.vandeSande@let.kun.nl

Bekijk ook eens onze webpagina: <http://www.kun.nl/extempore/>

Bijdragen op diskette kunnen bij de redactieleden worden ingeleverd. Zie ook de aanwijzingen voor auteurs achterin dit nummer.

Losse nummers: f8,- voor studenten; f15,- voor overigen.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2002: €11,- voor studenten; €20,- voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op postbanknummer (girorekening) 8169332 t.n.v. *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen (ET.VT)*, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Druk:

Drukkerij Graficolor, Nijmegen

© EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN 2001

Inhoud

2	Redactioneel
3	<i>Georg Frerks</i>
De studie van rampen en rampenstudies
16	<i>Bert Schuurman</i>
Zo maar
Jobs interpretatie van rampen
33	<i>Yasmina Boudia</i>
Abnormale versus normale mortaliteit
Pest en andere abnormale mortaliteit gedurende de Late
Middeleeuwen in Vlaanderen
58	<i>Arie Manten</i>
Het Rampjaar 1672-1673
79	<i>Pepijn Oomen</i>
Lissabon 1755: de schok van een aardbeving
87	<i>Angélique Janssens</i>
'Eens door de wol geverfd, nu door de wol getekend...'
De 'trage' ramp van de ondergang van de Tilburgse
Textielindustrie, 1900-1980
106	De boeken top vijf van...
<i>Angela van Loveren en Yvonne Poel</i>
112	<i>Piet Leupen</i>
Column
115	Lettres Provinciales
121	Recensies
131	Auteursgegevens

Redactioneel

Toen de redactieleden van *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift* in januari van dit jaar in alle onschuld het thema 'rampen' kozen voor deze uitgave, konden wij nog niet bevroeden welke rampen ons allemaal te wachten stonden in 2001. Na een zomer die beheerst werd door de MKZ-crisis, markeerde 11 september volgens velen het begin van een nieuw tijdperk. Deze enorme tragedie had ook een direct gevolg voor het aantal artikelen in dit nummer. Paula Souverijn, afgestudeerd in Ontwikkelingsstudies, had toegezegd op basis van haar scriptie een artikel te schrijven over de burgeroorlog in Somalië. Zij is echter momenteel werkzaam bij het Rode Kruis in New York en was daardoor - uiteraard - niet in staat dat artikel op te leveren. Voor ons een tegenvaller, maar de gedachte dat zij daar werk doet dat zoveel malen nuttiger is, biedt veel troost.

Zoals de traditie bij een themanummer wil, heeft de redactie ver buiten de kring der Nijmeegse historici gereikt om het fenomeen ramp vanuit een zo breed mogelijke invalshoek te belichten. Want dat rampen een verre van hedendaags fenomeen zijn, moge duidelijk zijn. Uit de bijdrage van Georg Frerks, hoogleraar Rampenstudies in Wageningen, blijkt dat rampen wél steeds vaker voorkomen. Met de groeiende bevolking neemt ook de omvang van catastrofes toe. In het beschouwende openingsartikel bespreekt Frerks de multicausaliteit van rampzalige gebeurtenissen. Persoonlijke tragedies zijn echter ook rampen. Het ongeluk dat Job overkwam, staat centraal in het artikel van theoloog Bert Schuurman.

Vanzelfsprekend kent deze ET.VT ook een aantal historische artikelen. Angélique Janssens gaat in op de ondergang van de Tilburgse textielindustrie. Yasmina Boudia bespreekt de gevolgen van de pest in het Vlaanderen van de veertiende eeuw. Pepijn Oomen neemt ons mee naar het Lissabon van 1755, dat getroffen werd door een verwoestende aardbeving. Deze liet haar sporen na in het politieke en culturele leven van die tijd en bleef zeker niet beperkt tot Portugal. Het klassieke rampjaar 1672 kon in deze aflevering niet ontbreken. Als voorzitter van de Historische Kring Breukelen bespreekt Arie Manten de gevolgen die het jaar waarin het volk redeloos, het land reddeloos en de regenten radeloos waren had op regionaal gebied. Al is dit een themanummer, de vaste rubrieken ontbreken niet.

Het is de overweging waard voor een volgend themanummer een thema te kiezen dat bij navolging minder schade oplevert dan nu het geval is. Wat te denken van liefde, humor of vrede...?

De kernredactie.

Georg Frerks

De studie van rampen en rampenstudies

Inleiding

Apocalyptische beelden uit de gehele wereld laten ons bijna elke dag weer zien hoe tallozen de dood worden ingejaagd in landen waar haat en geweld regeren, of het slachtoffer worden van wat 'blind' natuurgeweld lijkt te zijn. Geweld en oorlog, natuurrampen en allerlei andere noodsituaties zijn echter geen nieuw gegeven. Het aantal spreekwoorden, idiomatische uitdrukkingen en clichés over voor- en tegenspoed in onze taal is legio. Ook de geschiedenis spreekt boekdelen: de bijbel, de veroveringen van het Romeinse Rijk, de Zwarte Dood in de Middeleeuwen, het uitroeien van de inheemse bevolking bij de zogenoemde ontdekking van de Nieuwe Wereld, de grote hongersnood in Ierland in het midden van de negentiende eeuw. In de vorige eeuw vormden de Wereldoorlogen, de slachtoffers van de regimes en hongersnoden in het communistische Rusland en China, de deling van het Indiase subcontinent, de onafhankelijkheidsstrijd van een aantal landen in de 'Derde Wereld' even zoveel voorbeelden van rampspoed en gewelddadig conflict. Toch was er tegelijkertijd in de loop van de tijd het idee ontstaan dat veel van deze ellende onder controle kon worden gebracht. Na het einde van de Koude Oorlog was er zelfs een nieuw geloof ontstaan in de mogelijkheden van de Verenigde Naties om vrede te bewerkstelligen en werd door de toenmalige Amerikaanse president Bush gesproken van een 'New World Order'.² Veel van dat optimisme is intussen al weer weggeëbt.

De aanslagen op het World Trade Centre en het Pentagon op 11 september 2001 in de Verenigde Staten hebben onze neus weer op de trieste waarheid gedrukt: rampen vormen een realiteit, waaraan we ons als mensheid niet kunnen onttrekken. Dit blijkt zelfs op te gaan voor het rijkste en machtigste land op aarde. Of het nu gaat om rampen met een terroristische achtergrond, om rampen waaraan een conflict ten grondslag ligt of rampen veroorzaakt door een natuurlijke dreiging of menselijk falen, het lijkt er wel op alsof ze steeds vaker voorkomen. Ook in Nederland zijn we de laatste jaren verscheidene

¹ Bij het schrijven van dit artikel is gebruik gemaakt van: G.E. Frerks, *Omgaan met rampen. Inaugurale Rede*. Wageningen: Landbouwuniversiteit (1998); en D. Hilhorst en G. Frerks 'Rampen als sociale constructies' *KWALON* 17, jaargang 6, 2 (2001) 21-26.

² De term werd gebruikt bij de voorbereidingen van de Golfoorlog in 1991. President Bush vroeg de Verenigde Naties een nieuwe wereldorde op te bouwen o.a. als morele steun tegen de Iraakse agressie. Tevens reageerde hij hiermee op critici die hem verweten geen visie op de internationale politiek te hebben. (Bron: Encyclopedia Britannica Online; <http://www.eb.com>)

malen met rampen geconfronteerd, zoals de brand in Volendam, de ontploffing in Enschede, het vliegtuigongeluk in Eindhoven en regelmatige overlast door overstromingen van, onder meer, de Maas en de IJssel. Behalve de tragedie in de Verenigde Staten zelf, leidden de gevolgen daarvan in de vorm van bombardementen op Afghanistan weer tot vluchtelingen die probeerden een veilig heenkomen te zoeken en die door de internationale hulpverlening van voedsel en andere primaire levensbehoeften moesten worden voorzien. Dit zien we wel vaker. De ene crisis leidt vaak weer tot een andere. Natuurrampen ondermijnen de veerkracht van samenlevingen en individuen, waardoor hun kwetsbaarheid voor een volgende ramp alleen maar groter wordt, terwijl ook oorlogen vaak de neiging tot *spill-over* effecten vertonen. Of zoals Tilly al schreef: 'War is a form of contention, which creates new forms of contention'.³ Hoewel de aanslagen in de V.S. en de 'oorlog tegen het terrorisme' veel van het andere nieuws van de voorpagina's hebben weggedrukt, eisen allerlei andere rampen nog continu hun tol. Overal ter wereld vinden verwoestende conflicten plaats met desastreuze humanitaire gevolgen en op dit moment komt op meerdere plaatsen ernstige hongersnood voor. Natuurrampen en conflicten uit voorgaande jaren hadden bovendien wereldwijd al geleid tot tussen de dertig en veertig miljoen vluchtelingen en ontheemden. In veel landen is men de gevolgen van eerdere rampen nog lang niet te boven, zoals die van orkaan Mitch in Centraal Amerika, die van de overstromingen in Mozambique of Bangladesh of die van de aardbevingen in India en Turkije. Dit alles noodzaakt rampen beter onder de loep te nemen en na te gaan welke trends er zijn te onderscheiden.

Wat kan worden gedaan om aan rampen het hoofd te bieden: als effectieve reactie op een ramp, wanneer die eenmaal is gebeurd, maar liever nog als poging rampen te voorkomen of te verzachten? Dit roept de vraag op naar de studie van rampen en rampenstudies als een tak van toegepaste wetenschappelijke arbeid. In dit artikel sta ik stil bij een aantal trends op het terrein van rampen, om me daarna te richten op de bestudering van rampen. Ik zal hierbij in vogelvlucht de geschiedenis van de studie van rampen behandelen en proberen de actuele stand van zaken te duiden. Ik laat daarbij overigens het gehele domein van 'disaster management' buiten beschouwing. Ik geef hierbij tenslotte aan op welke wijze aan de Universiteit Wageningen inhoud wordt gegeven aan de materie bij de speciale leerstoel 'Rampenstudies'.

³ Geciteerd in D. Keen, 'The Political Economy of War' in: F. Stewart (ed.), *The Social and Economic Costs of Conflict in Developing Countries* (Londen 1997) 25.

De complexiteit en multicausaliteit van rampen

Rampen worden, zoals hierboven al bleek, vaak onderscheiden in drie categorieën. Natuurrampen (zoals overstromingen, orkanen, aardbevingen, droogte), rampen veroorzaakt door mensen (de zogenoemde *man-made disasters* als industriële, technologische en verkeersrampen) en rampen ten gevolge van geweld (gewapend conflict of terrorisme: de situatie in Soedan, Somalië, Afghanistan). Voor deze laatste categorie wordt vaak wel de benaming *complex political emergencies* gehanteerd.⁴ Dit onderscheid naar oorzaken komt erg vertrouwd over, maar staat toch aan veel kritiek bloot. Het kan bij nadere beschouwing eigenlijk niet worden gehandhaafd en slechts functioneren als een eerste grove, maar tegelijkertijd ook enigszins misleidende aanduiding.

De reden hiervoor is dat rampen complex en multicausaal van aard zijn en dat een simpele indeling op basis van oorzaken hieraan onvoldoende recht doet. Veel zogeheten natuurrampen zijn uiteindelijk terug te voeren op een zwak management van natuurlijke hulpbronnen of een falend overheidsbeleid. Hongersnood blijkt beter verklaard te kunnen worden vanuit het overheidsbeleid en allerlei economische gegevens dan uit regencijfers of de beschikbaarheid van voedsel, zoals aangetoond door Amartya Sen in zijn inmiddels klassieke werk *Poverty and famines: an essay on entitlement and deprivation*.⁵ Overstromingen en aardverschuivingen hebben veelal te maken met houtkap in de bovenstroom van rivieren en op hellingen. Alexander stelt terecht: 'To begin with, it is now widely recognised that "natural disaster" is a convenience term that amounts to a misnomer. Neither disasters nor the conditions that give rise to them are undeniably natural.'⁶ Terecht heeft iemand wel eens uitgeroepen dat er niets natuurlijks is aan een natuurramp!

Daarnaast kunnen de verschillende typen rampen elkaar versterken. Doordat mensen van huis en haard verdreven worden in een burgeroorlog, kunnen ze hun normale hulpbronnen bijvoorbeeld voor de productie van voedsel niet meer exploiteren, terwijl gebruikelijke vormen van lokaal, wederzijds hulpbetoon en de nationale hulpverlening in die omstandigheden niet meer functioneren. Het wordt dan moeilijk te bepalen of een hongersnood, zoals in Somalië, aan de droogte of aan de burgeroorlog te wijten is. Het is in ieder geval duidelijk dat de effecten elkaar wederzijds hebben versterkt.

⁴ Zie voor een definitie: J. Goodhand and D. Hulme, 'From Wars to Complex Political Emergencies: Understanding Conflict and Peacebuilding in the New World Disorder', *Third World Quarterly* 20, 1 (1999) 13-26.

⁵ A. Sen, *Poverty and famines: An essay on entitlement and deprivation* (Oxford 1981).

⁶ D. Alexander, 'The Study of Natural Disasters, 1977-1997; Some Reflections on a Changing Field of Knowledge' *Disasters* 21, 4 (1997) 283-304.

Trends in rampenepidemiologie

Het aantal gerapporteerde rampen ten gevolge van natuurgeweld over de afgelopen 25 jaar was ruim 5.000 en het aantal rampen met een menselijke oorzaak ruim 2.500. In het afgelopen decennium zijn er gemiddeld 270 rampen geweest per jaar met een totaal aantal van 51.000 doden per jaar en 196 miljoen overig getroffen.⁷ De materiële schade bedroeg ruim 71 miljard US dollar per jaar. Op het terrein van gewelddadig conflict heerst het volgende beeld. Volgens de *World Conflict and Human Rights Map 2000/2001* gemaakt door het *Interdisciplinary Research Programme on Causes of Human Rights Violations* PIOOM bedroeg het aantal conflicten in het midden van 2001 wereldwijd 140 (geclassificeerd als 23 *high-intensity* (meer dan duizend doden), 79 *low-intensity* (100-1000 doden) en 38 *violent political conflicts* (minder dan honderd doden)). Daarnaast waren er 334 zogenoemde '*political tension situations*'. Hierover zeggen de auteurs van de *Map*: 'These situations are the result of growing levels of systematic strain and increasing social and political cleavages along factional lines. They can escalate to violence if conflict prevention measures fail. Some of the situations listed already have resulted in incidental violence.'⁸

Bij de 'natuurrampen' vielen verreweg de meeste doden door orkanen, overstromingen en aardbevingen. De grote meerderheid van rampen vindt plaats in ontwikkelingslanden in Azië, Afrika en Latijns-Amerika, waar ook 95% van het totale aantal slachtoffers valt. De afgelopen decennia is de frequentie waarmee overstromingen, orkanen, aardbevingen, vulkaanuitbarstingen en andere zogenoemde natuurrampen voorkomen, en de uitwerking ervan op mens en natuur toegenomen en alles wijst erop dat deze trend zich in de nabije toekomst zal voortzetten. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen.

De eerste oorzaak ligt in de uitstoot van broeikasgassen en de daardoor veroorzaakte klimaatsveranderingen, zoals uitvoerig behandeld in de rapporten van het *Intergovernmental Panel on Climate Change* en het *World Disasters Report* van 1999, dat zich speciaal richtte op natuurrampen en veranderingen in het milieu. Deze rapporten geven aan hoe dergelijke veranderingen desastreuze gevolgen lijken te krijgen in de toekomst. De kans op 'natuurrampen' en slachtoffers vanwege dit soort veranderingen neemt sterk toe. Aan het eind van de 21ste eeuw zal het waterpeil van de zeeën door de stijging van de gemiddelde temperatuur bijna een halve meter zijn gestegen en dit zal de bevolkingen van grote delta's in de wereld (denk aan de tientallen miljoenen Bangladeshi's) en

⁷ International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies *World Disasters Report, Focus on Public Health* (Genève IFRC 2000).

⁹ International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies *World Disasters Report, Focus on Natural Catastrophes and Environmental Change* (Genève IFRC 1999).

⁸ *Interdisciplinary Research Programme on Causes of Human Rights Violations* PIOOM, *World Conflict and Human Rights Map 2000/2001*.

van talloze eilanden ernstig aantasten in hun bestaansmogelijkheden. Die temperatuurstijging leidt ook tot allerlei klimatologische en atmosferische reacties waardoor onder meer orkanen in sterkte kunnen toenemen (de windsnelheden van orkanen zijn overigens de afgelopen decennia reeds aanzienlijk toegenomen) en tot zulke verschijnselen als *El Niño* en *La Niña*. Het zijn vooral de tropische gebieden die het meest gevoelig zullen zijn voor de geschetste verschijnselen. We moeten bovendien niet onderschatten dat er, behalve de directe slachtoffers van het natuurgeweld, heel veel indirecte slachtoffers vallen ten gevolge van ziekten, epidemieën en verminderde fysieke weerstand en sociaal-economische veerkracht. Vaak bestaat geen goed inzicht in deze 'tweede' categorie slachtoffers. De gevolgen voor de ontwikkeling van de getroffen gebieden zijn vaak ook erg groot. Sommige landen worden jaren achterop gezet in hun ontwikkeling. Landen die regelmatig door natuurgeweld worden getroffen, leveren soms continu enige procenten van hun jaarlijkse economische groei in om de schade van deze rampen te herstellen.

Een tweede verklarende factor voor deze trend kan worden gevonden in de toegenomen kwetsbaarheid van samenlevingen, gemeenschappen, huishoudens en individuen. Wanneer mensen niet of maar moeilijk in staat zijn zichzelf te redden in lastige situaties wordt het begrip kwetsbaarheid gehanteerd. Dit begrip (in het Engels aangeduid met het woord *vulnerability*) is een centraal element in de analyses van rampsituaties, met name in de ontwikkelingslanden, omdat hier de oorzaak wordt gevonden dat er juist daar zoveel slachtoffers vallen. Een ramp is altijd de resultante van een natuurlijke, menselijke of technologische dreiging en de kwetsbaarheid van het getroffen gebied of de bevolking. Kwetsbaarheid kan overigens (ten dele) worden gecompenseerd door de aanwezige of te ontwikkelen lokale capaciteit om een ramp het hoofd te bieden. Hoe groter die capaciteit, hoe geringer de kwetsbaarheid en hoe minder het risico dat er een rampsituatie ontstaat. Capaciteit heeft dus op cruciale wijze te maken met de mogelijkheden of in sommige gevallen de onmogelijkheden van de getroffen bevolking om de effecten van een gevaar of een crisissituatie zelf te boven te komen, in het Engels wel aangeduid met het begrip *coping capacity*. Het begrip *coping* staat dan ook centraal in veel definities van rampen. Het *International Relief and Development Project* van Harvard definieert een ramp bijvoorbeeld als een 'crisis situation that outstrips the capacity of a society to cope with'.⁹ Blaikie en zijn medeauteurs, die een toonaangevend boek over natuurrampen, kwetsbaarheid en risico's hebben geschreven, zeggen: 'A disaster occurs when a significant number of vulnerable people experience a hazard and suffer severe damage and/or disruption of their livelihood system in such a way that recovery is unlikely without external aid.'¹⁰ Met deze nadruk op *coping*

⁹ M.B. Anderson and P.J. Woodrow, 'Reducing vulnerability to drought and famine' in: J.O. Field (ed.) *The challenge of famine* (West Hartford 1993) 133.

¹⁰ P. Blaikie et al., *At risk, natural hazards, people's vulnerability and disasters* (London 1994) 21.

capacity is van het begrip ramp een relatieve definitie en geen absolute omschrijving gegeven. Ook de Internationale Federatie van Rode Kruis en Rode Halve Maanverenigingen stelt dit vast: 'An emergency cannot be defined as an absolute set of conditions.'¹¹

Bevolkingen uit ontwikkelingslanden hebben eeuwenlang ervaring met voor- en tegenspoed opgedaan en hebben over de jaren *coping mechanisms* ontwikkeld om noodsituaties aan te kunnen. Curtis definieert *coping mechanisms* als een set van activiteiten en tactieken die actoren in een crisis ondernemen in antwoord op de veranderde of te veranderen situatie.¹² *Coping mechanisms* zijn meestal geworteld in traditionele, cultureel bepaalde betrekkingen en samenwerkingsverbanden. Daarom zijn de *coping mechanisms* van herders en landbouwers bij droogte in Afrika geheel verschillend. Overigens is het verschil tussen *coping* gedurende crises en *coping* in het leven van alledag in de 'Derde Wereld' vaak maar een vloeiende lijn, omdat veel samenlevingen in een chronische crisissituatie terecht gekomen zijn.

De grote meerderheid van rampen vindt dan ook plaats in ontwikkelingslanden in Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Deze kwetsbaarheid voor rampen staat niet op zichzelf, maar komt uiteindelijk voort uit de onderontwikkeling en de politieke economie in de Derde Wereld. De armoede in die landen en de processen van uitsluiting en marginalisatie spelen hierin een belangrijke rol. Door een aantal ontwikkelingen is, behalve de natuurlijke dreiging, ook nog de kwetsbaarheid van grote groepen in deze samenlevingen toegenomen. Processen als bevolkingsgroei, urbanisatie, oorlog en conflicten en economische crises hebben de kwetsbaarheid van de bevolking in de Derde Wereld de laatste jaren sterk vergroot. Door langdurige programma's van structurele aanpassing en het terugdringen van de staatszorg is de veerkracht van de bevolking ondermijnd en blijken traditionele vormen van onderling hulpbetoon en reciprociteit alsmede de traditionele *coping mechanisms* niet meer te werken of onvoldoende te zijn om de situatie het hoofd te bieden. Rampen blijken daarom binnen hetzelfde gebied ook vaak weer de armste, minst bevoorrechte groepen te treffen. Rampen zijn daarom geen incidenten, maar kunnen beter beschouwd worden als nauw verweven met politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en menselijk ingrijpen in de natuur. Ze worden wel eens vergeleken met een vergrootglas, waaronder alle kwalen en tekortkomingen van de samenleving onbarmhartig zichtbaar worden. De invloed van die maatschappelijke ontwikkelingen kan soms lang doorwerken. Peruaanse Indianen hadden een stijl van huizenbouw die goed bestand was

¹¹ International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, *World Disasters Report* (Oxford 1996) 39.

¹² P. Curtis, *Famine household coping mechanisms: their usefulness for understanding household response to armed conflict* (Oxford, Refugee Studies Programme 1993) [unpublished].

tegen aardbevingen. De meerlaagse stenen huizen, geïntroduceerd door de Spanjaarden, waren dit niet. De vernietigende aardbeving in Peru in 1970 waarbij 70.000 doden vielen en meer dan 80% van de bebouwing van het getroffen gebied instortte, had hiermee een voorgeschiedenis van zo'n 500 jaar.¹³

Een derde belangrijke verklarende factor ligt in de toegenomen risico's waaraan onze samenleving blootstaat door juist de technologische en economische ontwikkelingen in deze samenleving zelf. Dit betreft de relatief grote complexiteit en daarmee de onvoorspelbaarheid van allerlei processen. Paul Kennedy stelde het in zijn boek *Preparing for the twenty-first century* al: 'Nothing is certain except that we face innumerable uncertainties.'¹⁴ Een ander aspect dat Kennedy onder de aandacht bracht is dat de gevolgen van deze nieuwe bedreigingen wereldwijd kunnen zijn en vaak niet meer beperkt blijven tot het lokale niveau. Iedereen kan door deze gevaren worden getroffen. Lokale of intrastatelijke conflicten hebben grensoverschrijdende, zogenoemde *spill-over* effecten. De druk van vluchtelingenstromen uit rampgebieden doet zich overal voelen, ongeacht de vraag of het motief tot vluchten nu politieke onderdrukking dan wel de onmogelijkheid is het hoofd economisch boven water te houden. Ecologische en technische rampen - denk aan vervuiling en nucleaire *fall-out* - plegen zich niet aan landsgrenzen te storen. Hetzelfde geldt voor zaken als internationale criminaliteit en terrorisme. Kennedy concludeert dat er bij veel van deze nieuwe bedreigingen geen winnaars en verliezers meer zijn aan te wijzen, en dat de gevolgen ons allen aangaan.

De Duitse socioloog Ulrich Beck heeft in zijn befaamde boek *Risikogesellschaft* een diepgaande analyse gemaakt van de risico's en de risicopercepties die de moderne, zogenoemde reflexieve samenleving karakteriseren.¹⁵ Beck stelt dat de krachten van de techno-economische vooruitgang in toenemende mate overschaduwd worden door de productie van risico's. Waar die risico's in het begin nog als verborgen zijeffecten konden worden gelegitimeerd, worden ze nu geglobaliseerd en onderwerp van openbare kritiek en wetenschappelijk onderzoek en krijgen ze een centrale plaats in het sociale en politieke debat. In dat opzicht is de modernisatie volgens Beck reflexief geworden: ze is haar eigen thema geworden. Vragen over de ontwikkeling en de toepassing van technologieën worden omringd door vragen over het politieke en economische management van de risico's die ermee samenhangen. Modernisatie gaat niet alleen meer gepaard met de productie van welvaart, maar steeds meer met destructieve krachten, gevaren en risico's. Voor wat betreft risico's stelt Beck:

¹³ A. Oliver-Smith, 'Peru's Five-hundred-year Earthquake: Vulnerability in Historical Context' in: A. Oliver-Smith and S.M. Hoffman (eds.), *The Angry Earth. Disaster in Anthropological Perspective* (Londen 1999).

¹⁴ P. Kennedy, *Preparing for the twenty-first century* (Londen 1993) 348.

¹⁵ U. Beck, *The Risk Society, Towards a New Modernity* (Londen 1992).

'They are risks of modernization. They are a *wholesale product* of industrialization, and are systematically intensified as it becomes global'.¹⁶ Bovendien zijn deze risico's niet meer gebonden aan plaats en tijd. Ze hebben een *globalizing* en *equalizing* effect, hoewel er natuurlijk wel pogingen zijn gedaan de meest gevaarlijke industriële processen naar de ontwikkelingslanden over te brengen. Een ander kenmerk van deze risico's is dat ze ternauwernood meer te berekenen zijn (*incalculability*) en eveneens vaak onzichtbaar zijn. Beck stelt verder dat deze risico's een enorme politieke lading hebben gekregen en dat in de risicosamenleving de politieke potentie van rampen enorm is. Hij stelt tenslotte dat er een grote kloof gaapt tussen de sociale en de wetenschappelijke rationaliteit met betrekking tot risico, waarbij het wetenschappelijke monopolie is doorbroken. 'The social effect of risk definitions is therefore not dependent on their scientific validity'.¹⁷ De wetenschappen hebben te maken gekregen met een grote mate van wantrouwen op dit terrein. Beck stelt hierover het volgende:

My thesis is that the origin of the critique of science and technology lies not in the 'irrationality' of the critics, but in the failure of techno-scientific rationality in the face of growing risks and threats from civilization. (...) As they are constituted - with their overspecialized division of labor, their concentration on methodology and theory, their externally determined abstinence from practice - the sciences are *entirely incapable* of reacting adequately to civilizational risks, since they are prominently involved in the origin and growth of those very risks.¹⁸

Ook andere auteurs hebben gewezen op de complexiteit van de moderne samenleving, waardoor een ramp op het ene terrein onmiddellijk doorwerkt op andere terreinen. Beelden als dat van lineaire of interactieve complexiteit, ketens, cascades of koppelingen proberen de mate van verwevenheid en aaneenschakeling te vatten. Deze beelden komen overeen met de heersende opvatting van een complexe ramp als een verschijnsel met meervoudige oorzaken en gevolgen, die elkaar onderling versterken. Tenslotte is, met name ook in een aantal rapporten over rampen in Nederland, gewezen op de institutionele complexiteit, de verkokering, de stroperigheid, het gedoogbeleid en het gebrek aan coördinatie binnen de overheid, die alle een effectieve respons, laat staan de preventie, van deze rampen hebben belemmerd.

De studie van rampen

Hoewel rampen misschien op de eerste plaats het terrein lijken van geofysici, meteorologen, geneeskundigen en andere exacte wetenschappers, zijn ze ook altijd onderwerp van studie geweest voor sociale wetenschappers. Tot het midden van de jaren zeventig richtten deze zich met name op de bestudering

¹⁶ Beck, *The Risk Society*, 21.

¹⁷ Ibidem, 32.

¹⁸ Ibidem, 59.

van het menselijk gedrag tijdens noodsituaties en de vraag waarom mensen bepaalde risico's opzoeken. De sociale wetenschappers speelden in die tijd een ondergeschikte rol en onderschreven eigenlijk de dominante, technocratische visie op rampen.¹⁹ Hierbij werd sterk de nadruk gelegd op een structurele aanpak van de problematiek met oplossingen op basis van *engineering*.

Zoals al hierboven reeds is gesteld is geleidelijk aan de erkenning gegroeid dat rampen multi-causale fenomenen zijn, die niet vanuit een enkele invalshoek kunnen worden benaderd:

Increasingly, the distinction between 'natural disasters' and 'man-made' or 'technological disasters' has become blurred, as Turner (1978) noted. (...) Natural and human factors always interact in the effects of natural disasters and in most, if not all, cases in their causes. Disaster researchers concluded long ago that disasters cannot be conceptualised except in terms of social, as well, as technological or environmental agents.²⁰

In de jaren 1970 vroeg Barry Turner in een tijdschriftartikel en zijn baanbrekende boek *Man-made Disasters* al aandacht voor de organisatorische determinanten en processen die tot rampen konden leiden.²¹ Douglas en Wildavsky beschreven hoe samenlevingen verschillen in hun keuze welke potentiële gevaren zij als risico ervaren.²² Een andere mijlpaal in dit opzicht was de verschijning van het boek *Interpretations of Calamity from the Viewpoint of Human Ecology* van de geograaf Kenneth Hewitt, die stelde dat rampen niet in eerste instantie afhankelijk waren van geografische processen, maar van toegenomen kwetsbaarheid, onder andere ten gevolge van de armoede in de ontwikkelingslanden.

Het begrip kwetsbaarheid heeft daarna een belangrijke plaats verworven bij de analyses van rampen en de mogelijke aanpak van rampen en is een centraal begrip geworden bij rampenstudies, zoals aangetoond door Alexander in zijn overzichtsartikel over twintig jaar studie naar natuurrampen.²³ De reeds aangehaalde auteur Blaikie heeft een model ontwikkeld waarin een verklaring wordt gegeven van het ontstaan en de toename van kwetsbaarheid voor natuurrampen. De zogenoemde *progression of vulnerability* verloopt van *root causes* via *dynamic pressures* naar *unsafe conditions* die de kwetsbaarheid van groepen of

¹⁹ A. Oliver-Smith, 'Anthropological Research on Hazards and Disasters' *Annual Review of Anthropology* 25 (1996) 303-328.

²⁰ J.F. Short and E.A. Rosa, 'Organizations, Disasters, Risk Analysis and Risk: Historical and Contemporary Contexts' *Journal of Contingencies and Crisis Management* 6, 2 (1998) 93-96.

²¹ B. Turner, 'The Organizational and Interorganizational Development of Disasters' *Administrative Science Quarterly* 21, 3 (1996) 275-301 en idem, *Man-made Disasters* (Londen 1978).

²² M. Douglas and A. Wildavsky, *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers* (Los Angeles 1982).

²³ Alexander, 'The Study of Natural Disasters', 283-304.

individuele bepalen. De dieperliggende oorzaken kunnen we vinden in het beheer van de fysieke omgeving, de fragiele ecologie, de zwakke economie, oorzaken die natuurlijk niet eenvoudig zijn te verhelpen.²⁴ Bij de verklaring van hongersnood hebben we een vergelijkbare ontwikkeling gezien. Eerst werd hongersnood verklaard uit eenvoudige factoren, zoals de invloed van het klimaat, of door middel van Malthusiaanse en neo-Malthusiaanse opvattingen, waarbij respectievelijk overbevolking en medische vooruitgang leidden tot een onbalans tussen bevolking en voedsel. Uiteindelijk werden de oorzaken niet alleen meer gezocht in de beschikbaarheid van voedsel (de zogenaamde *food availability*-these), maar geanalyseerd in termen van claims en controle over voedsel (de *food entitlement*-these). *Entitlements* zijn 'definite and socially sanctioned claims to, and effective legitimate command over food and other relevant commodities and services'.²⁵ De econoom Sen toonde voor de grote hongersnood in Bengalen van 1943 aan, dat er geen voedseltekorten waren als zodanig, maar dat de relatieve prijzen van voedsel en andere producten aan verandering onderhevig waren (onder andere door speculatie met graan in verband met de oorlogssituatie in Azië op dat moment). Door de verslechterende ruilvoet (*terms of trade*) werd voedsel voor landlozen en ambachtslieden onbereikbaar. Sen merkte met betrekking tot de hongersnood in Ethiopië over een Ethiopische herder terecht op: '(...) that he was hit by drought, and decimated by the market mechanism'.²⁶

Bij dit soort verklaringen zijn dus complexe economische verbanden aan de orde, maar ook zaken als de administratieve en politieke wil, en de capaciteit van de overheid om op te treden. Behalve de institutionele daadkracht van de overheid zelf, speelt ook de deviezenreserve ten behoeve van eventuele voedselimporten en het bestaan van een goed werkend *early warning and response* systeem een rol. Tussen landen in dezelfde regio kunnen op deze terreinen kenmerkende verschillen bestaan. Al deze voorbeelden tonen aan dat de verklaring van rampen, zoals die thans geschiedt via analyses van kwetsbaarheid, *entitlements* en institutionele reactiecapaciteit verre van eenvoudig is, en zich baseert op bredere sociale, economische en politieke samenhangen. Zoals de auteur Cuny het al vijftien jaar geleden samenvatte:

Recognizing poverty as the primary root of vulnerability and disaster in the Third World is the first step toward developing an understanding of the need for change in current disaster response practices. For if the magnitude of disasters is an outgrowth of underdevelopment and poverty, how can we expect to reduce the impact with food, blankets, and tents, the traditional forms of assistance?²⁷

²⁴ Blaikie, *At risk*.

²⁵ Sen, *Poverty and famines*, 112.

²⁶ ibidem.

²⁷ F.C. Cuny, *Disasters and Development* (New York/Oxford 1983) 15.

Een andere verandering in het denken over rampen is de verschuiving van analyses op basis van een externe agent naar een waar de nadruk wordt gelegd op processen in de getroffen samenleving zelf. In dit paradigma van de externe agent werden rampen en oorlogen gezien als verstoringen van buiten, als uitzonderingen, ja zelfs als afwijkingen van een lineair proces van vooruitgang. Ontwikkeling als een geleidelijk proces van vooruitgang was in deze gedachtegang het normale patroon, en natuurrampen en conflicten werden gezien als een irritante, maar tijdelijke onderbreking daarvan.

Disasters in general are portrayed as non-routine, destabilizing, causing uncertainty, disorder and socio-cultural collapse. In such descriptions there is clearly an emphasis on distinguishing disasters from ordinary, everyday realities that are characterized explicitly and implicitly as possessing a higher degree of predictability.²⁸

Op deze benadering is echter veel kritiek mogelijk. Zoals de auteur Duffield het zeer juist formuleerde: 'It is part of the myth of modernity. That is, the certainty that shared progress is the normal and long term direction of all social change'.²⁹ De empirische realiteit vertoont dermate grote verschillen met de uitgangspunten van dit model dat een alternatieve optiek geboden is, want in de woorden van Oliver-Smith: 'Such an assumption dangerously ignores that most disasters are ultimately explainable in terms of the normal order'.³⁰ We zullen - althans in veel ontwikkelingslanden - waarschijnlijk eerder moeten uitgaan van een situatie die zich - misschien wel structureel - kenmerkt door maatschappelijke en politieke instabiliteit en economische en institutionele zwakte, of één waarin de staat zelf niet meer functioneert (de zogenaamde *failed* of *collapsed states*). Het zal duidelijk zijn dat in dergelijke situaties de kwetsbaarheid van de bevolking structureel toeneemt en de *coping capacity* van de samenleving ten opzichte van rampen ondermijnd wordt. Ook komen in een aantal landen natuurlijke dreigingen op een dermate grote en frequente schaal voor, dat rampen aan de orde van de dag zijn. Zoals Bankoff vaststelt voor de Filippijnen zijn in dit soort landen door de voortdurende omgang met rampen *cultures of disaster* ontstaan.³¹

Een laatste ontwikkeling die hiermee samenhangt is de verschuiving van het begrip ramp van een objectief identificeerbaar fenomeen naar een subjectief, sociaal geconstrueerd proces waarbij er een samenhang is tussen menselijk gedrag en denken aan de ene, en rampen aan de andere kant. Dit geldt zowel

²⁸ A. Oliver-Smith, 'What is a Disaster? Anthropological Perspectives on a Persistent Question', in: Oliver-Smith and Hoffman (eds.), *The Angry Earth*, 18-34.

²⁹ M. Duffield, 'Complex emergencies and the crisis of developmentalism' *IDS Bulletin* 25, 4 (1994) 38.

³⁰ Oliver-Smith, 'What is a Disaster?', 23.

³¹ G. Bankoff, 'A History of Poverty: The Politics of Natural Disasters in the Philippines, 1985-1995' *The Pacific Review* 12, 3 (1999) 381-420.

op het niveau van concrete gedragingen als op het cognitieve niveau van risicopercepties, lokale kennis en culturele adaptaties. 'Disasters have become a policy problem of global scope precisely because of what humans do (...)'.³² Dit aspect is hierboven reeds uitgelegd waar de multicausaliteit van rampen ter sprake kwam en de rol van menselijke factoren en processen is benadrukt. Een ander element bij het constructivistische proces vormen de meervoudige realiteiten die naast elkaar bestaan. Deels gaat het hier om uiteenlopende politieke processen en belangentegenstellingen, deels om sociale percepties waarbij mensen de gebeurtenissen binnen hun leefwereld interpreteren volgens cultureel gekleurde patronen. Het is van belang te benadrukken dat niet alleen kennis sociaal geconstrueerd tot stand komt, maar dat dit ook voor onwetendheid geldt. Hierbij kan het ook organisaties betreffen die een bepaalde wijze van kijken hebben ontwikkeld of aanmoedigen (*official futures*), maar tevens blind blijken te zijn voor andere aspecten, of zoals Weick in een bespreking over het werk van Turner opmerkt: 'Organizations are defined by what they ignore - ignorance that is embodied in assumptions - and by the extent to which people in them neglect the same type of considerations.'³³ Turner heeft beschreven hoe dit element de risico's op een ramp binnen organisatorische settings verhoogt. Speciaal in situaties van onzekerheid of ambiguïteit klampen actoren zich vast aan bepaalde discourses en narratives, waarbij deze zich kunnen handhaven, zelfs indien ze herhaalde malen onjuist zijn gebleken.³⁴ Zo blijken er verschillende domeinen van kennis over rampen te bestaan, zoals dat van de rampenexperts, de bureaucratie en de politiek en van de lokale bevolking.³⁵

Rampenstudies in Wageningen

Sinds 1997 bestaat aan de Universiteit Wageningen een bijzondere leerstoel 'Rampenstudies' die aandacht geeft aan de sociologie van natuurlijke dreigingen, rampen, conflicten en humanitaire hulp in de Derde Wereld. In disciplinair opzicht werkt Rampenstudies vanuit een maatschappijwetenschappelijke invalshoek. Dit betekent dat de sociale en politieke aspecten die het ontstaan en de gevolgen van rampen bepalen, en ook van invloed zijn op het hulpbeleid en de uitvoering van de hulpverlening, in de analyse de nadruk krijgen. In de vakken die door de leerstoel worden gegeven, wordt beoogd de oorzaken, het verloop en de consequenties van noodsituaties te begrijpen. Hierbij wordt uitgegaan van de eerder vermelde complexiteit en

³² L. Comfort et al., 'Reframing disaster policy: the global evolution of vulnerable communities' *Environmental Hazards* 1 (1999) 39.

³³ K.E. Weick, 'Foresights of Failure: An Appreciation of Barry Turner', *Journal of Contingencies and Crisis Management* 6, 2 (1998) 72-75.

³⁴ E. Roe, 'Development Narratives, or making the Best of Blueprint Development' *World Development* 19, 4 (1991) 287-300.

³⁵ Zie voor verdere details: Hilhorst en Frerks 'Rampen als sociale constructies', 21-26.

multicausaliteit. Er wordt getracht deze zo goed mogelijk in kaart te brengen op grond van een analyse van de belangen, achtergronden en leefwerelden van de diverse betrokken actoren. Hierbij baseert de leerstoel zich op de actoranalyse, zoals ontwikkeld door de Wageningse ontwikkelingssocioloog Norman Long.³⁶

Verder is het ontstaan en voortbestaan van kwetsbaarheid een belangrijke ingrediënt van de gevolge aanpak. De leerstoel besteedt ook veel aandacht aan de wijze waarop de bevolking zelf de gevaren inschat en hoe getroffen groepen zelf met rampen omgaan. In dit verband wordt veel gewerkt met de aangehaalde notie van *coping capacity*. De leerstoel richt zich tevens op het functioneren van de noodhulpverlening, inclusief maatregelen op het terrein van preventie en rehabilitatie. Een belangrijk vraagstuk hierbij is hoe de bevolking zelf bij die hulpverlening wordt betrokken en hoe de relaties tussen de bevolking en de hulpverlening tot stand komen en verlopen. Hiertoe wordt *interface*-analyse uitgevoerd.³⁷ Bij zo'n *interface*-analyse wordt gezien hoe de uiteenlopende belangen, percepties en leefwerelden van verschillende groepen of individuen op elkaar inwerken. Hierbij wordt veel aandacht aan het cognitieve aspect gegeven, waarbij onder meer wordt gelet op de wederzijdse beïnvloeding van de verschillende eerder genoemde kennisdomeinen bij de respons op rampen, alsmede op het ontstaan van bepaalde *disaster narratives*. Ook worden de gehanteerde *discourses* rondom interventies bij rampen onder de loep genomen. Voorbeelden zijn het reeds genoemde *developmentalist discourse* of bepaalde fatalistische opvattingen over rampen, of neo-Malthusiaanse vertogen met hun nadruk op schaarste of milieudreigingen.

Met deze nadruk in haar onderwijs en onderzoek staat de leerstoel Rampenstudies van Wageningen Universiteit met beide benen binnen de trends die de afgelopen jaren tot uiting zijn gekomen in de wetenschappelijke en beleidsdebatten over en binnen de studie van rampen.

³⁶ Zie N. Long, *Development Sociology, Actor Perspectives* (London 2001)

³⁷ Long, *Development*, 65-72.

Bert Schuurman

Zo maar

Jobs interpretatie van rampen

Sommige uitdrukkingen uit het bijbelboek Job zijn in onze taal blijven hangen. We hebben het over een 'Jobstijding', iemand heeft 'Jobsgeduld' en we verwijzen naar 'Job op de mesthoop' wanneer we de situatie willen beschrijven van iemand die in diepe ellende verkeert. Kennelijk heeft de inhoud van het boek diepe indruk gemaakt op de West-Europese mens. Dat wil wat zeggen: de teboekstelling van Job moeten we plaatsen ongeveer in de derde eeuw v.Chr. Maar we weten dat de verhalen die de grondstof van het boek vormen al veel en veel ouder zijn en dankzij de bewonderenswaardige techniek van de mondelinge overlevering aan telkens nieuwe generaties zijn doorverteld. Dat het boek zo'n diepe indruk gemaakt heeft en nog maakt, heeft uiteraard te maken met de inhoud. Het gaat om de vraag van het lijden en vooral om die van het onverdiende lijden. Interessant is te zien dat ook in een geseculariseerde tijd de inhoud van het boek blijft aanspreken. Mensen van alle tijden proberen zin te geven aan ervaringen van rampspoed en herkennen in de poging van Job iets dat kennelijk de moeite waard is. De vraagstelling van het boek Job is alleen maar begrijpelijk wanneer we haar zien binnen de relatie die Job met de God van zijn volk heeft. Alleen vanuit het gewicht van deze particulariteit kan wellicht ook iets van een algemene strekking worden aangeduid.

Ik probeer in deze bijdrage te onderzoeken hoe in het bijbelboek Job rampen worden ervaren. Aan de hand van een pericoop uit het boek Job (cap. XII) tracht ik allereerst een beeld te geven van de ontstaansgeschiedenis van het boek. In mijn vakgebied, de theologie, hebben we daar de mooie uitdrukking *Sitz im Leben* voor. Deze term heeft overigens concurrentie van een andere van meer recente aard. Het gaat erom de contextualiteit van de problematiek van Job te onderkennen, de prefiguratie, zou Ricoeur zeggen.¹ Vervolgens wordt ingegaan op de compositie van het boek Job. Is er een ordening waar te nemen in het overvloedige en niet altijd op het eerste gezicht begrijpelijke kader ervan? Daarna zal worden nagegaan of Job inderdaad datgene verkrijgt waar hij om vraagt: een uitleg die zijn lijden zin geeft. Ik wil proberen daarop in te gaan met behulp van de woorden die in de titel van ons artikel voorkomen: 'zo maar'. Dat wil zeggen dat er geen rationalisering van zijn lijden mogelijk is, omdat het buiten elke causaliteit valt.

¹ Zie Paul Ricoeur, *Du texte à l'action* (Parijs 1986).

Jobs rampspoed

Het boek Job kent drie gespreksronden waarin Job met zijn drie vrienden discussieert over wat hem aan rampen en tegenspoed is overkomen. De ellende waarin hij terecht gekomen is wordt in de eerste hoofdstukken verhaald. Zijn bezit wordt geroofd, zijn kinderen komen om, hijzelf wordt gekweld door een afzichtelijke ziekte en hij vervalt tot diepe armoede, zodat de mestvaalt waar hij zich met een potscherf krabt zijn enige toevluchtsoord is.

De vrienden willen hem, na een week van stilzwijgen, troosten. Zij bedenken allerlei overwegingen die zij putten uit de traditionele wijsheidstheorieën. In antwoord aan Sofar, een van de vrienden, horen we Job dan zeggen:

Werkelijk, hoog volk zijn jullie,
met jullie sterft de wijsheid uit!
Maar ik heb net zo goed verstand als jullie;
ik doe voor jullie niet onder, - trouwens,
die dingen zijn wel algemeen bekend.
Zelfs mijn vrienden lachen mij uit;
Een man van voorbeeldige integriteit, die op voet
van vraag en antwoord met God heeft verkeerdt,
lachen ze uit. Over ruïne haal je de schouders
op; wat op zijn grondvesten wankelt, geef je
nog een beslissende stoot na: zo denkt erover
wie zelf geborgen is - terwijl de tenten van uitzuigers
onbedreigd blijven, en zij, die God uitdagen en Hem
naar hun hand zetten, vol vertrouwen zijn
(...)

'Rijk aan jaren, rijk aan verstand;
in lengte van dagen komt men tot inzicht.
Hij weet het goed en weifelt niet,
welberaden is zijn begripsvermogen.'²

De eerste verzen zijn duidelijk sarcastisch bedoeld. De vrienden pretenderen vertegenwoordigers van de aloude wijsheid te zijn. Het is duidelijk dat Job die claim niet erkennen wil. Hij voegt zijn vrienden toe dat ze dingen zeggen die iedereen weet en dat hij, Job, evenveel recht heeft om zijn mening naar voren te brengen. Dat zijn vrienden hem uitlachen, vindt Job hartverscheurend. Zij beweren immers dat iemand die het zo slecht vergaat als Job kennelijk geen vriend van de Allerhoogste kan zijn. Job weigert deze causaliteit. Hij handhaaft zijn betuigingen van onschuld. Hij heeft altijd op voet van vraag en antwoord met God verkeerdt. Het probleem is juist dat de uitbuiters geen kwaad geschiedt

² De vertaling is ontleend aan: Pius Drijvers en Pé Hawinkels, *Job. Prediker* (Baarn 1993).

en dat hij nog een stoot nakrijgt van zijn vrienden, terwijl zijn gedrag onberispelijk is geweest. We zullen later zien dat de 'zondaars' bij Job haast altijd de mensen zijn die zich verzetten tegen die sociale orde die er van uitgaat dat de rijken de armen helpen.

De laatste geciteerde regels geven de probleemstelling duidelijk weer. De meeste uitleggers gaan ervan uit dat ook deze zinnen sarcastisch zijn bedoeld. Het is de traditionele wijsheid die hier op de hak wordt genomen. Job is van oordeel dat die wijsheid op zijn geval niet meer van toepassing is. De feitelijkheid van zijn lijden is zo ernstig en uniek dat zij door geen enkele theorie meer aannemelijk kan worden gemaakt. Het is zelfs de vraag of er überhaupt een theorie is die daaraan recht kan doen. Dat is de inzet van het boek Job.

Tun-Ergehen samenhang

We moeten die traditionele wijsheid van iets dichterbij bekijken. Het mag duidelijk zijn, dat die bestaat in de causaliteit 'wat je doet, wat je ontmoet'. Er is volgens die opvatting een duidelijk verband tussen de morele persoon die iemand is en datgene wat hem overkomt. Met andere woorden: de goeden worden beloond, de kwaden worden bestraft. We komen hier in aanraking met wat wel de 'sapiëntiële' literatuur wordt genoemd.³ Geenszins een verschijnsel dat alleen maar in Israël werd gekend. Er zijn duidelijke verbindingen met soortgelijke literatuur in Mesopotamië en Egypte.⁴ We zien zelfs dat in het bijbelboek Proverbia (Spreuken) collecties overgenomen zijn uit de Egyptische traditie. De wijsheidstheorie, die we in het geval van het boek Job door de vrienden van Job vertegenwoordigd zien, wordt wel aangeduid als de *Tun-Ergehen* samenhang: er zou een duidelijke correspondentie bestaan tussen zedelijkheid en voor- of tegenspoed. Ook spreekt men over het dogma van de vergelding of over de theorie van de sociale retributie. In alle gevallen zoekt men het feit van het lijden te verklaren door het te herleiden tot zedelijke of morele misslagen die hetzij door de persoon zelf of door zijn voorgelacht begaan zijn. Het feit van de ramp spreekt tegen degene die er het slachtoffer van is. Uit iemands voorspoed kan worden afgeleid dat we te maken hebben met een moreel onberispelijk persoon.

De vraag is of deze theorie in de geschiedenis van Israël altijd voorgekomen is. Waarschijnlijk zijn er verschuivingen opgetreden en lag voor de aanvang van de wijsheidstraditie de zaak toch anders. Men kan het zo formuleren dat het woord 'vergelding' toen niet van toepassing was. Beter zou het zijn te zeggen dat de mensen hoopten dat het zo zou zijn, dat het houden van de geboden tot voorspoed en heil zou leiden en dat men hoopte dat het kwaad gestraft zou

³ Een klassiek boek over de wijsheid: Gerhard von Rad, *Weisheit in Israel* (Neukirchen-Vluyn 1970).

⁴ Zie voor literatuur à la Job bijvoorbeeld: Hans Peter Müller, 'Das Hiobproblem. Seine Stellung und Entstehung im Alten Orient und im Alten Testament', *Erträge der Forschung* 84 (1978).

worden. Het gaat dan nog niet om een dogma, maar om een verwachting. In latere tijden zou de zaak dan meer dogmatisch zijn geformuleerd: men ging er van uit en stelde vast dat het zo al was, dat goeden beloond en kwaden bestraft werden. Met alle kwade gevolgen van dien: het individuele lot van voor- of tegenspoed werd ogenblikkelijk geduid als een factor in een keten van oorzaak en gevolg.

Het mag duidelijk zijn dat de vrienden van Job die theorie trouw zijn geweest. Zij zijn waarachtige vertegenwoordigers van het dogma van de vergelding of van de sociale retributie. Daarmee wil niet ontkend zijn dat het natuurlijk vaak waar is wat ze beweren: inderdaad, *der Mensch ist was er iszt*. De vraag is alleen: wat is sterker, de theorie of de zeggingskracht van een individueel geval, ten overstaan waarvan alle theorieën schipbreuk lijden? Zeker, het ligt voor de hand ons van de weerbarstigheid van de enkele feiten of lotgevallen te ontdoen door ze te plaatsen in een algemeen kader en zo een zekere distantie tot stand te brengen. De argwaan van het postmodernisme met betrekking tot de grote verhalen heeft hier ook een van zijn redenen. Het grote verhaal wist immers de individualiteit uit en kan geen recht doen aan het eenmalige lijden. Het moet overigens genoteerd worden dat niet alleen de vrienden zich van dit dogma van de *Tun-Ergehen* samenhang bedienen. Ook Job zelf denkt binnen deze kaders. Hij is alleen van mening dat er in zijn geval een ernstige vergissing is begaan en maakt een proces door waarin hij op steeds duidelijker en impertinenter wijze de Allerhoogste aansprakelijk stelt voor een aperte misser. Het lijkt alsof Hij aan hem geen recht heeft gedaan.

Een nieuwe situatie

De vraag is nu: wat is er gebeurd dat het boek Job een dermate duidelijke kritiek uitoefent op de traditie? We mogen toch wel spreken van een breuk in het interpreteren van datgene wat de mensen overkomt. In het algemeen kan het volgende gezegd worden. De eerste generatie ballingen had geen probleem met het overeind houden van de *Tun-Ergehen* samenhang. Men heeft de ballingschap als verdiende straf ervaren. Volgens deze deuteronomistische visie treft de straf niet alleen de hooggeplaatsten. Iedereen heeft de consequentie te aanvaarden. Het boek Klaagliederen laat zien hoe diep dit door de eerste generatie ervaren is. In een aangrijpende reeks van klaagzangen wordt schuld beleden over de rampspoed van de ballingschap. Niet de God van Israël wordt erop aangesproken, neen, het is het volk zelf dat de werkelijkheid onder de ogen ziet en emotievol verzucht: *peccavi*.

Anders wordt het met de tweede en derde generatie van ballingen. Zij leven nog steeds onder de ijzeren knoet van een hardvochtig programma van babylonisering. Zij zijn niet vrij. Ze worden gedwongen zich te onderwerpen aan de luimen van vreemde heersers. Maar zij zijn er niet verantwoordelijk voor dat het met het leven in het beloofde land afgelopen is. Zij zijn meer

slachtoffers dan daders. Hun ellende kan niet op rekening van hun morele falen worden gezet. Met name de profeten Ezechiël en Deutero-Jesaja hebben geprobeerd hun situatie te begrijpen. Zij doen dit door die generaties los te weken uit de causaliteit van de sociale retributie. Hun programma is ont-fataliserend. Waar de gedachte had kunnen ontstaan dat zij, de tweede en derde generatie, slachtoffers zijn van een blind lot of 'kinderen van de rekening' in de eigenlijke zin van het woord, verkondigen deze profeten dat elke nieuwe generatie open is voor de toekomst en dat het verleden niet als een doem mag worden ervaren. De ketting van de causaliteit wordt opgebroken, de kinderen en kleinkinderen kunnen een nieuwe toekomst openen. Hier wordt voor het eerst geschud aan het dogma van de overgeleverde wijsheid. De aanwezigheid van God wordt ervaren als uitnodiging tot vrijheid en niet als bezegeling van noodlot.

Maar wat gebeurt er nu als opnieuw blijkt dat een werkelijk nieuwe toekomst niet tot stand komt? Zeker, de ballingen mogen terugkeren, maar zij ervaren in het bijna geheel verwoeste Palestina opnieuw allerlei tegenslagen. Er zijn buitenlandse vijanden. De afhankelijkheid, nu niet meer van de Babylonische maar van de Perzische overheersing, is even evident. Er zijn natuurverschijnselen als droogte, slechte oogsten en ongedierte. En bovendien blijkt het oude kwaad opnieuw de kop op te steken: de rijken onderdrukken de armen, er ontstaat weer een tegenstelling tussen onderdrukkers en onderdrukten.⁵ *L'histoire se répète!*

Alleen, het blijkt nu niet langer mogelijk het oude schema van de historische retributie op de nieuwe werkelijkheid toe te passen. Er zijn geen koningen die het slecht doen. Hét gaat gewoon niet goed. Dat kan naar twee kanten worden uitgewerkt. Allereerst met betrekking tot het lot van de rechtvaardige individuen, die mensen die hun rijkdom aanwenden in het belang van de armen en die hun macht zien als uitnodiging tot dienst aan geringen. Zij hebben het niet gemakkelijk. Andere rijken en machtigen verachten hen omdat ze niet net als zij gebruik maken van de kansen die ze hebben ten eigen bate. Aan de armen dienen ze hun positie uit te leggen en duidelijk te maken dat ze niet over een kam wensen te worden geschoren met hun onderdrukkende collegae. Kortom, hun situatie is ingewikkeld: zij lijden aan de contradicties van het bestaan. Omdat ze het goede voorstaan, weigeren ze zich door de officiële theologie te laten afschilderen als mensen die geen zuivere bedoelingen hebben. Ze wijzen het af dat zij, op grond van het feit dat zij lijden aan de sociale tegenstellingen, hun lot als verdiend loon dienen te aanvaarden.⁶ Het boek Job

⁵ De beschrijving van deze werkelijkheid vindt men vooral in de boeken van Ezra en Nehemia en in die van de zogenaamde kleine profeten Haggai, Zacharia en Maleachi.

⁶ Rainer Albertz, *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period*. Volume II. From the Exile to the Maccabees (London 1994) 511-517. De oorspronkelijke Duitse uitgave is *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit* (Göttingen 1992).

zou dan als beschrijving kunnen dienen van de tragische lotgevallen van een rijke rechtvaardige: op grond van zijn vasthouden aan de gerechtigheid gaat hij het gevecht aan met de overgeleverde theorie van de sociale retributie en met de godsvoorstelling die in die visie dominant is.

Een tweede mogelijkheid is dat niet zozeer individuen, maar het gehele volk zich de vraag stelt hoe het komt dat van de beloften, eens gegeven, zo weinig terecht is gekomen. Waar blijft de verwerkelijking van datgene wat werd toegezegd? Dan zou de hoofdpersoon van het boek Job niet een enkele persoon zijn, maar een collectief subject.⁷ De verbindingen met de zogenaamde klaag-psalmen liggen dan voor de hand. Niet het bekennen van schuld maar het bittere klagen over het onverdiende lot en de vraag hoe de rechtvaardigheid van God zich met de bestaande situatie in overeenstemming laat brengen, zijn de telkens terugkerende themata. We zien dus dat het veranderingen in de maatschappelijke context zijn die de traditie ondermijnen. Nieuwe situaties brengen nieuwe vragen voort die herformulering van de traditie noodzakelijk maken.

In dat opzicht is het boek Job op één lijn te stellen met het boek Prediker (*Ecclesiastes*). We treffen daar dezelfde situatie aan: de opvattingen van de 'ouden' kloppen niet meer. Interessant is te zien dat, zoals moderne onderzoekingen uitwijzen, het boek Prediker relaties heeft met de hellenistische cultuur en inzonderheid met een stemming van relativisme en scepsis. Met name van Prediker zou gezegd kunnen worden dat het post-modern *avant la lettre* is. Het grote verhaal van 'wat je doet wat je ontmoet' is afgelopen. Ieder moet maar zien hoe hij de betogen sluitend kan krijgen. Het verschil tussen Job en Prediker zit dan vooral in de wijze waarop op die nieuwe situatie wordt gereageerd. Job doet dat op de wijze van het protest. Hij gaat een gevecht aan en roept God tegen God als getuige aan. Prediker kiest de weg van de relativiteit. Het boek roept op tot een milde scepsis en dringt erop aan temidden van een absurd heelal toch vooral, waar dat mogelijk is, te genieten van het leven.⁸

Opnieuw moet worden opgemerkt dat beide antwoorden - die van het boek Job en die van Prediker - blijven veronderstellen dat de crisis met betrekking tot de overgeleverde dogmatische tradities zich blijft afspelen binnen de relatie tussen de individuele gelovige en/of het gelovige volk en God. Er vindt geen acute secularisering plaats. In beide gevallen houdt men zich aan het devies: vrees God en eer Zijn geboden.

⁷ Aldus de these van: David Wolfers, *Deep Things out of Darkness. The Book of Job. Essays and a New English Translation* (Grand Rapids Michigan 1995).

⁸ Mooie beschouwingen hierover bij: Elsa Tamez, 'Wenn sich der Horizont bewölkt. Überlegungen zur utopischen Vernunft bei Qohelet', in: Carmen Krieg en Thomas Kucharz (ed.), *Die Theologie auf dem Weg in das dritte Jahrtausend. Festschrift für Jürgen Moltmann zum 70. Geburtstag* (Gütersloh 1996) 284-300.

Compositie van het boek

Het is geen eenvoudige zaak uit te maken hoe het boek Job precies in elkaar zit. Elementen die op het eerste gezicht nogal heterogeen zijn, gaan erin samen. Er is een raamvertelling, er zijn dialogen van Job en zijn vrienden, er is een antwoord uit het onweer dat op naam van God wordt geschreven. Ik probeer een zekere mate van overzicht tot stand te brengen.⁹

Raamvertelling

Een eerste oogopslag leert dat het boek Job zowel proza als poëzie bevat. De eerste twee hoofdstukken alsmede hoofdstuk 42 vanaf vers 7 bevatten proza. Men noemt deze in proza geschreven gedeelten doorgaans de 'raamvertelling'. In die raamvertelling wordt de blik van de lezer op de hemel gericht. Er is sprake van een zitting van de hofhouding van God. God spreekt Zijn genoegen uit over de vroomheid van zijn knecht Job. Satan betwist die. Satan heeft hier nog niet de klank van een duivelse persoon die het werk van de schepping tracht te vernietigen. Het is meer de persoon van de aanklager die zich afvraagt of God wel zoveel reden heeft zich over Job te verheugen. Zou het niet kunnen zijn dat de vroomheid en integriteit van Job samenhangen met het feit dat Job rijk is en geluk kent? En zou het niet kunnen zijn dat zijn vroomheid omschreven kan worden met de formule *do ut des*? Dat wil zeggen: is er niet eerder sprake van transactie (Job is vroom en God geeft zegen) dan van niet-geconditioneerde, belangeloze liefde tot God? Wat spontane en niet berekenende liefde is wordt prachtig verteld in een anekdote die uit de kring van de soefi's, de moslimse mystici, stamt. Het gaat over Rabie'a, de grote vrome vrouw uit het Iraakse Basra die in 801 stierf.

Op een keer werd haar in een straat in Basra gevraagd waarom zij een fakkel in de ene hand droeg en een emmer water in de andere, en zij antwoordde: 'ik wil vuur werpen in het paradijs en water in de hel gieten, opdat deze twee sluiers verdwijnen, en het duidelijk wordt wie God aanbidt uit liefde en niet uit angst voor de hel of hoop op op het paradijs'.¹⁰

Kortom, Satan werpt zich op als aanklager en bedient zich van de 'hermeneutiek van de argwaan'. Hij krijgt verlov van God om Job te treffen in zijn bezit, in zijn kinderen en in zijn gezondheid. De vraag is dan of Job

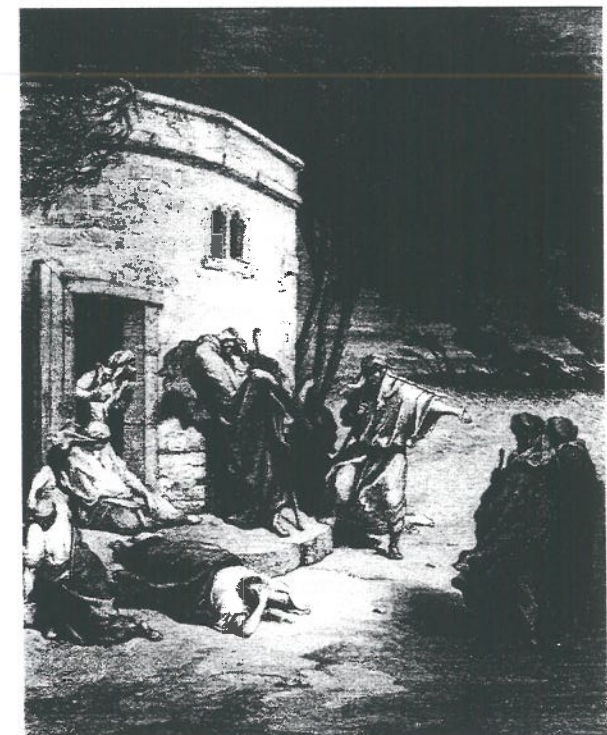
⁹ Uiteraard is de literatuur eindeloos. Goede overzichten vindt men in: Friedrich Horst, *Hiob 1-19*, BKAT XVI 1 (Neukirchen-Vluyn 1992) 277; en passim in: Hans Strausz, *Hiob 19-42*, BKAT XVI 2 (Neukirchen-Vluyn 2000). Zie ook Jürgen Ebach, 'Hiob' *Theologische Real Encyklopädie* XV (Berlijn/New York 1986); A. van Selms, *Job I en II, Prediking van het Oude Testament* (Nijkerk 1982/3); Ellen van Wolde, *Meneer en mevrouw Job. Job in gesprek met zijn vrouw, zijn vrienden en God* (Baarn 1991).

¹⁰ Zie Annemarie Schimmel, *In de naam van God, de Erbarmen, de Barmhartige. Een inleiding in de Islam* (Zoetermeer 1996) 34.

inderdaad God blijft liefhebben 'zo maar' en 'om niet', zonder angst of hoop, alleen maar terwille van de persoon van de beminde. Het Hebreeuwse woord hiervoor is: *chinnam*, hetgeen zowel 'zonder oorzaak' als 'zonder doel' betekent.

Het eerste deel van de raamvertelling wordt besloten met een gesprek tussen Job en zijn vrouw. Zij dringt er bij hem op aan afscheid te nemen van een God die zo ondoorgrondelijk met hem handelt. Job gaat daar niet op in en spreekt de woorden uit die in de christelijke traditie spreekwoordelijk zijn geworden: 'De Eeuwige heeft gegeven, de Eeuwige heeft genomen, de Naam van de Eeuwige zij geloofd'.

Ten slotte wordt vermeld dat de vrienden van Job op bezoek komen en hun communicatie met de lijdende beginnen met een stilzwijgen van zeven dagen en zeven nachten. Het tweede gedeelte van de raamvertelling is het besluit van het boek. Daar wordt verhaald dat Job gerehabiliteerd wordt, de vrienden krijgen ongelijk en Job moet zelfs voor hen bidden. *All is well that ends well*, Job krijgt zijn bezittingen terug en bovendien geniet hij temidden van de familie die hem weer opzoekt van drie prachtige dochters die lieflijke namen krijgen: Tortel, Kaneelbloesem en Poederdoos.

'Naakt kom ik uit de schoot van moeder aarde, naakt keer ik daar terug; de Heer geeft, de Heer neemt, Gezegend is de Naam van de Heer' (Job 1, 21).¹¹

¹¹ Afbeelding: Gustav Doré, *Die Bibel in Bildern* (München 1926) 116.

Gesprek met God

De intrige van het boek Job is uiteraard dat Job van het gesprek tussen God en Satan niets afweet. Het enige dat hij kent is zijn miserabele toestand. Bovendien moet hij constateren dat de gebruikelijke antwoorden op de vraag naar het waarom van de rampen die hem zijn overkomen hem in de steek laten. Dat blijkt overduidelijk uit de gesprekken die hij met zijn vrienden houdt. Ik vermeldde al dat er uitleggers zijn die oordelen dat we niet te negatief over de vrienden moeten denken en dat we zeker niet alle drie van dezelfde ongevoeligheid mogen beschuldigen.¹² Hoe het ook zij, geconstateerd moet worden dat de toon van de drie vrienden in de loop van het gesprek steeds grimmiger wordt. Naarmate Job zich hardnekkiger verzet tegen de insinuatie dat er ergens in zijn verleden zaken aan de orde zijn geweest die verklaren wat hem nu overkomt, komen de vrienden, met name Zofar, er steeds duidelijker voor uit dat Job onwaarheid spreekt. Wanneer de communicatie met de vrienden is mislukt, blijft Job niets anders over dan steeds dringender om de interventie van God Zelf te roepen. Hij doet dat in opmerkelijk vrijmoedige taal. Hij beschuldigt God ervan hinderlagen te spannen. Hij vergelijkt Hem met een vijand, ja met een tegenstander die zich van slinkse methoden bedient. Waarschijnlijk is deze agressieve *Godtalk* uniek in de geschiedenis van de godsdiensten. Het lijkt erop dat alle deemoed en nederigheid verdwenen zijn.

Tussen de dialogen in staan prachtige stukken over de wijsheid (hoofdstuk 28) en de sociale ethiek (29 en 30). Wie weten wil wat in het Israël van de tijd van Job verwacht werd van iemand die rijk was en waar omgekeerd een arme op kon rekenen, kan hier terecht. Vanaf hoofdstuk 38 is er dan het langverwachte antwoord van God. Dat valt in twee delen uiteen. In het eerste deel wordt verwezen naar tien dieren en wordt Job gevraagd zich rekenschap te geven van het feit dat de mens niet de enige bewoner van de wereld is en dat er een orde is die hij niet kent. Hij wordt opgeroepen met betrekking tot de aanwezigheid van die orde zijn plaats te kennen. Het 'design' van God is niet algemeen toegankelijk voor mensen, maar dat wil nog niet zeggen dat het er niet is. In het tweede deel gaat God uitvoerig in op de aanwezigheid van twee enorme dieren: de Behemoth en de Leviathan. Het is niet geheel duidelijk of we te maken hebben met mythische oermonsters die de chaos representeren of dat het inderdaad gaat om de vreemdheid van twee dieren wier aanwezigheid alleen maar verbazing kan wekken. De bedoeling van dit uitstapje naar de biologie is kennelijk geen andere dan opnieuw aan Job duidelijk te maken dat de menselijke maat ontoereikend is om het geheel van de werkelijkheid te

¹² De dissertatie van J. Snoek, *Antwoorden op het lijden. Een bijdrage aan de discussie over contextueel bijbellezen: Job 4-5 in het licht van opvattingen van Nicaraguaanse pinkstergelovigen* (Gorinchem 2000), besteedt hier veel aandacht aan.

doorgronden. Aan de rationele mogelijkheden van de mens wordt een duidelijke grens gesteld. Want de wereld is noch redelijk noch zedelijk, in ieder geval niet zo dat die redelijkheid of zedelijkheid beantwoorden aan menselijke criteria. De wijsheid van God blijkt anders te zijn dan die van de mensen.

Eigenlijk ontvangt Job geen antwoord op zijn vraag naar de reden van zijn lijden. Hij wordt geconfronteerd met een wereld waarin chaos heerst maar waarin tegelijkertijd ook tegen de chaos wordt ingegaan. Kennelijk moet hij daarmee leren te leven. Wat de mens het kwade noemt is er in elk geval, maar het kwade is er niet alleen, er kan ook tegen gestreden worden. Opmerkelijk is wel dat Job geprezen wordt tegen zijn vrienden in. Hij heeft 'recht' gesproken van God en dat kan van zijn vrienden niet gezegd worden. Daarmee wordt bedoeld dat Job allengs leert dat geen enkele theologische theorie de werkelijkheid van God Zelf kan vervangen. Het *vis-à-vis* is uniek en kan door geen enkel surrogaat gecompenseerd worden. Het feit dat Job God tegen God uitspeelt, dat wordt geprezen. Het is Job al lang niet meer te doen om de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van een theorie, het gaat hem om de werkelijkheid van God Zelf. Die houding wordt positief gehonoreerd.

En het *happy end*? Is het er later aan toegevoegd door bezorgde scholastici die vonden dat er toch wel te vrijmoedig met de theologische theorievorming was omgesprongen? Of is het net als het eerste deel van de raamvertelling, een herinnering aan een oud volksverhaal, waaraan later het gehele middenstuk van dialogen en redevoeringen van God is toegevoegd? Ik kies ervoor de tekst van het boek Job in zijn geheel te accepteren. Als zodanig, in zijn totaliteit, is het als geschrift tot ons gekomen. Natuurlijk heeft het zin diachronisch allerlei onderzoek te verrichten naar de verschillende gedaanten die de tekst in zijn geschiedenis heeft doorlopen, maar dat kan toch nooit ten koste van het synchronische aspect gaan.¹³

Eenheid van de tekst: chinnam

Proloog, middenstuk en epiloog horen bij elkaar en er is dus geen sprake van een bundeling van onderling tegenstrijdige gedeelten. Met name het genoemde boek van Ellen ten Wolde is bijzonder behulpzaam in het opsporen van verwantschappen tussen de verschillende onderdelen, vooral ook omdat ze dat doet door middel van verwijzingen naar het woord-en taalgebruik. Enkele voorbeelden:

We zagen al dat het woordje *chinnam* (1:9) een centrale betekenis heeft. Het woord wijst op de kwaliteit van de gelovige. Zit zo iemand gevangen in het *do ut des* schema of is er sprake van een onbaatzuchtig en belangeloos geloof, zeg maar een *chinnam*-geloof? Het is in dit verband de moeite waard kennis te

¹³ Vgl. voor een goede inleiding in deze hermeneutische problematiek: Wessel Stoker en Henk Vroom, *Verhulde waarheid. Over het begrijpen van religieuze teksten* (Zoetermeer 2000), vooral de eerste twee hoofdstukken.

nemen van het gedrag van Job ten aanzien van zijn kinderen. In hoofdstuk 1 wordt vermeld dat hij met betrekking tot zijn zonen de gewoonte heeft elke keer, nadat ze feest hebben gevierd, offers voor hen te brengen. We moeten denken aan zoenoffers. Job overweegt dat ze gezondigd kunnen hebben en dan is het nodig het evenwicht te herstellen. Dat wijst inderdaad op een mentaliteit van sociale retributie: voor wat hoort wat. Het lijkt alsof de vaderrol zich uitput in het zorgvuldig bewaren van het evenwicht. Heel anders is het gesteld met de dochters die Job aan het eind van het boek krijgt. We hoorden al hun poëtische en kosmetische namen. Zou dat erop wijzen dat in plaats van het ietwat juridisch letten op het evenwicht bij de zonen het 'om niet' genieten van de dochters op de voorgrond treedt? Het ziet ernaar uit dat dit een bevestiging is van het vermoeden dat Job het afleert, niet alleen maar ten aanzien van zijn lijden, maar ook met betrekking tot elementaire zaken als de verhouding tot zijn dochters, te denken in termen van 'om te', van doelgerichtheid en causaliteit. We zagen dat *chinnam* beide grondbetekenissen heeft. Parfumgeuren en poederdoosjes zijn niet nodig, ze hebben geen zin en zijn er niet terwille van het rendement. Ze zijn er zo maar. Zinloos. En daarom juist heel zinvol.

Een heel moeilijke tekst is Job 42:6. In de nieuwe vertaling van het bijbelgenootschap staat: 'Daarom herroep ik en doe boete in stof en as.' Job spreekt deze woorden uit nadat God voor de tweede keer tot hem gesproken heeft. Vaak wordt het zo uitgelegd dat het geweld waarmee God hem geconfronteerd heeft, in de persoon van de halfmythische monsters Behemoth en Leviathan, hem zo klein gemaakt heeft dat hij een slaafse houding aanneemt. Het lijkt erop alsof hij alles wat hij gezegd heeft betreurt en 'sorry' zegt. In de nieuwere exegese leest men dit anders. Al was het alleen maar omdat er enkele verzen later sprake van is, tot tweemaal toe, dat Job 'recht' over God gesproken heeft. Gustavo Gutiérrez, de Latijns-Amerikaanse bevrijdings-theoloog, schreef een mooi boek over Job.¹⁴ Met een verwijzing naar een artikel van D. Patrick in *Vetus Testamentum* uit 1976 stelt hij voor als volgt te vertalen: 'Daarom herroep ik en zie ik af van stof en as.'¹⁵

Ellen van Wolde stelt hetzelfde voor. Zij verwijst naar een studie van de Nederlandse oudtestamenticus P.A.H. de Boer, *Haalt Job bakzeil?* uit 1977. Op grond van zijn suggesties vertaalt zij: 'Daarom keer ik me om en ik keer me af van stof en as.'¹⁶

Van Wolde voegt daar iets zeer interessants aan toe. Zij wijst erop dat het Hebreeuwse woord voor 'omkeren' dezelfde stam heeft als het woord *chinnam*. Zij ziet hier een duidelijk toespeling op het feit dat er in het gelovig-zijn van Job iets fundamenteels veranderd is. De vraag is: gelooft hij om niet, zo maar? Het

¹⁴ Bert Schuurman, *Gerechtigheid om niet* (Baarn 1987), vertaling van Gustavo Gutiérrez, *Hablar de Dios desde el sufrimiento del inocente. Una reflexión sobre el libro de Job* (Lima 1986).

¹⁵ Schuurman, *Gerechtigheid*, 189/190.

¹⁶ Van Wolde, *Meneer en mevrouw Job*, 149-151.

blijkt, volgens Van Wolde, dat ook Job gevangen zit in de dogmatische ideologie van de sociale retributie. Het verschil met zijn vrienden is dat hij claimt onschuldig te zijn. Hij weigert af te dalen in de krochten van het verleden om daar de boosdoener Job te vinden. Maar hij heeft nog een lange weg te gaan om een *chinnam*-gelovige te worden: iemand die, zoals in het verhaal over de moslim-vrouw uit Irak, niet uit angst of hoop goede dingen doet. Welnu, het feit dat het woord *chinnam* terugkeert in het werkwoord dat zijn omkeer aanduidt, betekent dan dat er zich in de structuur van geloven bij Job een fundamentele verandering heeft voorgedaan.

Nogmaals het woord *chinnam* als uitgangspunt nemende, krijgen we ook de betekenis te zien van de woorden van God die aan het eind van het dialooggedeelte opgeschreven staan. Het is duidelijk dat de wijsheid zoals die bij God geldt een heel andere is dan die van de sociale retributie. We zagen dat het twee begrippen zijn die bij de wijsheid een belangrijke rol spelen. Het eerste is recht/gerechtigheid. Kennelijk houdt het recht bij God in dat er niet alleen mensen op de aarde zijn, maar ook dieren en planten. En wat voor dieren dikwijls. Wij zouden ze niet hebben bedacht, zoals bijvoorbeeld een struisvogel waarvan gezegd wordt:

De vleugel van de struisvogel doet vrolijk genoeg,
Maar zijn de veren van zo'n vlerk daarom zorgzaam?
Zij laat haar eieren achter op de grond
om ze in het zand te laten uitbroeden,
maar dat ze met de voet kapotgetrapt
kunnen worden, daar denkt ze niet aan,
of dat wilde beesten erop kunnen trappen.
Ze behandelt haar kroost hardvochtig alsof
het niet van haar is, doet er niet de minste
moeite voor, bekommert er zich niet om:
want God heeft haar onverstandig gemaakt,
en haar geen inzicht toebedeeld.
Maar dan nog, wanneer ze er op hoge poten
vandoor gaat, dan lacht ze om het paard
en zijn ruiter.¹⁷

En toch, ze is er, die struisvogel en zie eens aan, als ze hard gaat lopen kan een ruiter op zijn paard haar niet bijhouden. Het behoort kennelijk tot de wijsheid van God dat zulke dieren er zijn. Het is onderdeel van zijn gerechtigheid. Dit weerloze domme dier is toch in staat door de hoge snelheid die het kan ontwikkelen in leven te blijven en voor nageslacht te zorgen, al gaat ze er volgens onze begrippen slordig mee om. God verlustigt zich er in. Het is

¹⁷ Job 39:16-21.

dezelfde verlustiging, *chinnam*, die aan te wijzen is wanneer de regen valt op het onbewoonde land, op de steppe waar geen mens is, om woestijn en woestenij te verzadigen. Wij zouden zeggen: dat is niet rechtvaardig, de regen is toch voor de mensen? *Chinnam*: zonder reden, zonder doel. Het tweede woord dat tot de wijsheid behoort is wat we weergaven met het Engelse 'design', er is een plan, een project, een referentiekader. Maar het is niet volgens de menselijke redelijkheid te vatten. Want er is chaos, vertegenwoordigd door de Benemoth en de Leviathan. Tegelijkertijd zijn ze schepselen van God: aan de chaos, worden grenzen gesteld, ja een halt toegeroepen.

We kunnen, samenvattend, dus stellen dat de geschiedenis van Job met betrekking tot zijn onheil er een is, waarin hij het met pijn en moeite afleert ervan uit te gaan dat de wereld redelijk en zedelijk is. We kunnen een langzame groei in die erkenning waarnemen. Vanuit Jobs belijdenis dat het de Heer is, die gegeven en genomen heeft en die gelooft moet worden, via de opmerking dat Job met zijn lippen niet zondigde, komt hij ertoe te erkennen dat er geen sluitende theorie te bedenken is. In ieder geval geen theorie waarin de werkelijkheid van de Eeuwige als een soort hoek- of sluitsteen kan worden opgenomen. Er is een plan, maar het is onbekend.

Zijn collega, de Prediker (*Qohelet*), vat het zo samen:

Ik heb gezien, wat God de mens
allemaal gegeven heeft om zich mee
 bezig te houden, en alles, wat
hij gemaakt heeft, is mooi, op zijn tijd.
Maar de mensen heeft hij meer
tijd en duur ingegeven dan
hun hart bevatten kan.
De volle omgang van wat God
tot stand gebracht heeft, -
geen mens die erbij kan.¹⁸

Verklaringen of attitudes?

In het aangehaalde boek van Hans Snoek wordt een onderscheid gemaakt tussen verklaringen voor het lijden, zoals die in de dialogen van Job en zijn vrienden voorkomen, en attitudes van de vrienden ten opzichte van Job. Snoek heeft dat nodig om de positie van Elifaz gunstiger te beoordelen dan doorgaans geschiedt. Ik neem de twee begrippen over maar vul ze anders in.

Het lijkt erop dat Job geen verklaring voor zijn lijden te horen krijgt, in ieder geval geen theologische verklaring. Eigenlijk wordt in de redevoeringen waarin God sprekend wordt opgevoerd met geen woord op zijn ellende of de oorzaken

¹⁸ Prediker 3:14/5 volgens Drijvers en Hawinkels, *Job. Prediker*.

of het doel daarvan ingegaan. Wij zouden ons beledigd voelen, wanneer wij, ondergedompeld in trieste omstandigheden, dergelijke bezoekers aan ons bed zouden krijgen. Geen woord over het 'waarom' of het 'waartoe' is te vernemen. Wat gezegd wordt is een verwijzing naar de grote dierentuin die de wereld is.

Eigenlijk wil dat zeggen dat elk gelovige, gesteld voor de feitelijkheid van zijn ellende, zelf een houding dient te veroveren met betrekking tot zijn ongeluk. Kennelijk vindt de schrijver van het boek Job, dat zijn godsvoorstelling met zich mee brengt dat je de Eeuwige in geen enkele verklaring kunt persen. Je kunt hoogstens geloven of hopen dat er gerechtigheid is of een 'design', maar de redenering is niet sluitend te maken. Wat opvalt is het weinig antropocentrische van dit boek. Wellicht kunnen wij postmoderne mensen daar beter mee overweg dan de mensen die nog helemaal in de moderniteit stonden. Als we tenminste onder postmoderniteit verstaan, dat we er niet meer zo van overtuigd zijn dat de mens het centrum van de wereld is en dat heel de niet-menselijke werkelijkheid draait om zijn belang.¹⁹

Verklaringen mogen dan niet 'in' zijn in het boek Job, attitudes komen stellig aan de orde. Wanneer er geen algemene verklaringen aan de orde zijn, blijft geen andere mogelijkheid over dan dat de lijdende zelf een manier vindt om zich ten overstaan van zijn rampspoed een houding te verschaffen. We constateerden dat Job in eerste instantie blijft redeneren vanuit hetzelfde argumentatieschema dat ook zijn vrienden erop nahouden. Het is pas in de loop van het boek dat hij tot de ontdekking komt, met name door de godredes, dat elke poging de Eeuwige in een verklaring te betrekken, dood moet lopen. Verklaringen stuiten af op de contingentie van de werkelijkheid. Die werkelijkheid zit minder causaal in elkaar dan welke theorie ook doet voorkomen.

In de attitudes ten opzichte van de rampen bieden de bijbelse boeken een scala van mogelijkheden.²⁰ Men kan wat de verwerking van catastrofes betreft op allerlei wijze opereren. Men kan redeneren vanuit de almacht van God, maar komt dan klem te zitten met de goedheid. Men kan ook omgekeerd denken vanuit de goedheid van God, maar loopt dan vaak vast op de almacht. Er is ook een pedagogisch model: lijden is er om mensen op te voeden en ze dichterbij God te brengen. Het woord 'tuchtiging' kan centraal staan, dan is er een verbinding tussen lijden en straf.

Ik zou deze reacties liever als attitudes willen beschrijven dan ze als verklaringen zien. Mensen kiezen in een betrekkelijke vrijheid voor dat model van rampenverwerking dat hun het beste voorkomt. Daarin spelen allerlei motieven uit de eigen biografie en uit de levensbeschouwing van eenieder mee.

¹⁹ Zo heeft Jürgen Moltmann in zijn boek: *Gott in der Schöpfung. Ökologische Schöpfungslehre* (München 1985) 281 en volgende omstandig verdedigd dat de scheppingsverhalen in Genesis niet de mens maar de sabbat (de rustdag) centraal stellen.

²⁰ Zie A. van de Beek, *Waarom? Over lijden, schuld en God* (Nijkerk 1984).

Dat mag! Wat de theologie moet doen is tweërlei. In de eerste plaats moeten de verschillende modellen getoetst worden aan wat bijbel en traditie erover zeggen. En vervolgens moet de ruimte van de pluraliteit bewaakt worden. Bepaalde modellen mogen niet als bindend voorgeschreven worden. Wat vooral getracht moet worden is te voorkomen dat attitudes, die legitiem zijn, stilletesweg veranderen in verklaringen die zowel de vrijheid van God als de vrijheid van de medegelovigen aantasten.

Het mag duidelijk zijn dat ik erg bekoord ben door wat hierboven telkens met het Hebreeuwse woord *chinnam* is aangeduid. Daarmee wordt een achtergrond aangegeven die altijd mee moet spelen wanneer mensen proberen zich een houding te veroveren ten aanzien van wat hun treft. Het heeft te maken met het feit dat in de reactie van Job en Prediker op de veranderingen in hun wereld meespeelt dat de toekomst onzeker is en dat daarom mensen zich ook niet vast kunnen of mogen nagelen op stereotype antwoorden. Tradities zijn alleen geldig wanneer tradities voortdurend weer gebroken worden in nieuwe situaties en plaats maken voor herinterpretaties of nieuwe ontwerpen van mens-zijn en in-de-wereld-zijn.

Bovendien: de *chinnam*-structuur waakt ook voor de vrijheid van God. Religie mag niet ontaarden in het inbezitnemen van God, voor welke aardse bestemming dan ook. De mens moet en mag in eigen vrijheid zijn leven duiden en zin geven. Wanneer dat gewenst wordt, geschiedt dat ten overstaan van de Eeuwige in een attitude van geloof en vooral van hoop. Mensen geven hun attitude het voordeel van de twijfel.

Ik werk dat naar twee kanten uit. Geloof en hoop kunnen zich ook uiten door middel van de klacht. Misschien is het feit dat Job zo bitter wist te klagen de reden voor het gunstige testimonium dat hij ontvangt, dat hij 'recht' gesproken heeft over God. 'Klagen' is een manier van vasthouden. Degene tot wie men klaagt wordt gevraagd om solidariteit en wellicht ook om een bijdrage in de verandering van de situatie.

We zagen dat het boek Job niet wil ontkennen dat er chaos in de wereld is. Evenzeer klampt het zich vast aan een God van Wie men gelooft en hoopt dat Hij iets tegen die chaos blijft ondernemen, dat, met andere woorden, de schepping voltooid wordt. De klacht is een verzuchting ten aanzien van het onvoltooide. Tegelijkertijd vertegenwoordigt de klacht een zeker ongeduld. Waarom gaat het niet anders toe in de wereld en in het leven van de klager? ²¹ Vanuit dit aanhoudend en hartstochtelijk klagen valt de uitdrukking 'Jobsgeduld' wellicht te relativiseren. Als er iets is dat het spreken van Job kenmerkt, is het juist zijn ongeduld. Om een uitdrukking van Luther te gebruiken: hij kruipt God in de oren om de Eeuwige luid en duidelijk zijn

²¹ Zie Ulrich Berges, 'Zwijgen is zilver – klagen is goud. Pleidooi voor een herontdekking van het bijbelse klagen', *Tijdschrift voor Theologie* 41, 3 (2001) 231-253. Het artikel bevat vele verwijzingen naar het boek Job.

ongenoegen te doen blijken. Over attitudes gesproken! Het klagen als wijze van hoop verenigt zowel het oergeloof in een werkelijkheid, waarin het goed leven is, als het onbegrip met betrekking tot het waarom van het uitblijven ervan. Het klagen houdt de werkelijkheid open. Het verhindert het tot stand komen van een afsluitende theorie. Zolang er nog één mens is die klaagt, omdat zijn menszijn zich niet verwerkelijkt, is elke verwijzing naar een tot dogma of ideologie gestolde sluitrede uit den boze.²² De klacht balanceert op de rand van het ongeloof, er is de neiging het vertrouwen op te zeggen. Tegelijkertijd ontkomt de klacht aan de attitude van de berusting, men is in verzet en neemt het niet. Terecht stelt Berges in het aangehaalde artikel dat het jammer is dat de klacht zo weinig aandacht heeft gekregen in de christelijke spiritualiteit. Ook op dit punt ware het beter geweest wanneer het christendom zich meer bewust zou zijn geweest van zijn joodse wortels.

Terecht is er in de literatuur veel aandacht voor het feit dat juist de klacht een vast onderdeel is van de Psalmen. Natuurlijk, er is in het boek Job ook een juridische stijfiguur en er is eveneens sprake van sapientiële elementen, gedeelten die herinneren aan het literaire genre van de wijsheidsliteratuur. Gelukkig is er de laatste tijd ook veel aandacht voor de verwantschap met het boek van de Psalmen, en dan met name voor wat men aanduidt als 'klaagpsalmen'. Voortdurend wordt God daarin aangesproken met vragen en uitroepen als: 'Hoe lang nog?', 'Aanschouw toch' en 'Sta op Heer'. Kennelijk is men ervan overtuigd dat de geschiedenis uiteindelijk niet door causaliteit wordt bepaald, maar door het plotselinge, onverwachte en verrassende ingrijpen vanuit een andere kant. Er wordt een beroep gedaan op het improvisatievermogen van God om de wetten van oorzaak en gevolg heilzaam op te schorten.

Het verrassende van het boek Job is dat niet alleen de klacht als element van een aan te prijzen attitude ten opzichte van rampen naar voren wordt gebracht. Het boek Job is ook een warm pleidooi voor een bepaalde sociale ethiek. Het heeft altijd de aandacht getrokken dat Job uiteindelijk niet alleen maar met zichzelf bezig is, maar zich verbonden weet met allen die lijden, met name met hen die vanwege de tegenstellingen in de maatschappij gedwongen zijn 'benedendeks' te leven.

Over *chinnam* gesproken! Uiteindelijk 'hoeft' men zich het lot van anderen niet aan te trekken. Dat men het toch doet kan uit oneigenlijke elementen zoals de beloning in het hiernamaals, voortkomen, maar het is duidelijk dat Job het doet omdat hij het niet laten kan. Hij stond al in voor de armen en ontrechten, toen het hem goed ging; nu hijzelf 'benedendeks' is geraakt, wordt zijn solidariteit met hen er niet minder om. Met name de hoofdstukken 29-31 spreken over het doen van gerechtigheid als van een grondhouding. Een

²² Zie Onno Zijlstra, 'Als ik Job niet had! Kierkegaards reactie op het lijden', in: Albert de Lange en Onno Zijlstra (red.), *Als ik Job niet had. Tien denkers over God en lijden* (Zoetermeer 1997) 32-47.

voorbeeld:

Ik was de weldoener van armen, die mijn hulp
inriepen, van wezen en alwie niemand anders had
om hem bij te staan. Ik werd overstelt met
de beste wensen van wie de hoop hadden opgegeven;
ik bracht opgetogenheid in het hart van weduwen.
Ik had mij gehuld in rechtvaardigheid,
ik was er mee omkleed: mijn rechtsbetrachting
vormde mijn kaftan en mijn tulband.
Ik was de ogen van blinden, de voeten van
kreupelen; ik was een vader voor
behoefte, ik heb zaken uitgezocht voor mensen
die ik niet persoonlijk kende; het machtsmisbruik
heb ik de kaken verbrijzeld en de prooi
uit de tanden gerukt.²³

Het mag duidelijk zijn dat veel van wat hier genoemd wordt behoort tot het onverschuldigde. Het mag gezien worden als uiting van die belangeloosheid die thematisch is in het boek Job. De structuur van het *chinnam*, het 'zo maar'. Juist omdat de werkelijkheid niet redelijk is, behoort de zedelijkheid van de lijdende rechtvaardige, met zijn klacht over het onbegrijpelijke aanhouden van chaos, tot de attitude die het boek Job aanprijst.

²³ Job 29:12-17.

Yasmina Boudia

Abnormale versus normale mortaliteit

Pest en andere abnormale mortaliteit gedurende de Late Middeleeuwen in Vlaanderen

Over het algemeen wordt nu aangenomen dat het uitbreken van de pest in het midden van de veertiende eeuw in Vlaanderen in verband staat met de algemene sociaal-economische situatie. Verschillende studies wijzen erop dat een langdurige crisis een voedingsbodem voor de ziekte was.¹

Crisismortaliteit is in de traditionele literatuur steeds beschouwd als één van de voornaamste, zonet de dominante factor in de laatmiddeleeuwse demografie. Naast hongersnoden en allerhande epidemieën werd vooral de Zwarte Dood uit het midden van de veertiende eeuw zeer sterk benadrukt. Over de impact van deze sterftecrisis verschillen de meningen. Volgens Hans Van Werveke bleven grote delen van de Nederlanden, en in het bijzonder Vlaanderen, gespaard van de Zwarte Dood. Later werd dit door verschillende auteurs verworpen of genuanceerd.² Daarnaast worden in de literatuur vaak enkel de algemene pestgolven besproken, de jaren waarin de pest op regionale en interregionale schaal toesloeg.³

Op welke wijze sterftecrises in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen in verhouding staan tot de gemiddelde sterfte werd daarentegen weinig bestudeerd. De studies van Erik Thoen en Peter Stabel brachten ondertussen wel wat verandering in deze situatie,⁴ maar er dient op dit gebied nog veel onderzoek verricht te worden.

Alvorens men de impact van ziektes kan nagaan is het dus noodzakelijk een beeld te verwerven van het globale verloop van de mortaliteit, ook tijdens de

¹ E. Thoen, I. Devos, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de vroege moderne tijden. Een status quaestionis over de ziekte in haar sociaal-economische context', Vierde Symposium 'Geschiedenis der Geneeskundige Wetenschappen'. *De pest in de Nederlanden: medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel 1999) 19-43, aldaar 22-23.

² Voor deze discussie zie: W. P. Blockmans, 'The social and economic effects of plague in the Low Countries, 1349-1500', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 57 (1985) 835-863.

³ Thoen, Devos, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden', 32.

⁴ E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (Gent 1988). In deze studie wordt veel aandacht besteed aan de bezitsverhoudingen en de demografische patronen op het Vlaamse platteland, meer bepaald in de kasselrijen Oudenaarde en Aalst, in de periode van de veertiende tot de zestiende eeuw. De bevolking van de kleine en secundaire steden in het kwartier van Gent werd op een gelijkaardige manier (zelfde bronnen, zelfde methode) bestudeerd in: P. Stabel, *Patronen van verstedelijking in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen. Demografische ontwikkelingen en economische functies van de kleine en secundaire steden in het Gentse Kwartier (veertiende – zestiende eeuw)* (Gent 1995).

normale jaren. Pas wanneer men een beeld heeft van de evolutie van de 'normale' mortaliteit, kan men onderzoeken welke de rol van de sterftecrises in de algemene evolutie van de mortaliteit was.⁵

In deze bijdrage worden de resultaten voorgesteld van het onderzoek dat gevoerd werd in het kader van een licentiaatsverhandeling over mortaliteit en pest in het kwartier van Gent.⁶ Doelstelling van het onderzoek was het aanvullen van de bestaande literatuur met nieuw bronnenonderzoek om zodoende een beter inzicht te verkrijgen op de impact van de mortaliteitscrises in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen. De nadruk ligt hierbij op de ruime regio rond Gent.

Bronnenbespreking

Tot nu toe is er nog te weinig onderzoek verricht om de intensiteit van de crises te meten. In sommige gevallen werden enkel bepaalde mortaliteitscrises die bekend waren uit de kwalitatieve (vooral verhalende) bronnen uitvoerig besproken. Door zich te veel op deze kwalitatieve bronnen te baseren riskeert men evenwel de reeds bekende crises ten onrechte te benadrukken.⁷ Voor dit onderzoek is gekozen voor een kwantitatieve benadering die toelaat de impact van de abnormale mortaliteit over een lange periode te onderzoeken. Drie typen bronnen leenden zich voor een dergelijk onderzoek.

Een eerste bron zijn de baljuwsrekeningen van de kasselrij Kortrijk⁸ en de Oudburg⁹ waarin de inkomsten van het zogenaamde mortemain-recht werden geregistreerd. Dit recht was een relict van het lijfeigenschap dat gedurende de Late Middeleeuwen van toepassing was op een klein deel van de bevolking dat nog steeds aan het heerlijke gezag onderworpen was. Het behelsde het recht van een heer om bij het overlijden een deel van het roerend goed op te eisen. Vaak ging het om een stuk vee of een meubelstuk.

De registraties van deze inningen bevinden zich in de rekeningen van de grafelijke baljuwsgerechtigde ambtenaren van de graaf van Vlaanderen. De baljuws waren onder andere verantwoordelijk voor het innen van sommige heerlijke rechten die tot het grafelijk domein behoorden. Aangezien de stedelijke bevolking voor het grootste deel vrijgesteld was van heerlijke rechten komen de inningen van deze rechten vooral voor in de rekeningen van de baljuws op het platteland.

⁵ Thoen, Devos, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden', 25-28.

⁶ Y. Boudia, *Mortaliteit en pest in het Kwartier van Gent. Testregio: de kasselrij Kortrijk, de Oudburg en de Stad Gent* (Gent 2000) (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent).

⁷ Een voorbeeld hiervan is de licentiaatsverhandeling van W. Vangassen, waar de informatie op een zodanige manier geselecteerd werd, dat de in de verhalende bronnen bekende crises 'mooi uit de verf' kwamen. (W. Vangassen, *De pestepidemieën na 1350 voornamelijk deze van 1400 en 1438* (Gent 1952) (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent).

⁸ Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, R 1055-1094, nr. 18311-18320 (1372-1500).

⁹ Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, R 1392, 14113-14118 en nr. 14158-14161 (1379-1500).

Voor de onderzochte gebieden en de bestudeerde periode zijn de baljuwsrekeningen vrij regelmatig bewaard en werden de inkomsten van het mortemain-recht eveneens regelmatig opgetekend. Behalve van de mortaliteit zijn deze inkomsten ook zeer sterk afhankelijk van de graad van nauwkeurigheid waarmee de administratie plaatsvond. Bij oorlogen en politieke crises gebeurden de optekeningen vaak laattijdig of vertoonden ze lacunes. Slordigheid en fraude¹⁰ en het willekeurig optreden van de ontvangers bemoeilijken het gebruik en de interpretatie van de bron.¹¹ Ook de raming van het aantal personen dat aan dit recht onderworpen was blijkt zeer moeilijk en dat aantal is gedurende periode ook niet constant.¹² Toch laat deze bron ons toe een beeld te krijgen van de mortaliteitsschommelingen op het platteland. Op basis van deze bron kan tot op zekere hoogte ook het geslacht van de overledenen bepaald worden en kan, zij het in zeer beperkte mate, de evolutie van de mortaliteit bij kinderen bestudeerd worden. Over het algemeen is er evenwel een onderregistratie van vrouwen en kinderen. Voor de Kasselrij Kortrijk waren 61% van de geregistreerde overledenen mannen, 34% vrouwen en 5% kinderen. In de Oudburg waren 54% van de overledenen mannen, 39% vrouwen en 8% kinderen.

Een tweede bron zijn de Gentse stadsrekeningen waarin de inningen van het issue-recht werden geregistreerd.¹³ Het issue-, exue- of aftochtsrecht is een belasting die geheven werd op 'alle goed dat uut scepenen machte ging' en bijgevolg aan de stedelijke belasting, de tallia, ontsnapte. Deze tallia is een belasting die vanaf de dertiende eeuw in heel West-Europa voorkwam. Het is een rechtstreekse belasting op roerend en onroerend goed. Het issue-recht is onder andere van toepassing wanneer bij het overlijden van een poorter goederen vererfd werden aan een niet-poorter van de stad of een lid van de clerus. Daarnaast werd het issue-recht vooral geïnd bij het vertrek van een poorter uit de stad. Toch zijn de inningen van het issue-recht tot op zekere hoogte bruikbaar voor de studie van de evolutie van de mortaliteit. Uit steekproeven blijkt dat ongeveer de helft van de inningen van het issue-recht naar aanleiding van een overlijden gebeurde.¹⁴

Een derde bron die voor dit onderzoek gebruikt werd, zijn de zogenaamde staten van goed van de stad Gent.¹⁵ Een staat van goed is een

¹⁰ De omvang van de verduisteringen is wellicht de grote onbekende. Van Rompaey schat dat minstens de helft van de geïnde boeten en compositities (en wellicht ook heerlijke rechten) niet geregistreerd werd: J. van Rompaey, *Het grafelijke baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode* (Brussel 1967) 374.

¹¹ Van Rompaey, 'Het grafelijke baljuwsambt in Vlaanderen', 326.

¹² Vangassen, *De pestepidemieën na 1350*, 28.

¹³ Stadsarchief Gent, reeks 400: stadsrekeningen (1377-1504).

¹⁴ De reden van de inning staat voor sommige periodes in de rekeningen vermeld. Periode 1405-1410: 53%, 1427-1434: 49%, 1441-1446: 44%, 1465-1470: 62%.

¹⁵ Stadsarchief Gent, Reeks 330: wezenboeken (1399-1440).

boedelbeschrijving van de nagelaten roerende en onroerende goederen, met de bedoeling de vererving van het fortuin van de overledene te regelen. Over het algemeen neemt men aan dat er een staat van goed werd opgemaakt bij het overlijden van een volwassene die onder de bevoegdheid van de stedelijke schepenbank viel en die bij zijn of haar overlijden minderjarige wezen achterliet.¹⁶ De staten van goed van de stad Gent werden opgetekend in de registers van de schepenen van gedele, wezenboeken genaamd. Voor verschillende Vlaamse steden en dorpen zijn er reeksen van staten van goed bewaard, al zijn de oudste meestal pas uit de vijftiende of de zestiende eeuw. Voor de stad Gent zijn ze al bewaard vanaf het einde van de veertiende eeuw.

De Gentse staten van goed zijn een interessante bron voor onderzoek naar de bezitsstructuren van de Gentse poorters. Ze geven immers een beschrijving van het roerend en onroerend bezit van de burgers. Daarnaast zijn ze ook een zeer bruikbare bron voor historisch-demografisch onderzoek.¹⁷ Er moet wel rekening gehouden worden met het feit dat de staten van goed niet representatief zijn voor de Gentse stedelijke bevolking. Over het algemeen wordt gesteld dat de Gentse staten van goed werden opgemaakt voor ongeveer 10% van de bevolking, de toplaag.¹⁸

Toch zijn de staten van goed een goede bron voor de studie van de mortaliteit. In principe moest een staat van goed binnen de 40 dagen na het overlijden worden ingediend. In de praktijk werd deze termijn echter vaak overschreden. Dit kon het gevolg zijn van nalatigheid of slordigheid, maar kon ook te wijten zijn aan externe factoren zoals oorlogen en politieke crises. Toch kan men aannemen dat de staten in de meeste gevallen een niet al te lange tijd na het overlijden van de poorter werden opgesteld.¹⁹

De evolutie van het aantal staten is ook afhankelijk van het aantal poorters. Een stijging van het aantal poorters zal een weerslag hebben op het aantal geregistreerde staten. Een stijging van het aantal staten mag dus niet steeds gezien worden als een gevolg van een stijging van de mortaliteit.²⁰

De meest voor de hand liggende methode om de staten van goed te verwerken, was het tellen van het aantal staten per jaar. Een korte studie van de bron wees echter uit dat er per staat meerdere overledenen konden voorkomen, zeker in periode van mortaliteitscrises. Daarnaast kon een staat meerdere malen in de registers worden opgenomen, bijvoorbeeld wanneer er zich wijzigingen voordeden in de samenstelling van het bezit dat voor de wezen bestemd was. In dit laatste geval staat deze staat van goed niet in verband met het overlijden van een poorter, en mag deze bijgevolg niet meegeteld worden in de berekeningen betreffende de evolutie van de mortaliteit.

¹⁶ L. Wynant, *Regesten van de Gentse staten van goed. Eerste reeks: 1349-1400* (Gent 1979) iii-xv.

¹⁷ Thoen, *Landbouweconomie en bevolking*, 24-26.

¹⁸ Wynant, *Regesten van de Gentse staten van goed*, xiii.

¹⁹ M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (Leuven/Apeldoorn 1995) 143.

²⁰ Blockmans, 'The social and economic effects of the plague', 839-840.

Net als bij de mortemain-inningen is er bij de staten van goed een onderregistratie van vrouwen: 53% van de overledenen waren mannen en 44% vrouwen. Een groter aandeel mannen wijst niet op een hogere sterfte bij mannen, maar heeft te maken met het feit dat men er de voorkeur aan gaf om een staat op te stellen na het overlijden van het gezinshoofd, dat in vele gevallen een man was. Kinderen komen nauwelijks voor (slechts in 3% van de sterftegevallen) aangezien er geen staten werden opgesteld voor minderjarigen.

Voor het onderzoek naar de crisismortaliteit was het belangrijk dat de periodes van normale en de periodes van abnormale mortaliteit van elkaar konden worden onderscheiden. Hiervoor werd bij elke tijdreeks de afwijking tegenover het 11-jarlijks voortschrijdend gemiddelde bepaald. Deze methode is correcter dan het bepalen van de afwijking tegenover het rekenkundig gemiddelde, aangezien er hierbij rekening wordt gehouden met de cyclische bewegingen binnen de bestudeerde tijdreeks. Er werd voor gekozen om de afwijkingen te bepalen ten opzichte van het middelste jaartal (vijf voorgaande jaren, het jaar zelf en de vijf volgende jaren). Dit laat toe om de sterftecrises af te wegen tegen de voorgaande en de daaropvolgende periode. Op die manier wordt zowel de beleving van een crisis door de tijdgenoot als de perceptie *a posteriori* door de historicus in rekening gebracht. Aangezien de intensiteit van de crises sterk verschillend kan zijn werden de afwijkingen ten opzichte van het voortschrijdend gemiddelde ingedeeld in drie categorieën, een afwijking van 20% tot 50%, van 50% tot 100% en van meer dan 100%.²¹

De grootste beperking van deze methode is echter dat jaren met 'normale' mortaliteit vlak na periodes van 'abnormale' mortaliteit een negatieve afwijking vertonen ten opzichte van het voortschrijdend gemiddelde. Deze negatieve afwijking is het gevolg van het vertragingseffect, eigen aan het gebruik van het voortschrijdend gemiddelde. Daarom is ervoor gekozen om alleen de positieve afwijkingen ten opzichte van het voortschrijdend gemiddelde in rekening te brengen.

Eerst zullen de periodes van abnormale mortaliteit in enkele steden, namelijk Gent en de middelgrote en kleine steden in de kasselrij Kortrijk (Kortrijk-Tielt, Harelbeke en Menen) bepaald worden. Daarna zal hetzelfde onderzoek worden voor het platteland van de Oudburg (dat is de administratieve omschrijving in de onmiddellijke omgeving van Gent) en de kasselrij Kortrijk. Tenslotte komt een synthese waarbij de resultaten van het eigen onderzoek zullen worden vergeleken met de resultaten van het onderzoek verricht door E. Thoen en P. Stabel.

²¹ Op basis van de methode ontwikkeld door E. Thoen.

Stedelijke mortaliteit

Gent

Gedurende de Late Middeleeuwen was Vlaanderen, net als Noord-Italië, een van de meest verstedelijkte zones van Europa. Gent was in deze periode na Parijs de grootste stad benoorden de Alpen.

Voor de Nederlanden wordt nu algemeen aangenomen dat de intensiteit van de crises minder sterk was dan in Italië, waar bijvoorbeeld de Florentijnse bevolking na de Zwarte Dood van 1374 met ongeveer de helft verminderd was.²² Ook in de periode 1424-1430 was meer dan 70% van de overlijdensgevallen te wijten aan de pest.²³

Een dichtbevolkte stad als Gent²⁴ heeft eveneens zwaar te lijden gehad onder eerdere sterftecrises. Dit is door W. Vangassen al voldoende aangetoond.²⁵ Een onderzoek naar de evolutie op langere termijn zal evenwel een meer genuanceerd beeld geven van de intensiteit van de verschillende crises.

De issue-inningen

Zoals eerder vermeld, is de interpretatie van de evolutie van de issue-inningen vrij problematisch. Figuur 1 visualiseert de evolutie van de issue-inningen en geeft een globaal beeld van de intensiteit van bepaalde crises. Op het einde van de veertiende eeuw zijn de stadsrekeningen wegens politieke troebelen²⁶ onvolledig bewaard. Het is opvallend dat het aantal inningen in het midden van de vijftiende eeuw stijgt. Op lange termijn wijst de trendlijn op een vrij stabiele evolutie van het aantal inningen, met een lichte stijging naar het einde van de vijftiende eeuw toe. Deze stijging is vermoedelijk het gevolg van een recuperatiebeweging van de Gentse bevolking na de mortaliteitscrises van het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw.

²² D. Herlihy, C. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles. Une étude du catasto florentin de 1427* (Parijs 1978) 171-177.

²³ D. Herlihy, C. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles*, 463-464.

²⁴ Voor de periode 1356-1358 berekende W. Prevenier de bevolking van Gent op ongeveer 64 000 inwoners (W. Prevenier, 'La démographie des villes du comté de Flandre au XIVe et XVe siècles. Etat de question. Essai d'interprétation', *Revue du Nord* 65 (1983) 255-275, aldaar 255-256.). In de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw en de vijftiende eeuw zakte de Gentse bevolking tot ongeveer 45 000 inwoners. Deze demografische neergang werd vooral veroorzaakt door recurrente pestepidemieën. (P. Stabel, *Dwarfs among Giants. The Flemish Network in the Late Middle Ages* (Leuven/Apeldoorn 1997) 31).

²⁵ W. Vangassen, *De pestepidemieën na 1350*.

²⁶ De opstand van 1379-1382.

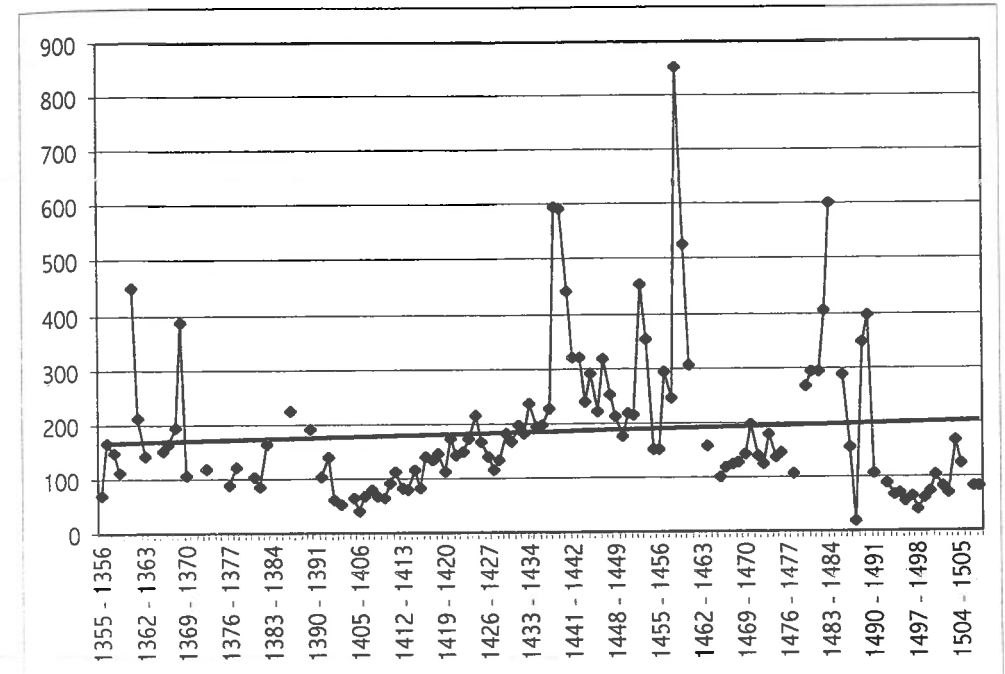

Fig.1: Evolutie van de issue-inningen in de Gentse stadsrekeningen met trendlijn ($y=0,4368x+153,87$) (1355-1506).

Onderstaande tabel (tabel 1) geeft een overzicht van de rekenjaren (15 augustus-15 augustus) waarin er zich een afwijking voordoet van meer dan 20% ten opzichte van het voortschrijdend gemiddelde. Hieruit komen een aantal crisisjaren naar voren. Tot de opvallendste behoren de jaren 1359-1360, 1368-1369, 1458-1460, 1482-1484 en 1489-1490 en in mindere mate ook de jaren 1400-1401, 1438-1440, 1452-1453 en 1488-1489. Andere kleinere crises zijn deze van 1386-1387, 1389-1390, 1411-1412 en 1470-1471.

Wat hierbij opvalt is dat de algemene pestepidemie van 1400-1401 veel minder duidelijk naar voren komt dan die van 1438-1441 en dat deze laatste op haar beurt veel minder zwaar lijkt te zijn dan die van 1458-1460. Verder moeten de sterke verhoging van het aantal inningen in 1386-1387 en 1452-1453 in het kader van respectievelijk de Gentse Oorlog tegen Lodewijk van Male (1379-1385) en de Gentse Opstand tegen Filips de Goede (1450-1453) gezien worden. Tenslotte kunnen de jaren 1483-1484 en 1489-1490 mogelijk ook gezien worden in het licht van de politieke spanningen in de Vlaamse steden na de dood van Karel de Stoute en tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1492), maar ook reccurende pestepidemieën hebben in die periode zeer

veel slachtoffers geëist.²⁷

Tabel 1: Issue-inningen Gent: jaren met een afwijking van 20% en meer ten opzichte van het 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde (niet onderlijnd = 20%-50%, enkel onderlijnd = >50%, dubbel onderlijnd = >100%)

1356-1357	49%	1438-1439	85%	1473-1474	24%
1359-1360	<u>163%</u>	1439-1440	<u>79%</u>	1482-1483	<u>50%</u>
1368-1369	<u>109%</u>	1440-1441	34%	1483-1484	<u>103%</u>
1386-1387	45%	1446-1447	36%	1488-1489	<u>51%</u>
1389-1390	<u>50%</u>	1452-1453	84%	1489-1490	<u>133%</u>
1400-1401	<u>51%</u>	1458-1459	<u>153%</u>	1500-1501	23%
1411-1412	26%	1459-1460	<u>57%</u>	1503-1504	<u>79%</u>
1424-1425	39%	1470-1471	41%	1504-1505	26%

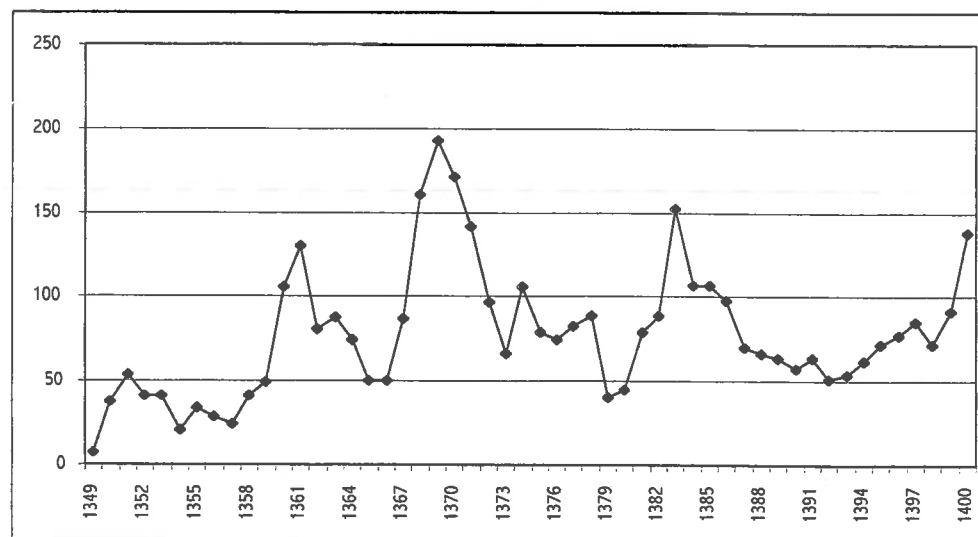

Fig. 2: Evolutie van het aantal personen bij wier overlijden er een staat werd opgemaakt. 1349-1400 (bron: Wynant, *Regesten van de Gentse staten van goed*).

De staten van goed

De Gentse staten van goed werden reeds eerder gebruikt bij de studie van de mortaliteit. Zo gebruikte W. P. Blockmans ze als indicator voor de evolutie van de mortaliteit tussen 1350 en 1370.²⁸ L. Wynant bezorgde een uitgave van de regesten van de staten van goed tussen 1349 en 1400. Hierbij voegde ze ook tabellen met het jaarlijks aantal personen bij wier overlijden een staat van goed

²⁷ W. P. Blockmans, W. Prevenier, *De Bourgondiërs: de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam 1997) 195-226.

²⁸ Blockmans, 'The social and economic effects of plague', 839-841.

werd opgemaakt (fig. 2). De aantallen van de eerste twintig jaar zijn vrij laag, vermoedelijk omdat staten van goed in die periode nog een vrij jong gegeven waren.²⁹ De registratie van de staten van goed in de wezenboeken verliep in hun beginperiode wellicht niet zo nauwkeurig als in de periode daarna.

Wynants gegevens werden aangevuld met de resultaten van het eigen onderzoek voor de periode 1399-1441 voor de berekening van de afwijking ten opzichte van het 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde (tabel 2). Periodes van abnormale mortaliteit die uit de reeks naar voren komen zijn 1360-1361, 1368-1371, 1383-1385, 1400-1401 en 1439. De meeste van deze crises zijn pestepidemieën die we kennen uit de verhalende bronnen, met uitzondering van de abnormale mortaliteit in de periode 1483-1385 die het gevolg is van de Gentse Oorlog.

Tabel 2: Gent, staten van goed. Jaren met een afwijking van 20% en meer ten opzichte van het 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde (personen bij wier overlijden een staat van goed werd opgemaakt)

1360	65%	1383	77%	1419	31%
1361	<u>98%</u>	1384	28%	1425	26%
1368	49%	1385	26%	1426	<u>53%</u>
1369	<u>78%</u>	1400	38%	1439	<u>123%</u>
1370	<u>57%</u>	1401	<u>72%</u>		
1371	28%	1404	20%		

Differentiële sterfte naar geslacht en leeftijd

Voor de berekening van de differentiële sterfte naar geslacht en leeftijd bieden de Gentse staten van goed veel mogelijkheden. In de staten van goed zijn 53% van de overledenen mannen, 44% vrouwen en 3% kinderen. Het is opmerkelijk dat ook kinderen zich onder de overledenen bevinden. Normaliter werden voor minderjarigen geen staten van goed opgesteld. Een kind kon wel bij één van de overleden ouders vermeld worden wanneer zij tegelijkertijd of kort na elkaar overleden. Kinderen werden zeer uitzonderlijk apart vermeld, en dit alleen wanneer het overlijden van een kind aanleiding gaf tot een herverdeling van het bezit onder de overgebleven erfgenamen en er dus opnieuw een staat werd opgesteld.

Een studie van de geslachtsverhoudingen voor de periode 1380-1560 bij de buitenpoorters van Oudenaarde uitgevoerd door E. Thoen toont aan dat 52% van de buitenpoorters mannen waren. In de periode 1380-1420 lag het percentage mannen iets hoger, tussen de 55% en de 57%. Vermoedelijk heeft dit, volgens E. Thoen, te maken met een verhoogde sterfte van vrouwen in deze

²⁹ In Gent waren er reeds wezenboeken vanaf 1330, maar de oudste bewaarde zijn deze van 1349-1350. (Wynant, *Regesten van de Gentse staten van goed*, ii.).

periode. In de periode daarna (1420-1449) deed er zich echter een omkering voor: de sekse-ratio's waren in het voordeel van de vrouw. Dit kon een inzet gevormd hebben van een vrouwenoverschot bij de oudere vrouwen in het verdere verloop van de vijftiende eeuw.³⁰

De stelling dat vrouwen, net als kinderen³¹ gevoeliger zouden zijn voor bepaalde besmettelijke ziektes als de pest wordt vaak aangenomen, onder andere door Thoen.³² Deze baseert zich hiervoor op A. Higounet-Nadal en M. Aubry. A. Higounet-Nadal baseert zich hiervoor echter niet op eigen onderzoek.³³ M. Aubry komt op basis van eigen onderzoek voor de pestjaren 1360 en 1367 tot de vaststelling dat er gedurende die jaren meer vrouwen stierven dan mannen. Wanneer men haar gegevens voor de periode 1328-1369 bekijkt, komt men tot de vaststelling dat een groter aandeel vrouwen onder de renteniers niet uitzonderlijk was, ook in de periode vóór de Zwarte Dood en jaren zonder pest.³⁴ Het bewijs van M. Aubry is dus niet bevredigend.

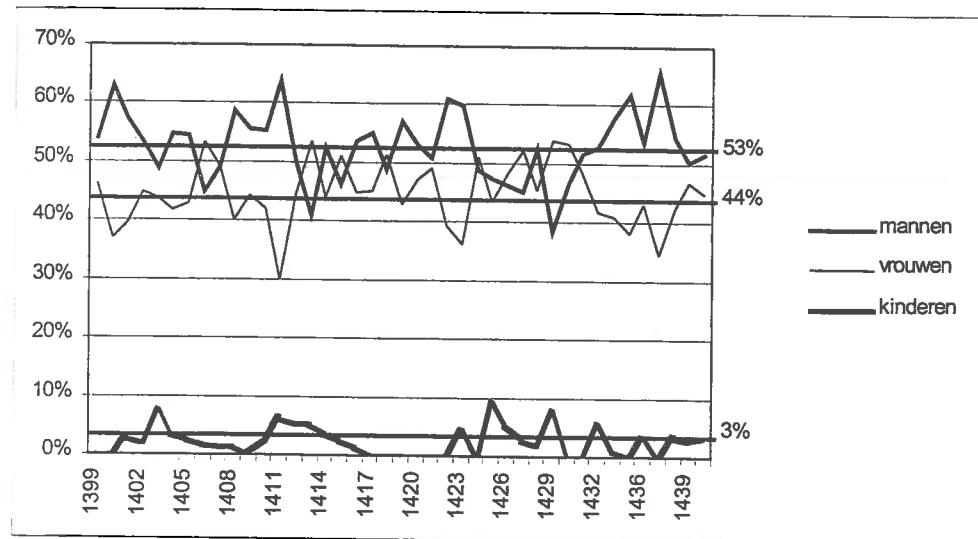

Fig. 3: Differentiële sterfte in de Gentse staten van goed (1399-1440).

De jaren waarin de vrouwen meer dan 50% van het totale aantal doden uitmaken in de Gentse staten van goed zijn: 1406, 1413, 1415, 1418, 1424, 1427, 1429 en 1430. In 1418, 1424 en 1430 is er een abnormaal hoge

³⁰ E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking*, 101-103.

³¹ D. Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West* (Cambridge/Massachusetts/Londen 1997) 43.

³² E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking*, 103; M. Aubry, 'Les mortalités lilloises (1328-1369)' *Revue du Nord*, 257, 327-342.

³³ A. Higounet-Nadal, 'La démographie des villes françaises au moyen-âge', *Annales de la démographie Historique* (1980), 201.

³⁴ Aubry, 'Les mortalités lilloises', 327-342.

mortaliteit op het platteland rond Gent (fig. 3). De overige jaren vallen niet samen met jaren van abnormale mortaliteit. Net als bij de mortemain-inningen is er geen duidelijk verband tussen een verhoging van de mortaliteit en een verhoging van het aandeel vrouwen onder de overledenen. Dit lijkt dus meer aansluiting te vinden bij de vaststelling van D. Herlihy en C. Klapisch-Züher op basis van de registraties van begrafenissen in de *Libri dei Morti* in Florence dat de pest geen duidelijke voorkeur bleek te hebben voor bepaalde geslachten; gedurende de pestjaren 1424 en 1430 waren 41,2% van de personen die begraven werden mannen en 41,5% vrouwen. Opgemerkt zij dat de pest meer slachtoffers maakt onder de meisjes dan onder de jongens terwijl oudere vrouwen minder vatbaar lijken dan oudere mannen.³⁵

Jaren waarin het aandeel kinderen in de staten van goed hoger ligt dan normaal (6%) zijn 1403, 1411, 1425 en 1429. Voor de overige twee jaren is er geen correlatie tussen een verhoging van het aandeel kinderen in de staten van goed en een verhoging van de mortaliteit. Wanneer kinderen overleden waren, werden ze, zoals vermeld, alleen in de staten van goed geregistreerd indien tegelijkertijd of in dezelfde periode een van de ouders overleden was. De staten van goed zijn bijgevolg niet de meest betrouwbare bron voor een studie van de kindersterfte.

Kortom, op basis van de staten van goed kan men dus alleen vaststellen dat er geen duidelijke correlatie is tussen periodes van abnormale mortaliteit en een verhoogde sterfte bij vrouwen en kinderen. In het geval van de vrouwensterfte weerlegt deze vaststelling eerdere studies. In het geval van de kindersterfte kan hierover geen uitspraak worden gedaan, omdat de staten van goed hiervoor geen goede bron zijn.

Kortrijk en enkele kleinere steden in de kasselrij Kortrijk

Voor de studie van de evolutie van de mortaliteit in Kortrijk en enkele steden in de kasselrij Kortrijk werd gebruik gemaakt van de resultaten van het onderzoek van P. Stabel, gebaseerd op de staten van goed van de poorters en de buitenpoorters van Kortrijk. Dit liet toe om zowel de evolutie van de mortaliteit in Kortrijk zelf als in de kleinere steden te volgen.³⁶ Aangezien de evolutie van de mortaliteit in deze steden reeds uitvoerig besproken werd door P. Stabel zal er hier slechts zeer beknopt op ingegaan worden.

De steden Kortrijk, Tielt, Harelbeke en Menen kenden vanaf het einde van de vijftiende een uitzonderlijke bloei dankzij de ontwikkeling van de textielindustrie in deze regio (draperie en linnennijverheid). Maar de bevolkingsaantallen waren, althans in vergelijking met een stad als Gent, vrij beperkt.³⁷

³⁵ Herlihy, Klapisch-Züher, *Les Toscans et leur familles*, 463.

³⁶ Stabel, *Patronen van verstedelijking*, 188-218.

³⁷ De bevolking van Kortrijk in 1440 werd geschat op 5300. Op basis van de haardtelling van 1469 kan

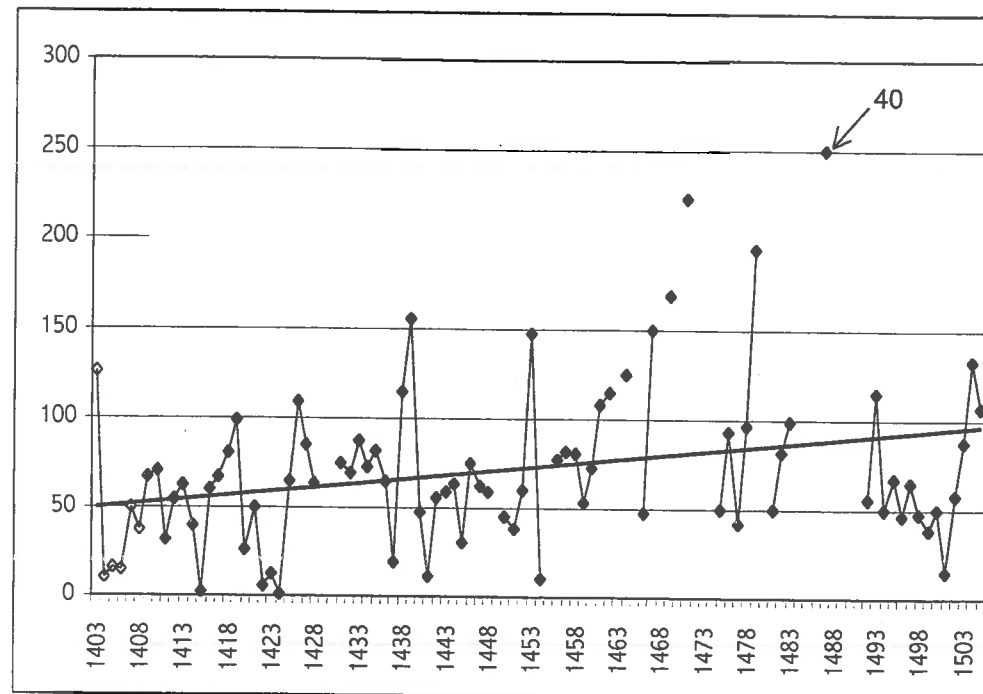

Fig. 4: Evolutie van het jaarlijks aantal staten van goed voor de poorters van Kortrijk en voor de Kortrijkse buitenpoorters in Harelbeke, Tielt en Menen (1403-1505). Met trendlijn ($y=0,2579x+28,464$) (de hoogste piek werd verlaagd). (Bron: Stabel, *patronen van verstedelijking*, bijlage I, 92-94).

De Kortrijkse staten van goed zijn ongeveer een halve eeuw jonger dan de Gentse staten en zijn ook veel minder regelmatig bewaard. Het jaarlijkse aantal staten van goed kent een geleidelijke stijging vanaf het begin van de vijftiende eeuw (fig. 4). De relatief lage aantallen aan het begin van de vijftiende eeuw zijn mogelijk te wijten aan het feit dat de registratie in de beginperiode, net als bij de Gentse staten van goed, niet zo nauwkeurig gebeurde als in de periode daarna en dat minder mensen een staat lieten optekenen.

Voor de berekening van de afwijkingen ten opzichte van het 11-jarlijks voortschrijdend gemiddelde werden de staten van goed van de poorters van Kortrijk en deze van de Kortrijkse buitenpoorters in Harelbeke, Tielt en Menen van elkaar gescheiden. Op die manier kan er aandacht geschonken worden aan lokale sterftecrises.

Voor de poorters van Kortrijk hebben de jaren 1417-1419, 1438-39, 1453, 1471, 1478-79, 1487 en 1493 een sterke afwijking ten opzichte van het

de bevolking van Tielt op 1400 geschat worden, die van Harelbeke op 2250 en die van Menen op 1710 inwoners (Stabel, *Patronen van verstedelijking*, 144-150).

voortschrijdend gemiddelde. Daarnaast zijn er nog enkele kleinere afwijkingen in de volgende jaren: 1409-10, 1412-13, 1425-26, 1435 en 1461-62.

Tabel 3: Kortrijk, jaren met een afwijking van 20% en meer ten opzichte van het 11-jarlijks voortschrijdend gemiddelde (staten van goed)

1409	87%	1425	54%	1461	39%
1410	66%	1426	59%	1462	22%
1412	20%	1427	46%	1471	96%
1413	39%	1438	52%	1478	20%
1417	63%	1439	116%	1479	101%
1418	105%	1446	21%	1487	107%
1419	173%	1453	120%	1493	95%

Voor de kleinere steden in de kasselrij Kortrijk is er het probleem dat het aantal staten van goed vaak zeer klein is en dat er veel leemtes zijn in de reeksen. Het is niet duidelijk of het hier gaat om jaren zonder staten van goed of om onnauwkeurige registratie ervan.

In het geval van Tielt (tabel 4) zijn de gegevens voor de eerste helft van de vijftiende eeuw vrij volledig. Vanaf 1459 tot en met 1502 ontbreken de gegevens volledig.³⁸ Daardoor kunnen er in verband met de crisismortaliteit enkel uitspraken gedaan worden voor de eerste helft van de vijftiende eeuw. Jaren met een opvallende afwijking ten opzichte van het voortschrijdend gemiddelde zijn 1426, 1438-39, 1446 en 1453, en in mindere ook de jaren 1411, 1421 en 1419.

Tabel 4: Tielt (buitenpoorters van Kortrijk), jaren met een afwijking van 20% en meer ten opzichte van het 11-jarlijks voortschrijdend gemiddelde

1411	46%	1432	30%	1446	168%
1419	50%	1436	21%	1453	142%
1421	67%	1438	85%		
1426	78%	1439	142%		

Voor Menen (tabel 5) is de reeks staten van goed voor de eerste helft van de vijftiende eeuw, op enkele jaren na, vrij volledig. Voor de tweede helft van de vijftiende eeuw zijn er in deze reeks echter zeer veel lacunes.³⁹ Aangezien niet bekend is of de staten van goed voor die jaren verloren zijn gegaan, of dat er in die jaren geen staten van goed opgemaakt werden, bemoeilijkt dit de interpretatie van de resultaten.

Jaren met opvallend hoge afwijkingen ten opzichte van het voortschrijdend gemiddelde zijn 1426-28, 1441, 1469 en 1492. Minder grote afwijkingen komen voor in de jaren 1439, 1458 en 1469. Tenslotte zijn er kleine

³⁸ Stabel, *Patronen van verstedelijking*, bijlage I, 92-94.

³⁹ Ibidem.

afwijkingen in de jaren 1410-12, 1433-34, 1446, 1450 en 1499.

Tabel 5: Menen (buitenpoorters van Kortrijk), jaren met een afwijking van 20% en meer ten opzichte van het 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde

1410	29%	1434	41%	1458	62%
1411	20%	1437	53%	1462	67%
1412	47%	1439	35%	1469	105%
1426	54%	1441	71%	1479	57%
1427	50%	1446	29%	1492	246%
1428	27%	1450	28%	1499	22%
1433	36%	1453	51%		

Net als voor Tielt en Menen zijn de gegevens voor Harelbeke (tabel 6) voor de eerste helft van de vijftiende eeuw zeer volledig, maar vanaf 1458 tot 1494 zijn er slechts gegevens voor zeven jaren.⁴⁰ Aangezien het jaarlijks aantal staten van goed voor Harelbeke zeer klein is, rijst de vraag in hoeverre de afwijkingen ten opzichte van het voortschrijdend gemiddelde als significant kunnen beschouwd worden. Onder voorbehoud kunnen de volgende jaren beschouwd worden als periodes met een toegenomen mortaliteit: 1410, 1418, 1426-27, 1434-36, 1441, 1443, 1450, 1461-62, 1496-97. De afwijkingen voor de jaren 1432 en 1467 zijn vermoedelijk te klein om als significant te kunnen beschouwd worden.

Tabel 6: Harelbeke (staten van goed buitenpoorters Kortrijk), jaren met afwijkingen van meer dan 20% t.o.v. het 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.

1410	80%	1434	26%	1461	24%
1418	100%	1435	71%	1462	110%
1426	82%	1441	50%	1467	33%
1427	29%	1443	41%	1496	50%
1432	26%	1450	50%	1497	50%

De mortaliteit op het platteland

De Oudburg van Gent en de kasselrij Kortrijk

De landbouweconomie in de Vlaamse Zandstreek, waartoe ook de Oudburg en de kasselrij Kortrijk behoren, werd gedomineerd door de zogenaamde 'commerciële overlevingseconomie'. Deze werd gekenmerkt door zeer veel kleine familiebedrijven van ongeveer vijf hectare. Een erg intensieve landbouw met een zeer hoge opbrengst per hectare was hiervan een gevolg. Het grootste deel daarvan was voor eigen gebruik. Een klein deel werd verkocht op de stedelijke markten om van de opbrengst niet-landbouwproducten te kopen en de opgelegde belastingen te betalen. In de meeste gevallen waren de kleine boeren genoodzaakt hun inkomen aan te vullen aan door gedurende bepaalde

⁴⁰ Ibidem.

periodes van het jaar op grote pachthoeven te werken en door thuisnijverheid.⁴¹

Over het algemeen wordt aangenomen dat de steden een hogere mortaliteit kenden dan het platteland: het *urban graveyard effect*. De groei of de stagnatie van de bevolking in de steden kon volgens dit model enkel in stand gehouden worden door massale immigratie vanaf het platteland.⁴² Het platteland vertoonde inderdaad vaak een ander demografisch patroon. De pest sloeg in de steden meestal harder toe dan op het platteland, maar daar tegenover staat dat oorlogen op het platteland een meer directe invloed hadden dan op de steden.

Zoals vermeld waren de oorlogen een constant gegeven in Vlaanderen gedurende de Late Middeleeuwen en daarna. Het waren niet alleen de vernielingen die grote schade aan het platteland toebrachten. Oorlogen konden ook een ware angstpsychose creëren waardoor de gronden onbewerkt en onbezaaid bleven en hele dorpen tijdelijk verlaten werden.⁴³

Het dichtbevolkte en relatief rijke Vlaamse platteland was uiterst interessant voor plundertochten. Deze pasten in de uitputtingsstrategie die in deze periode vaak toegepast werd. Deze tactiek bestond erin de vijand op de knieën te krijgen door de tegenstander de bestaansmiddelen uit handen te nemen door enerzijds de toevoerwegen af te sluiten, en anderzijds het platteland te vernielen.⁴⁴ Die verwoestingen, samen met het feit dat een deel van de bevolking het platteland ontvluchtte, gaven aanleiding tot misoogsten en honger. Door de algemene verzwakking werd de bevolking veel kwetsbaarder voor allerlei besmettelijke ziektes, waaronder de pest. Ook konden de troepenbewegingen de pest en andere besmettelijke ziektes verder verspreiden.

De Oudburg en het Ambacht van Zomergem

Het platteland rond Gent, de Oudburg, werd volledig gedomineerd door de stad Gent. Vele Gentse stedelingen waren bijvoorbeeld eigenaar van een hofstede of een landbouwuutbating in de Oudburg. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de kasselrij Kortrijk waren er in een straal van ongeveer 30 km rond Gent geen kleine of middelgrote steden aanwezig.⁴⁵

⁴¹ E. Thoen, 'A "commercial survival economy" in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages – 19th century)', in: P. Hoppenbrouwers en Jan Luiten van Zanden (eds.), *Peasants into farmers. The transformation of the rural economy in the Low Countries (middle ages – 19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout 2001) 102-157, aldaar 111-112.

⁴² Stabel, *Dwars among giants*, 116-117.

⁴³ E. Thoen, 'Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCI (1978) 363-378, aldaar 365.

⁴⁴ Thoen, 'Oorlogen en platteland', 364-365.

⁴⁵ W.P. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier, R.W.M. Van Schaik, 'Tussen crisis en welvaart, sociale veranderingen 1300-1500', in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 4 (Haarlem 1981) 42-60, aldaar 47-48; W. Prevenier, 'La démographie des villes du comté de Flandre', 273.

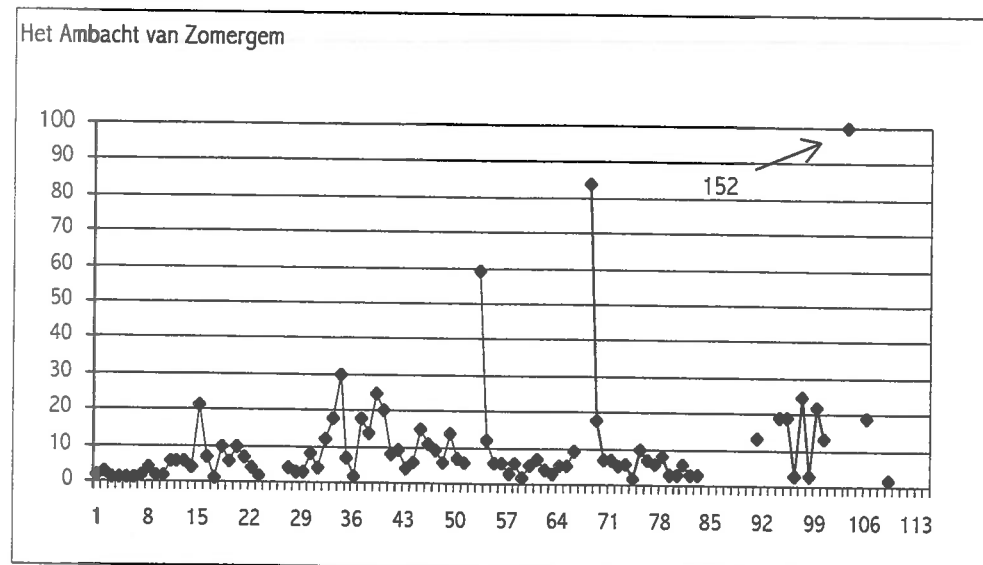
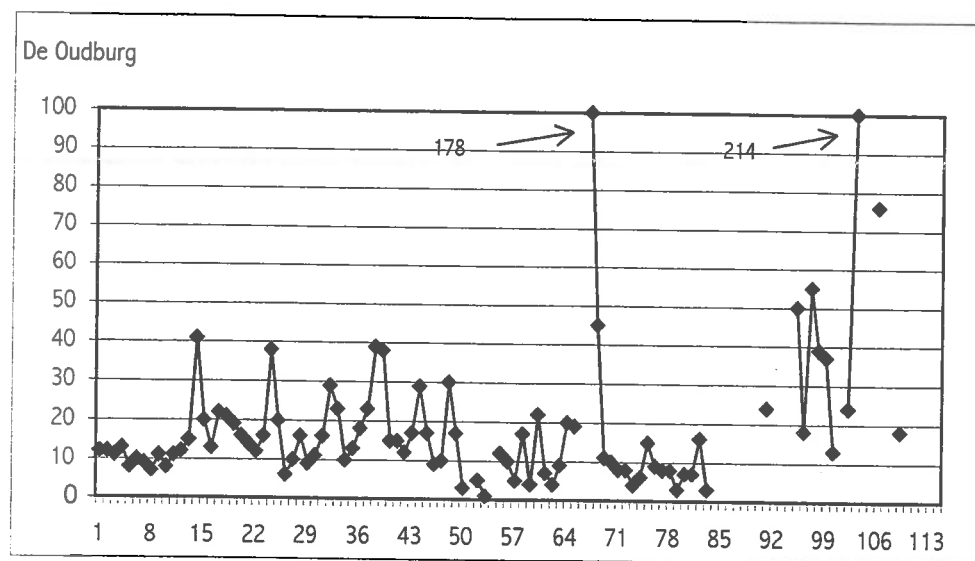

Fig. 5 en 6: Evolutie van het aantal mortemain-inningen in de rekeningen van de onderbaljuw van Gent, voor de periode 1387-1500. Met trendlijn ($y=0,3927x+10,439$) (de hoogste pieken werden verlaagd).

Voor de studie van de mortaliteit in de kasselrij Kortrijk en de Oudburg werden de mortemain-inkomsten in de baljuwsrekeningen gebruikt. De rekeningen van de baljuw van de Oudburg hebben zowel betrekking op het baljuwschap van de Oudburg zelf als op het Ambacht van Zomergem.⁴⁶ Bijgevolg konden zowel de mortemain-inningen voor de Oudburg van Gent en het Ambacht van Zomergem gebruikt worden, waardoor er ook aandacht kon worden geschonken aan lokale mortaliteitscrises.

Tabel 7: De Oudburg, afwijkingen van 20% en meer ten opzichte van het 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde

De Oudburg (totaal)		De Oudburg (zonder Zomergem Ambacht)		Zomergem Ambacht	
1400	83%	1400	134%	1394	38%
1401	63%	1410	138%	1401	192%
1410	94%	1411	31%	1404	41%
1418	57%	1418	79%	1406	32%
1419	38%	1419	22%	1418	21%
1424	54%	1424	94%	1419	66%
1425	86%	1425	83%	1420	134%
1431	24%	1430	53%	1423	21%
1434	44%	1434	117%	1425	92%
1435	28%	1435	26%	1426	72%
1439	193%	1441	37%	1431	51%
1444	24%	1444	87%	1432	27%
1446	64%	1453	471%	1439	372%
1453	327%	1454	44%	1447	40%
1454	208%	1461	92%	1454	464%
1461	83%	1468	115%	1455	22%
1462	21%	1481	48%	1461	72%
1464	23%	1483	63%	1464	54%
1468	58%	1489	219%	1467	23%
1481	56%			1480	28%
1483	88%			1481	30%
1489	270%			1483	68%
				1489	264%

Voor de Oudburg doen de grootste afwijkingen ten opzichte van het voortschrijdend gemiddelde zich voor in de jaren 1439, 1453-54 en 1489 (tabel 7). Voor het Ambacht van Zomergem doen deze zich voor in de jaren 1400-01, 1434, 1453, 1468 en 1489 (tabel 7). Jaren met minder grote afwijkingen zijn

⁴⁶ Voor de periode 1386-1432 zijn de rekeningen van de onderbaljuw van Gent gevoegd bij deze van de baljuw van Gent: Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 14106-14112. Voor de periode daarna: Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 14158-14161 en nr. 14113-14117.

voor de Oudburg: 1400-01, 1410, 1418-19, 1424-25, 1446, 1461, 1468, 1481 en 1483. Voor het Ambacht van Zomergem zijn dit de jaren 1418, 1424-25, 1430, 1444, 1461 en 1483. De jaren met de kleinste afwijkingen zijn voor de Oudburg 1419, 1431, 1434-35, 1444, 1462 en 1464. Voor het Ambacht van Zomergem zijn dit de jaren 1411, 1419, 1435, 1441, 1454 en 1481.

Het is opvallend dat de grootste afwijkingen, en dus de zwaarste sterfte zich over het algemeen voordeed in periodes van oorlogen en politieke spanningen (fig. 5 en 6). De oversterfte van 1453-54 is het gevolg van de Gentse Opstand tegen Filips de Goede, samen met een pestepidemie.⁴⁷ Ook die van 1489 is het gevolg van de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk, eveneens in combinatie met een pestepidemie.⁴⁸

Differentiële sterfte naar geslacht en leeftijd

Bij de inkomsten uit het mortemain-recht werd telkens de naam van de overledene vermeld. Dit maakte het mogelijk om het geslacht van de overledene te bepalen en na te gaan of het om een kind ging (bij de vermelding van het achtervoegsel *-kin*).

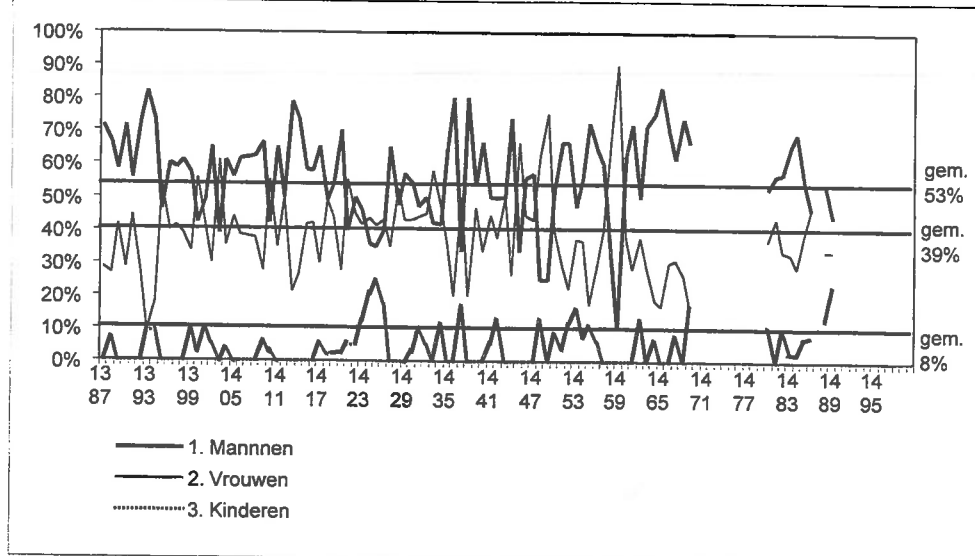

Fig. 7: Aandeel mannen, vrouwen en kinderen in de mortemain-inningen in de rekening van de baljuw van Gent 1387-1500).

Zoals vermeld waren gemiddeld 53% van de overledenen mannen, 39% vrouwen en 8% kinderen. Gedurende de periodes 1421-1434 en 1441-1450 ligt het aantal vrouwen dat in de rekeningen opgenomen werd voor langere periodes boven het gemiddelde (fig. 7). Jaren waarin het aandeel vrouwen meer

⁴⁷ Blockmans, 'The social and economic effects of plague', 853.

⁴⁸ Ibidem, 854.

dan 55% is, zijn: 1400, 1403, 1410, 1421, 1433, 1445, 1448-49, 1458-59 en 1495. Alleen 1400 en 1403 zijn jaren met een abnormaal hoge mortaliteit. Net als bij de staten van goed kan er dus geen duidelijke correlatie vastgesteld worden tussen abnormale mortaliteit en een verhoogde sterfte van vrouwen.

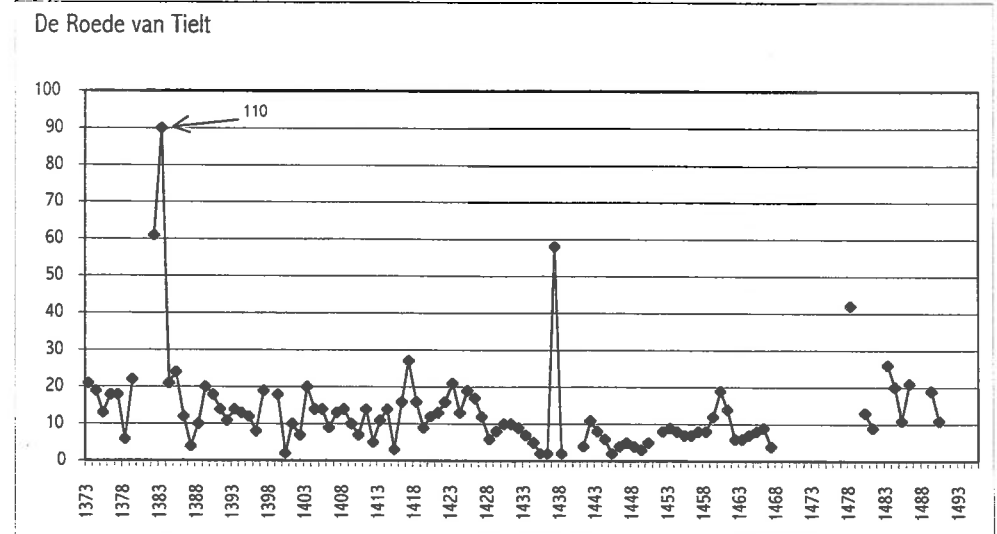
Gedurende de jaren 1424-26, 1437, 1453, 1469 en 1489 is er een verhoogde kindersterfte. Net als bij de Gentse staten van goed is het opvallend dat dit jaren met een abnormaal hoge mortaliteit zijn. Opnieuw moet dus geconcludeerd worden dat er een duidelijke correlatie is tussen periodes van abnormale mortaliteit en een verhoogde sterfte bij kinderen.

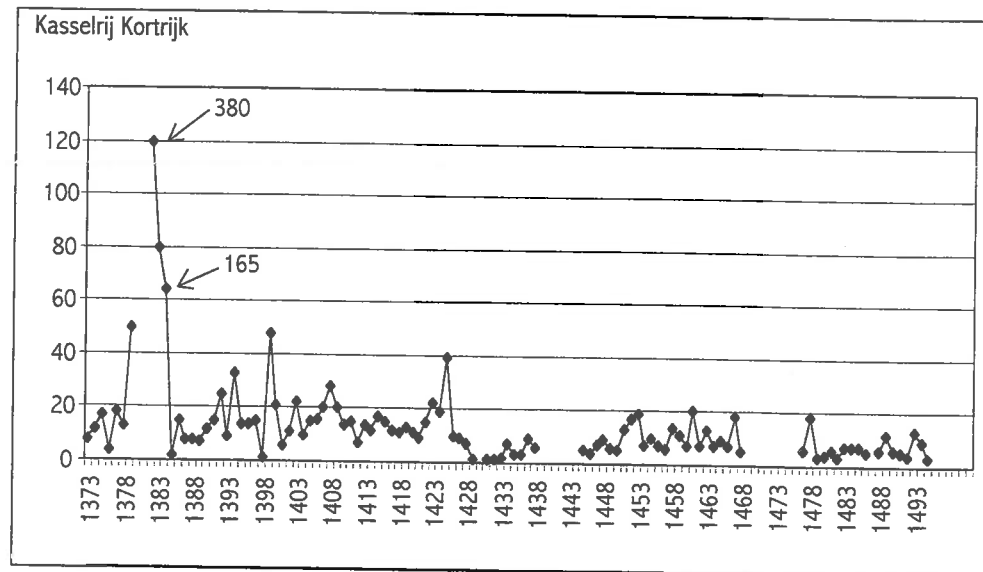
De kasselrij Kortrijk

Voor de studie van de abnormale mortaliteit op het platteland van de kasselrij Kortrijk werden eveneens de inningen van van het mortemain-recht in de rekeningen van de baljuw gebruikt. De rekeningen werden afzonderlijk bijhouden in de Roede van Tielt, een administratieve omschrijving, die deel uitmaakte van de kasselrij Kortrijk. Net als bij de rekeningen van de Oudburg kunnen op die manier lokale mortaliteitscrises opgespoord worden.

Het totale aantal mortemain-inningen in de kasselrij Kortrijk vertoont een dalende trend naar het einde van de vijftiende eeuw toe (fig. 8 en 9). Dit is een gevolg van het feit dat de heerlijke druk op de plattelandsbevolking gedurende de Late Middeleeuwen verminderde.

Fig. 8 en 9: Evolutie van het aantal mortemain-inningen in de kasselrij Kortrijk en in de Roede van Tielt, met trendlijn ($y=0,4233x+53,635$) voor de periode 1373-1395. (De hoogste pieken werden verlaagd).

Tabel 8: De Kasselrij Kortrijk, jaren met een afwijking van 20% en meer ten opzichte van de 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.

De kasselrij Kortrijk		De kasselrij Kortrijk (zonder de Roede van Tielt)		De Roede van Tielt	
1382	<u>295%</u>	1382	<u>378%</u>	1382	<u>120%</u>
1383	<u>150%</u>	1383	<u>111%</u>	1383	<u>369%</u>
1392	34%	1392	72%	1384	43%
1394	36%	1394	88%	1385	74%
1399	<u>106%</u>	1399	<u>171%</u>	1389	36%
1403	32%	1400	31%	1390	40%
1407	23%	1403	22%	1397	51%
1408	52%	1407	24%	1399	68%
1416	24%	1408	70%	1403	23%
1417	51%	1409	29%	1404	35%
1423	49%	1415	33%	1405	35%
1425	<u>118%</u>	1416	21%	1417	70%
1437	<u>360%</u>	1423	47%	1422	25%
1452	<u>58%</u>	1424	35%	1423	75%
1453	<u>68%</u>	1425	<u>175%</u>	1424	23%
1459	22%	1434	91%	1425	99%
1460	37%	1437	<u>103%</u>	1426	<u>113%</u>
1461	69%	1438	20%	1437	<u>422%</u>
1467	48%	1451	38%	1442	96%
1478	<u>211%</u>	1452	76%	1443	48%
1483	<u>62%</u>	1453	85%	1459	27%

1484	<u>53%</u>	1458	27%	1460	<u>108%</u>
1486	46%	1461	<u>104%</u>	1461	81%
1489	99%	1463	21%	1466	38%
		1467	91%	1478	<u>107%</u>
		1478	<u>168%</u>	1483	44%
		1489	62%	1484	22%
		1493	79%	1486	24%
		1494	21%	1489	27%

De jaren met de grootste afwijkingen ten opzichte van het voortschrijdend gemiddelde zijn voor de kasselrij Kortrijk (tabel 8) (zonder de Roede van Tielt): 1382-83, 1399, 1425, 1437 en 1478. Voor de Roede van Tielt zijn dit de jaren: 1382-83, 1399, 1425, 1437, 1461 en 1478. Minder grote afwijkingen zijn er in de kasselrij Kortrijk voor de jaren: 1408, 1417, 1452-53, 1461 en 1483-84. Voor de Roede van Tielt zijn dit de jaren: 1392, 1394, 1408, 1434, 1452-53, 1467, 1489 en 1493. De jaren met een kleine afwijking, tenslotte, zijn voor de kasselrij Kortrijk: 1392, 1394, 1403, 1407, 1416, 1423, 1459-60, 1467 en 1486, en voor de Roede van Tielt: 1400, 1403, 1407, 1409, 1415-16, 1423-24, 1438, 1451, 1458, 1463 en 1494.

Opnieuw valt op dat een belangrijk deel van de grote oversterfte te wijten is aan oorlogen. Ten eerste zijn er de zeer zware gevolgen van de *Gentse Opstand* tegen graaf Lodewijk van Male. De zeer grote dodenaantallen in de jaren 1382-1383 zijn vermoedelijk voor een deel laattijdige optekeningen, aangezien er in de twee jaren daarvoor geen mortemain-inningen in de rekeningen vermeld worden. De hoge sterftcijfers in het jaar 1437 zijn waarschijnlijk het gevolg van een zware hongersnood, in combinatie met de gevolgen van de *Brugse Opstand* (1436-1438).⁴⁹ De oversterfte in de periode 1478-1489 is het gevolg van de crisis na het overlijden van Karel de Stoute en het aantreden van Maximiliaan van Oostenrijk, in combinatie met een pestepidemie.⁵⁰

Differentiële sterfte naar geslacht en leeftijd

Op basis van de mortemain-inningen was het mogelijk om aan de hand een analyse van de namen het geslacht, en de al dan niet minderjarigheid, van de overledenen te bepalen.

Gedurende de jaren 1404, 1427, 1429, 1435, 1457 en 1468 is er een sterk verhoogde sterfte van vrouwen (>50% vrouwen) (fig. 10). Geen enkel van deze jaren wordt gekenmerkt door een abnormaal hoge mortaliteit. Opnieuw moet er dus vastgesteld worden dat er geen enkele correlatie is tussen periodes van abnormale mortaliteit en een verhoogde sterfte bij vrouwen.

⁴⁹ J. Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438* (Kortrijk/Heule 1997) 249.

⁵⁰ Blockmans, 'The social and economic effects of plague', 854.

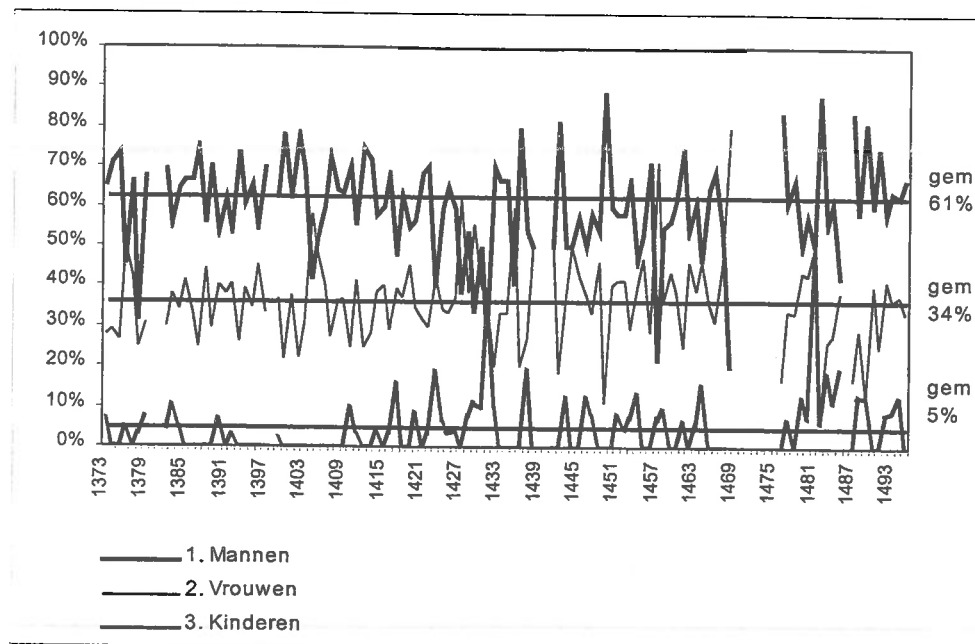

Fig. 10: Verhouding mannen, vrouwen en kinderen in de mortemain-inningen in de rekeningen van de baljuw van de kasselrij Kortrijk.

Een verhoogde kindersterfte (> 13%) wordt genoteerd in de jaren 1417, 1423, 1431, 1437, 1454, 1464, 1481, 1483 en 1485. Het merendeel van die jaren zijn (of volgen op) jaren met een verhoogde mortaliteit. In het jaar 1437 is het opvallend dat 13 van 67 doden kinderen zijn.⁵¹ J.-N. Biraben merkte ook voor de zeventiende eeuw op dat er een opmerkelijke verhoging van het aantal kinderen en jong-volwassenen onder de overledenen plaatsvond gedurende pestjaren.⁵² Net als in Gent en in de Oudburg is er dus een duidelijk correlatie vast te stellen tussen periodes van abnormale mortaliteit en periodes van verhoogde kindersterfte.

⁵¹ Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 18314, f° 70-75.

⁵² J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. Deel I. La peste dans l'histoire* (Parijs 1975-1976) 218-225.

Besluit: de sterftecrisissen op lange termijn en een vergelijking met eerder onderzoek.

De pestepidemie aan het einde van de veertiende eeuw wordt algemeen gezien als het culminatiepunt van de crisis die reeds einde dertiende eeuw begonnen was. Een van de belangrijke crises vóór de Zwarte Dood was de hongersnood van 1315-1317.⁵³ Hoewel de gevolgen van Zwarte Dood (1348-1351) zelf in Vlaanderen niet te onderschatten zijn, blijken ze toch minder catastrofaal geweest te zijn dan in andere gebieden van Europa.⁵⁴

Na de uitbarsting van de Zwarte Dood heeft de pest een endemische karakter gekregen waardoor deze regelmatig opnieuw opdook. Niet alle epidemieën sloegen steeds op regionale schaal toe. Vaak waren de lokale uitbarstingen even hevig. Naast de bekende uitbarstingen van de pest in 1360-1361 en 1368-1370, waren er ook duidelijke sterftecrises in de jaren 1357-1358, 1386-1390, 1394 en 1397.⁵⁵

De mortaliteit in de steden verliep vaak volgens een ander patroon dan op het platteland. De Gentse Opstand, bijvoorbeeld, heeft op het platteland een veel zwaardere tol geëist dan in Gent. Ook de pestepidemie van 1399-1400 heeft op het platteland veel zwaardere demografische gevolgen gehad te hebben dan in Gent.

Na de grote epidemie van 1399-1401 waren de sterftecrises zowel in de tijd als in de ruimte meer gedifferentieerd (zie tabel 9). In navolging van Stabel moet de eerste helft van de vijftiende eeuw gezien worden als een periode waarin verschillende kleine mortaliteitscrises elkaar opvolgden. Uitzonderingen zijn de epidemieën van 1424-25 en 1438-40, die vrij algemeen lijken. Deze verschillende mortaliteitspieken waren vaak het gevolg van lokale uitbarstingen van epidemische ziektes in combinatie met graanschaarsten en bevoorradingsproblemen.⁵⁶ Het recurrente karakter van de pest, met crises om de tien jaar, komt hier nog duidelijker dan in de veertiende eeuw naar voren.⁵⁷

In de periode 1403-05 waren er enkele kleinere sterftepieken in de kasselrij Kortrijk, het Ambacht van Zomergem en het platteland rond Oudenaarde. In de periode 1408-13 waren er verschillende kleine sterftepieken in de Oudburg, in Oudenaarde/Pamele en de kleinere steden van de kasselrij Kortrijk, waarvan alleen de sterfte in 1410 in de Oudburg vrij zwaar was. In de periode 1416-1420 waren in het hele bestudeerde gebied opnieuw verschillende kleinere en grotere mortaliteitscrises. Hetzelfde geldt voor de periode 1428-1438, waarbij

⁵³ H. Van Werveke, 'La famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions voisines', *Revue du Nord* 4 (1959) 5-14.

⁵⁴ Blockmans, 'The social and economic effects of plague', 833-863.

⁵⁵ Ibidem, 851.

⁵⁶ Stabel, *Patronen van verstedelijking*, 207-208.

⁵⁷ Zie ook: Thoen, Devos, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden', 30.; Stabel, *Patronen van verstedelijking*, bijlage I, 82-83.

enkele, vooral in de kasselrij Kortrijk, mogelijk verband houden met de Brugse Opstand (1436-1438). Hetzelfde patroon zien we tenslotte ook in de periode 1440-1450.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw heeft de Gentse Opstand tegen Filips de Goede (1452) vrij algemene gevolgen gehad. Net als in de veertiende eeuw waren de consequenties van oorlog voor het platteland veel groter, en gingen deze gepaard met besmettelijke ziektes en voedseltekorten.⁵⁸

In de tweede helft van de vijftiende eeuw waren er ook verschillende mortaliteitscrises die elkaar met een zekere regelmaat opvolgden. In het hele gebied waren er sterftecrises in de periode 1459-1461 en 1467-1472. Zoals vermeld ontstonden na de dood van Karel de Stoute in 1477 een vrij algemene politieke spanningen die, in combinatie met verschillende uitbarstingen van pest tot ongeveer 1490, zware gevolgen gehad hebben. Net als bij de andere politieke crises lijkt het platteland de zwaarste tol betaald te hebben.

Het laatste decennium van de vijftiende eeuw werd, op zeer hoge sterftecijfers in Kortrijk en het platteland rond Oudenaarde na, gekenmerkt door een relatieve politieke rust. Deze hoge sterftecijfers zijn dus vermoedelijk te wijten aan de pest.

Algemeen kan men stellen dat de vijftiende eeuw, ondanks een lichte verbetering van de algemene demografische toestand, af te rekenen had met periodes van grote oversterfte. Na de pestepidemie van 1399-1401 is de ziekte endemisch gebleven. In tegenstelling tot de veertiende eeuw waren de uitbarstingen van de pest in de vijftiende eeuw echter veel meer gedifferentieerd, zowel in tijd als in ruimte. Dat maakt het moeilijk om voor die periode nog te spreken over algemene pestepidemieën. Het overzicht van de periodes van verhoogde mortaliteit in de studieregio toont aan dat er bijna gedurende de hele eeuw altijd wel ergens sprake was van een verhoging van de mortaliteit. Algemeen kan men stellen dat tijdens de vijftiende eeuw iedereen die de volwassen leeftijd bereikte, ten minste éénmaal in zijn leven direct of indirect in contact kwam met de pest.

Daarnaast valt het op dat de pest niet afzonderlijk van andere rampen, zoals oorlogen en hongersnoden, bestudeerd kan worden. Enerzijds is het zeer moeilijk om op basis van statistische gegevens uit te maken wat de oorzaak van de oversterfte was. Anderzijds kan gesteld worden dat oorlogen, hongersnoden en pest rechtstreeks met elkaar konden in verband staan, zodat het zowel voor ons, als voor tijdgenoten, onduidelijk was wat de precieze oorzaak van de sterfte was. Er zijn in deze verhandeling verschillende voorbeelden aangehaald van periodes van oorlogen die samengingen met uitbarstingen van pest en voedseltekort. Uit het onderzoek blijkt dat de oversterfte op het platteland in periodes van oorlog verhoudingsgewijs hoger lag dan in de steden. Dit was

⁵⁸ W. P. Blockmans, 'The social and economic effects of plague', 853.

onder andere het gevolg van rondtrekkende troepen die de oogsten en de voorraden vernielden of plunderden en die besmettelijke ziektes konden verspreiden, maar paste ook in een bewuste strategie die eruit bestond de vijand op de knieën te krijgen door hem de bestaansmiddelen uit handen te nemen. Er moet wel rekening gehouden worden met de absolute sterfte die in de steden hoger lag dan op het platteland.

Over het algemeen wordt aangenomen dat er na de hongersnood van 1315-1317 gedurende de veertiende en vijftiende eeuw geen hongersnoden meer waren die op zich een oversterfte konden veroorzaken. Een verzwakking van de bevolking door een tijdelijk voedseltekort kon er echter wel voor zorgen dat de bevolking vatbaarder werd voor allerlei ziektes. Er zijn verschillende aanwijzingen dat kinderen in dit verband het meest kwetsbaar waren. Een periode van oversterfte ging in de meeste gevallen gepaard met een verhoging van het aandeel kinderen onder de overledenen. De stelling dat ook vrouwen kwetsbaarder zouden zijn voor besmettelijke ziektes moet op basis van het onderzoek echter weerlegd worden.

Arie A. Manten

Het Rampjaar 1672-1673

Oorlogen worden veelal genoemd naar het land waarmee gevochten werd (zoals de Engelse oorlogen en de Belgische Opstand), hun karakter of oorzaak (bijvoorbeeld de Stichtse Burgeroorlog of de Spaanse Successieoorlog), hun duur (Honderdjarig, Tachtigjarig, Dertigjarig), of hun omvang (de Eerste en Tweede Wereldoorlog); dus naar iets wat duidelijk en specifiek met de desbetreffende oorlog te maken heeft. Het Rampjaar, ook wel de Catastrofe van 1672 genoemd, maakt daarop een uitzondering. Overigens maar ten dele. In de schoolboeken uit mijn jeugd stond deze gebeurtenis te boek als de Oorlog met Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen. In de concurrentie met Rampjaar heeft die lange naam het echter niet gered. Maar wat zegt die laatste naam ons eigenlijk? Is niet iedere oorlog op zijn manier voor velen een ramp? Het eerste deel van de naam voegt hier, zou men denken, weinig informatie toe. Het heeft niettemin wel veroorzaakt dat het Rampjaar een plaats kreeg toebedeeld in een themanummer over rampen. Dat bepaalde ook het karakter van dit artikel. Eigenlijk vond ik dat ook wel prettig, want het zou niet zoveel aan onze kennis toevoegen om hier de geschiedenis van deze oorlog nog eens tot in een zeker detail op te schrijven. Dat is al door diverse anderen gedaan en daarvoor kan ik dus volstaan u naar hun publicaties door te verwijzen.¹ In dit artikel staan de rampen centraal die met elkaar de uiteindelijke naamgeving bepaalden. De geschiedenis van de oorlog wordt in grote lijnen geschetst.

Het grote verhaal

Op het uitbreken van de oorlog in 1672/73 zijn zowel binnenlandse als buitenlandse ontwikkelingen van invloed geweest.

Binnenlandse politieke situatie

Het Rampjaar vormde de afsluiting van een twaalf jaar durende periode waarin een groot deel van de Republiek der Verenigde Nederlanden het zonder stadhouder had moeten stellen. In de Republiek was in de eerste helft van de zeventiende eeuw een machtsstrijd gaande tussen enerzijds de stadhouder uit

¹ J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* (Amsterdam 1756, 1758) delen XIV en XV; G.B. Depping, *Geschiedenis van de oorlog der Munsterschen en Keulschen in verbond met Frankrijk tegen Holland in de jaren 1672, 1673 en 1674* (Arnhem 1841); H. Bruggmans, *Geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 1936) deel V; D.J. Roorda, *Het Rampjaar 1672* (Bussum 1971); R. Fruin, *De Oorlog van 1672* (Groningen 1972); J. den Tex, *Onder Vreemde Heren. De Republiek der Nederlanden 1672-1674* (Zutphen 1982); P. Dreiskämper, *Redeloos, radeloos, reddeloos. De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998).

het Huis van Oranje en anderzijds een kerngroep van regenten uit, voornamelijk, de Staten van Holland. Na het overlijden van prins Willem II in november 1650 grepen de laatstgenoemden hun kans en besloten de Staten van Holland dat het voor de Republiek niet noodzakelijk was nog een stadhouder te hebben. Vier andere gewesten volgden. De omstandigheden waren daartoe gunstig, omdat Willem III, die volgens een min of meer erfelijk privilege zou moeten opvolgen, pas een week na de dood van Willem II werd geboren. Alleen Friesland, Groningen en Drenthe behielden toen een graaf van Nassau als stadhouder. Dat was tot in 1664 Willem Frederik van Nassau stadhouder werd en daarna diens zoon Hendrik Casimir II, die de vader was van Johan Willem Friso van Nassau. Van hem stamt het huidige Nederlandse koningshuis af.

In 1653 werd Johan de Witt raadpensionaris van Holland en daarmee de invloedrijkste ambtenaar in de Republiek. Hij gold sindsdien ook als het hoofd van de partij der staatsgezinden. Daarbij moet overigens niet worden gedacht aan een partij in de moderne zin van het woord. De staatsgezinden en de prinsgezinden waren hoofdzakelijk ongeorganiseerde groepen waartussen een ideologische tegenstelling bestond.

De staatsgezinden vonden een republiek een betere staatsvorm dan een monarchie, omdat een republiek niet te kampen had met de dynastieke belangen van een vorst, onverschillig of dat een koning of een stadhouder was. Ze waren voorstanders van een zo groot mogelijke gewestelijke zelfstandigheid. In hun zienswijze waren de Staten van ieder gewest soeverein en hadden ze zelf de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid over alle zaken die het gewest aangingen. Ze zagen hun streven vaak doorkruist door de politiek van de stadhouder; doordat dezelfde persoon stadhouder was in verschillende gewesten oefende hij grote invloed uit op het gezamenlijke beleid van die gewesten. Daar kwam dan nog bij dat hij ook de functie van kapitein-generaal uitoefende en dus aan het hoofd stond van het gezamenlijke leger van de Republiek. Deze machtige positie van de stadhouder werd door de staatsgezinden als een gevaar beschouwd voor de zelfstandigheid van de gewesten.

De prins-stadhouder werd gesteund door de meer centralistisch denkende prinsgezinden, die de Oranjes zagen als de beschermheren van de Nederlandse staat en de gereformeerde godsdienst en wilden dat zij die rol zouden blijven vervullen. Onder de prinsgezinden bevonden zich ook regenten, maar grotendeels waren het gewone burgers, ondersteund door predikanten.

Gedurende het Stadhouderloze Tijdperk zetten de staatsgezinden de toon. De Staten van Holland besloten dat een kapitein-generaal of admiraal-generaal nooit meer tegelijkertijd ook stadhouder van een gewest mocht zijn en dat in Holland nooit meer een stadhouder benoemd zou worden. Met vertraging gingen de gewesten Utrecht, Gelderland en Overijssel daarin mee.

Internationale situatie

Het Rampjaar had behalve een nationale ook een belangrijke en complexe internationale achtergrond. Het ideaal van de Franse koning Lodewijk XIV was de vestiging van een universele monarchie in Europa. De Engelse koning Karel II, jaloers op de grandeur van Lodewijk XIV, maar lijdend aan een chronisch geldgebrek, liet zich door de Franse koning paaien. In beider ogen was de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën een machtig buitenbeentje. Ze hadden het niet zo op de daar heersende republikeinse en decentralistische trends. Bovendien stagneerde bijna overal de economie, maar leek de Republiek daar nauwelijks last van te hebben. De weergaloze bloei van de Hollandse handel had de Republiek de leidende rol in het internationale handelsverkeer bezorgd. Dat wekte jaloezie. In 1667 deed de Franse koning een poging de Franse noordgrens naar het noorden te verschuiven ten koste van de Spaanse Nederlanden. De Nederlandse raadpensionaris Johan de Witt verhinderde dat en wist een militair bondgenootschap (de Triple Alliantie) te organiseren om een te grote expansie van Frankrijk tegen te gaan.²

De combinatie van deze observaties deed de Franse en Engelse monarchen beluster worden om de posities van de Republiek hardhandig aan te tasten. Ze zochten naar bondgenoten om hen daarbij te helpen. De verzwakking van de defensie van de Republiek, die uit het staatsgezinde beleid voortvloeide, was vooral de Fransen niet ontgaan.

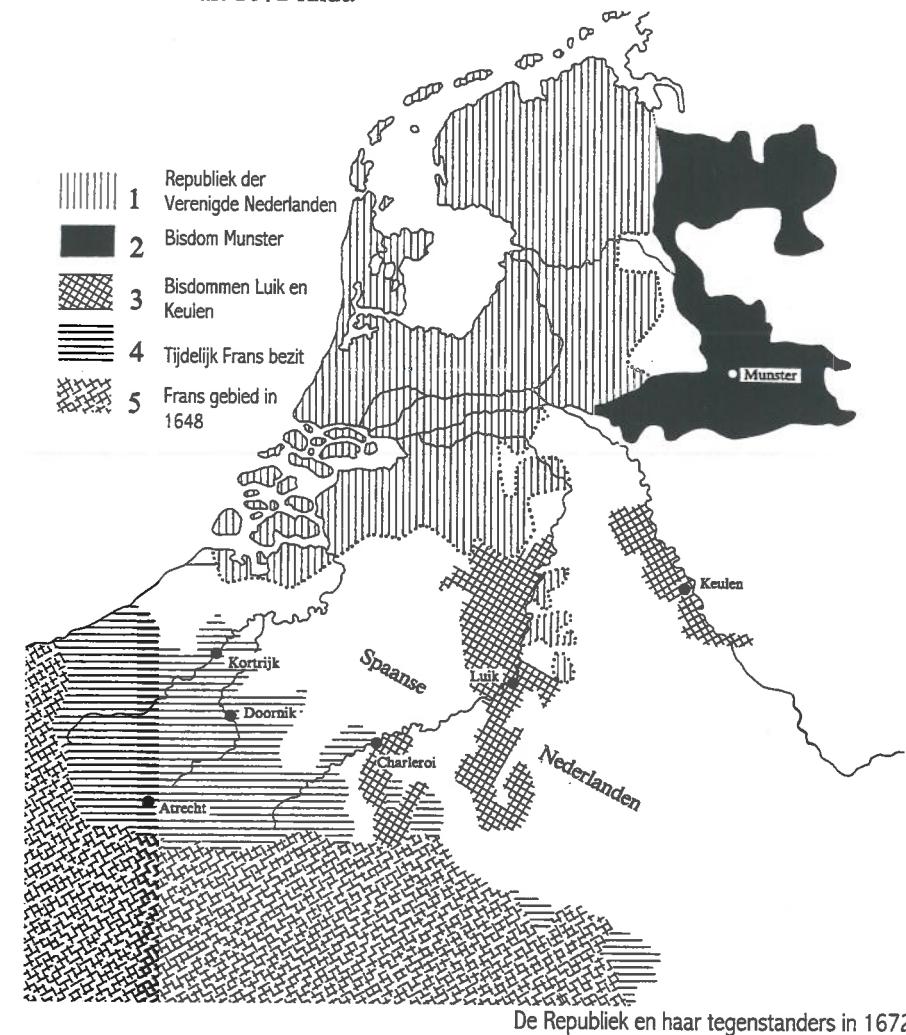
De oorlog

Op 7 april 1672 verklaarde Engeland de oorlog aan de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Frankrijk volgde op 10 april 1672. Op 28 en 31 mei verklaarden respectievelijk de bisschop van Keulen en diens collega van Munster eveneens de oorlog aan de Republiek. Deze medewerking van de Duitse vorsten maakte een aanval op verschillende fronten mogelijk en was vooral ook nodig omdat Lodewijk XIV voorlopig geen oorlog met Spanje wilde en hij dus de Republiek niet via de Spaanse Nederlanden kon aanvallen. Kort daarna begonnen de militaire acties. Met Engeland werd op 7 juni een zeeslag geleverd bij Solebay. De voor de Republiek gunstige uitslag daarvan verhinderde voorlopig een landing van Engelse troepen in Zeeland.

Lodewijk XIV kwam op 12 juni met zijn machtige leger van circa 100.000 man te voet en te paard bij het Tolhuis te Lobith aan. De Nederlanders hadden verwacht dat een Franse invasie via Maastricht zou komen en die vesting in staat van paraatheid gebracht, maar het leger van Lodewijk liet de stad links liggen. In plaats daarvan veroverden de Fransen in vijf dagen alle Rijnsteden. De hoofdmacht van het leger van de Republiek lag langs de IJssellinie. Doordat

² Dreiskämper, *Redeloos, radeloos, reddeloos*, 34; W. Troost, *Stadhouder-Koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 80.

de Fransen zo snel aan de noordkant van de Rijn stonden, had de IJssellinie meteen geen betekenis meer. De Nederlandse legerleiding kon niet anders doen dan zich terugtrekken in het westen van het land. Een groot deel van de Republiek bleek onverdedigbaar. Het volk was redeloos, de regering radeloos en het land was reddeloos, zoals een algemeen bekend gebleven karakteristiek van de zomer van 1672 luidt.

De Republiek en haar tegenstanders in 1672³

Op 14 juni besloten de Staten van Holland gezantschappen te sturen naar de Engelse en Franse koningen om vredesvoorwaarden te vragen. Het defaitisme van de regenten was het grootst in de steden Gouda, Leiden, Schoonhoven en Gorcum; steden die het meest bedreigd werden door de vijand. Daarentegen

³ Uit: Den Tex, *Onder vreemde heren*, 9.

toonde Johan de Witt zich, in tegenstelling tot wat de burgerij beweerde, in het geheel niet verslagen. Hij verzette zich in de Staten van Holland tegen het voorstel om te onderhandelen.⁴

De Hollandse Waterlinie verhinderde dat Lodewijk XIV zijn hoofddoel kon bereiken: de verovering van Amsterdam. Op 16 juli 1672 voerde Lodewijk XIV in Naarden vredesbesprekingen met Holland, maar die leidden tot niets, want de voorwaarden die de Fransen stelden waren te hoog.

Na het mislukken van de belegering van Groningen door de beide Duitse bisschoppen, eind augustus 1672, gingen de Groningers en Friezen in de tegenaanval en werden de Duitsers gedeeltelijk teruggedrongen.

Toen eind december 1672 de Waterlinie dichtvroom, waagden de Fransen een poging om over het ijs, langs Bodegraven en Zwammerdam, Holland binnen te vallen, maar invallend dooiweer verhinderde dat. Vanaf het moment dat de Franse bevelhebbers inzagen dat tegen de Waterlinie niet veel te beginnen was, en het innemen van Amsterdam dus nagenoeg onhaalbaar, zakte bij hen het moreel. De prins van Oranje had voor het bewaken van de Waterlinie maar een beperkte hoeveelheid militairen nodig en kon zijn overige manschappen gebruiken om elders strijdkundige speldenprikken uit te delen.

Ook op zee bleek voor de aanvallers, vooral door de tactische bekwaamheden van Michiel de Ruyter, geen voordeel te behalen. De gecombineerde Frans-Engelse vloot werd door de Nederlandse driemaal verslagen, tweemaal bij Schooneveld (juni 1673) en daarna nog bij Kijkduin (augustus 1673). Dat ontmoedigde vooral de Engelsen. De bondgenoten van de Fransen verminderden hun inspanningen. De internationale steun voor de Republiek nam geleidelijk toe.

De aftocht van de Fransen uit de Republiek begon op 12 september 1673 met het opgeven van de vesting Naarden en was gespreid over een lange periode. Op 23 november verlieten de laatste Franse militairen de stad Utrecht. De twee grootste steden in het bezette gebied na Utrecht zagen dat pas een klein half jaar later gebeuren: op 1 mei 1674 trokken ze uit Arnhem weg en kort daarop eveneens uit Nijmegen, een stad die de Franse maarschalk Bernard Gigault eigenlijk tot het uiterste had willen verdedigen, en waarvoor hij boeren uit de omgeving had opgeroepen om de fortificaties te herstellen en uit te breiden.⁵ Daarna was alleen Grave nog in handen van de Fransen. Zij hadden al hun oorlogstuig en koren uit de ontruimde plaatsen daarheen laten overbrengen en wilden niet zonder dat alles vertrekken. Een langdurig beleg (24 juni - 28 september 1674) was het gevolg.

⁴ Troost, *Stadhouder-Koning Willem III*, 86-87.

⁵ Den Tex, *Onder Vreemde Heren*, 28, 184.

Einde van de oorlog

Op 19 februari 1674 werd de Vrede van Westminster getekend tussen Engeland en de Republiek. De beide Duitse bisschoppen volgden spoedig daarna: op 22 april 1674 werd met Munster vrede gesloten en op 11 mei van datzelfde jaar met Keulen. Frankrijk kostte het duidelijk meer moeite die officiële stap te zetten. Het probeerde eerst nog nieuwe bondgenoten te werven. De Franse invloed op Zwitserland en de ervaringen opgedaan met Zwitserse huursoldaten leidden tot druk op dat land om de Republiek de oorlog te verklaren. Vooral de protestantse kantons waren daar tegen. In 1674 was de *Holländische Krieg* voor Zwitserland de directe aanleiding zich voor het eerst in alle opzichten nadrukkelijk neutraal te verklaren.⁶ Hiermee begon de in de eeuwen daarna steeds nadrukkelijker Zwitserse neutraliteitspolitiek. Het ronselen van Zwitserse huurlingen werd daardoor echter nog niet verhinderd.

De manier waarop de Republiek weerstand was blijven bieden en het behoud van de suprematie op zee leverden nieuw aanzien op. Bijgevolg wist de Republiek weer internationale steun te verwerven. Zowel met het Duitse keizerrijk als met Spanje werden verdragen gesloten, waardoor Lodewijk XIV zich genoodzaakt zag zijn militaire paraatheid te spreiden. Dat verhoogde de druk op de Franse koning zijn resterende bezettingstroepen, voor wie toch geen groot succes meer weggelegd leek, uit de Republiek der Verenigde Nederlanden terug te roepen. Pas in 1678 zou met de Vrede van Nijmegen voor Frankrijk een definitief einde komen aan de *Guerre de Hollande*.

De rampen

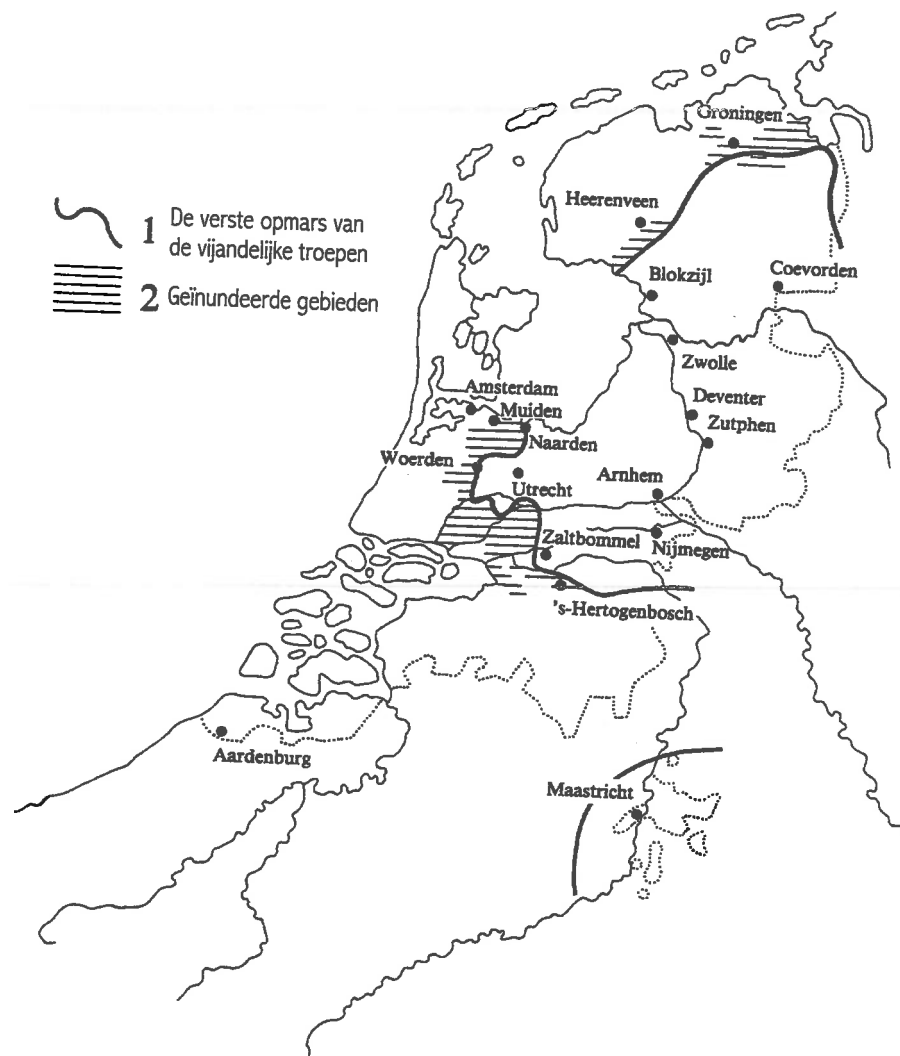
Kijken we thans naar wat in die tijd als ramp werd beleefd. Bij iedere categorie zullen meestal een of enkele voorbeelden geven worden. In tijden van oorlog gebruikelijke ontregelingen van het normale bestaan - zoals beperkte bewegingsvrijheid, minder vrijheid van meningsuiting, onderling wantrouwen, inflatie, collaboratie en dwangarbeid - blijven hier buiten nadere beschouwing.

Boerenbelangen aangetast

Inundaties speelden een doorslaggevende rol in de Hollandse verdediging, maar de boeren voelden zich zeer gedupeerd door de wateroverlast. Voor hen betekende die het verlies van hun bestaansmiddelen. Zij gingen her en der tot tegenacties over. Zo taptten bijvoorbeeld in 1672 ingelanden de inundatie van de Boven-Alblasserwaard af op de Beneden-Alblasserwaard. Toen enkele sluizen in de Lek opengezet waren en de dijken langs de rivier doorgestoken, stelden de boeren in de achterliggende polders alles in het werk dat weer ongedaan te maken. Pas toen voor dergelijke burgerlijke ongehoorzaamheid de doodstraf in

⁶ H.P. Treichler (ed.), *Abenteuer Schweiz. Geschichte in Jahrhundertschritten* (Bern 1991) 196; W. Meyer en H.D. Finck, *Die Schweiz in der Geschichte 700-1700* (Zürich 1995) 213.

het vooruitzicht werd gesteld, kwam er een eind aan het verzet tegen de inundaties.⁷

Elders probeerden boeren soldaten om te kopen, die belast waren met het onder water zetten van het Waterliniegebied. Een voorbeeld: de soldaten die slot Abcoude bezet hielden, moesten op bevel van de commandant een kade doorsteken om de Oostpolder te inunderen, maar de boeren kochten dit af à raison van 17 gulden per dag, twee halve vaten dun en een half vat dik bier, brood, boter en kaas. Na deze transactie dreigden de soldaten ook de bewoners van andere polders met inundaties om hun geld en levensmiddelen af te

⁷ Uit: Den Tex, *Onder vreemde heren*, 142.

persen.⁸

Op andere plaatsen hielden de lokale overheden de sluizen gesloten uit angst voor woedende boeren. Een voorbeeld was het stadsbestuur van Gouda, dat keer op keer weigerde de sluizen open te zetten, totdat de Staten van Holland dreigden dat met geweld te komen doen.

Naarmate de inundatie langer duurde, werd het verlies aan productieve landbouwgrond voelbaarder en de angst voor langdurige schade groter. Op 7 maart 1673 stelden de Staten van Utrecht (dus in bezet gebied) vast dat de inundatie

Het meeste deel van de beste landen van 't Landschap onder heeft gezet, en . . . indien men het, met de opening in dit voorjaar te stoppen, niet droogh maakt, zy zoo week en bedorven zouden worden, dat men in veel jaren niets daar af zou trekken, en dat zy in deze Somer noch Gras noch Hoy zullen geven, tot de geheele ondergang der arme Inwoonders.⁹

Uiteraard kon in Hollandse ogen van drooglegging geen sprake zijn zolang nog vijandelijke troepen binnen de grenzen van de Republiek aanwezig waren.

Falende landsverdediging

Doordat ieder gewest in de voorafgaande decennia vooral naar de eigen belangen had gekeken, meer dan naar de collectieve, ontbeerde de Republiek een krachtig leger, een goede vloot en degelijke verdedigingswerken. Het staatsgezinde beleid had veel politieke onenigheid meegebracht over de defensie, die immers het best door alle gewesten gezamenlijk gedragen kon worden. Daarom stelden de Staten-Generaal elk jaar een soort defensiebegroting op, de Staat van Oorlog genoemd, wat niet meeviel in een situatie waarin elke provincie, Holland voorop, de gewestelijke begroting prioriteit gaf boven die van de Republiek als geheel. Die Staat van Oorlog moest namelijk door alle zeven gewesten goedgekeurd worden.

In 1629 had stadhouder Frederik Hendrik een Utrechtse Waterlinie aangelegd van Muiden tot Vreeswijk, langs de Vecht en de Vaartse Rijn. Hij maakte eveneens een plan voor een Hollandse Waterlinie, langs de lijn Schoonhoven - Oudewater - Woerden - Nieuwersluis, waar deze moest aansluiten op de Utrechtse Waterlinie langs de Vecht tot Muiden. Dat plan werd pas tot uitvoering gebracht door stadhouder Prins Willem II en kon in 1672 gebruikt worden. Dat in tegenstelling tot de oudere Utrechtse linie, die nauwelijks onderhouden was. Zowel het gewest Utrecht als Holland was belanghebbende, maar de twee hadden onderling niet tot overeenstemming

⁸ C. Will, 'De Waterlinie in vogelvlucht' in: H. Brand en J. Brand (ed.), *De Hollandse Waterlinie* (Utrecht/Antwerpen 1986) 13-37, aldaar 19.

⁹ H.T.E.V.G.D.Q., Liefhebber der waarheydt, *Het Tweede Deel van 't Ontroerde Nederlandt, Door de Wapenen des Konings van Vrankryk* (Amsterdam 1676) 253.

kunnen komen over wat er met de verdedigingswerken in deze linie moest gebeuren en wat dat mocht kosten. Geen van beide Statenvergaderingen wilde opdraaien voor een belangrijk deel van de kosten voor de verbetering en uitbreiding van de forten.

Op 7 april 1672, de dag van de eerste oorlogsverklaring, kregen achttien regimenten te voet en dertien te paard, alle behorend tot het Staatse leger, opdracht zich bij Meppel te verzamelen. Al snel trad de zwakte van het Staatse leger aan het licht. Van de 18.000 man die volgens de boeken aan de IJssel moesten verschijnen, bleek slechts een legerkorps van 8000 man op de been te zijn. Ter ondersteuning liet men snel een aantal burgercompagnieën aanrukken. Zo kwam uit Utrecht 2000 man, aangevoerd door enige burgerkapiteins; hun wapens waren gevorderd van de inwoners van het gewest Utrecht.¹⁰

Prins Willem III trok na ontvangst van het bericht over de Franse inval, op 12 juni, met ongeveer 9000 man aan troepen vanuit het gebied van de IJssel via Arnhem naar de stad Utrecht, waar hij op 15 juni aankwam. Vastgesteld werd dat niet alleen de Utrechtse Waterlinie, maar ook de overige verdedigingswerken verwaarloosd waren. De onvermijdelijke conclusie was dat Utrecht niet te verdedigen viel en dus zou moeten capituleren. Daarop trok de stadhouder op zaterdag 18 juni met zijn manschappen naar Woerden. Daar was de defensieve situatie even hopeloos als in Utrecht. Daarom ging de prins al op diezelfde dag nog iets verder, om noodgedwongen zijn hoofdkwartier te vestigen in Nieuwerbrug, een kleine vijf kilometer ten westen van Woerden.

Polarisatie tussen rijken en minder gefortuneerden

Veel rijke inwoners van het bezette gebied weken bij het naderen van de vijandelijke legermacht uit naar Holland. Daarbij namen zij zoveel mogelijk van hun waardevolle goederen mee. Hun vlucht wekte boosheid op bij de minder welvarenden, die de wegtrekkende rijken voor landverraders uitscholden. Dit temeer omdat zich onder hen regenten bevonden die zij in belangrijke mate medeschuldig achtten aan de redeloosheid en reddeloosheid waarin anderen achtergelaten werden. De schippers en de voerlieden lieten zich goed betalen. Er werd tot 250 gulden neergeteld voor vervoer per schip van Utrecht naar Amsterdam, inbegrepen de kostbare bagage die men meenam. Voor een plaatsje in een rijtuig moest al spoedig 25 gulden betaald worden.

In Amsterdam werden de vluchtelingen met gemengde gevoelens ontvangen. Een Utrechtse regent beschreef zijn schrik toen hij in gezelschap van zijn vrouw en een burgemeester door de hoofdstad liep en de Amsterdammers begonnen te schelden en te tieren, 'seggende, wij een partije verraders ende Regenten van

¹⁰ J.J.A. Ploos van Amstel, 'Gerard Ploos van Amstel (1617-1695). Een Stichtse officier in het Staatse leger', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1984) 52-98, aldaar 83.

Utrecht waren ende dat men ons behoorde doot te smijten'.¹¹

Bezettingsautoriteiten toonden zich weinig betrouwbaar

Toen onder ogen werd gezien dat de Franse bezetting van de provincie Utrecht onvermijdelijk was, volgden onderhandelingen tussen een delegatie van de Staten van Utrecht en de Franse koning. Centraal stond onder welke voorwaarden de provincie zich zou overgeven. Daarbij werd onder meer overeengekomen 'dat de exercitie ofte oeffeninge van de Gereformeerde Religie, gelijk de zelve tegenwoordigh werdt geleert, zullen blijven geconserveert', dat niet zou worden geplunderd, dat plaatselijke besturen niet zouden worden geprest het gevaar van plundering af te kopen en dat de bevolking niet zou worden gebrandschat.¹²

Op 23 juni 1672 arriveerden de eerste Franse militairen in Utrecht en op 1 juli maakte koning Lodewijk XIV er zijn intocht, met in zijn gevolg ook een aantal rooms-katholieke geestelijken. Het eerste wat de Zonnekoning daar deed was de Utrechtse Domkerk teruggeven aan de rooms-katholieke geestelijkheid. Op vrijdag 5 juli vierde pater Bienen de Heilige Communie in de Domkerk en hield de apostolisch vicaris Johannes van Neercassel er een preek. Met de Franse koning keerde onder meer de in Utrecht geboren katholieke geestelijke Jacobus van Bijleveld uit Frankrijk terug. Hij had daar gestudeerd en was er lid geworden van de Oratorie van Berulle. Op zondag 11 augustus 1672 werd Van Bijleveld door Van Neercassel in de Utrechtse Domkerk tot priester gewijd en gekruind.¹³ Meteen na zijn wijding droeg hij daar zijn eerste heilige mis op; kort daarop werd hij benoemd tot pastoor van Maarssen. De Staten van Utrecht ervoeren deze gebeurtenissen als een flagrante inbreuk op de capitulatie-overeenkomst. Het naar Nederland brengen van een bisschop uit Frans-Vlaanderen en enige Noord-Nederlandse geestelijken, gevolgd door verscheidene jezuïeten, duidde erop dat het bevorderen van de rooms-katholieke godsdienst in het protestantse gebied onderdeel uitmaakte van de door de Franse koning tevoren opgestelde plannen.

In de praktijk werd de beloofde status-quo op godsdienstig gebied, evenals andere punten in het capitulatieverdrag met de provincie Utrecht door de Fransen dus al meteen weinig serieus genomen. Ook andere capitulaties hadden plaatsgevonden onder verzachtende afspraken zoals die met Utrecht. Achteraf is dat uitgelegd als een belangrijke aanwijzing dat de Fransen hadden

¹¹ J. Martens, 'Verhaal van het gebeurde bij de overgave van Utrecht', *Kronijk Historisch genootschap* 24 (1868) 214-330, aldaar 298-299.

¹² H.T.E.V.G.D.Q., *Het Ontroerde Nederland*, 267-268.

¹³ [Anoniem], *Journael of dagelijks verhael van de handel der Fransen in de steden van Uytrecht en Woerden, seder hun koomst daer binnen, tot aan hun vertrek. Daer in hun gruwelijke wreetheit en tyrannie, in dese twee plaetsen, gelijk oock in verscheyde anderen gepleegt, seer levendig ten toon gestelt worden. Alles uyt de Daghteeckeningen, in de voorgedachte plaetsen gedaen, getrocken, en nu door de druck in 't licht gebracht* (Amsterdam 1674) 44, 65.

gerekend op een soort *Blitzkrieg*, waarna ze in de Republiek de zaken naar hun hand konden zetten om vervolgens weer te vertrekken, in de hoop een mededinger op het wereldtoneel kwijt te zijn. Een confrontatie tussen hun zeggen en doen zou zich dan in de korte tijdspanne tussen hun komen en gaan nauwelijks kunnen voordoen. Spoedig begonnen echter de tekenen dat het allemaal niet zo razendsnel zou gaan.

Aanwakkering van godsdienstige tegenstellingen

Door de gebeurtenissen in 1672 namen de tegenstellingen tussen gereformeerden en katholieken ineens weer veel scherpere vormen aan. In belangrijke delen van de Republiek had de kerkscheuring zich pas tegen het eind van de zestiende eeuw definitief voltrokken. Een dergelijke scheiding der geesten brengt gewoonlijk een polarisatie tussen de uiteengaande groepen met zich mee. Daarbij kwam nog dat de protestanten de katholieken verdachten van Spaansgezindheid in de Opstand. Maar na de Vrede van Munster, in 1648, matigden zich de gevoelens aan protestantse zijde. Weliswaar bleven de katholieken verstoken van politieke rechten, maar voor het overige trad overwegend een klimaat van betrekkelijke tolerantie in. Onder de oppervlakte zat echter nog heel wat meer spanning dan velen hadden gedacht.

Het begon ermee dat al snel het bericht rondging dat een roomsgezinde boer de Franse legermacht had gewezen wat de geschiktste plek was om over de Rijn te komen. In de Betuwe keken katholieken grijnzend toe hoe rijke protestanten de vlucht namen naar Holland, terwijl ze zelf vol vertrouwen in de toekomst achterbleven. In Nijmegen namen de katholieken meteen de betaalde bestuurlijke baantjes over van de protestanten; de predikanten vluchtten de stad uit, omdat ze verwachtten door de Fransen vervolgd te worden. Nadat de Prins van Oranje was weggetrokken, omdat de stad onverdedigbaar was bevonden, gingen in Utrecht rooms-katholieken de straat op onder het uitroepen van 'Liever Frans dan Prins'. Katholieke jongetjes gooiden in die stad stenen naar protestantse leeftijdgenoten die onderweg waren naar hun catechisatie. In de steden werd de hoofdkerk gewoonlijk door de Fransen aan de katholieke gelovigen teruggegeven (in Nijmegen de St.Stevenskerk); soms eisten de laatsten ook de katholisering van andere kerken, maar daarin waren de Fransen terughoudend. In verscheidene plaatsen werden niet meer in gebruik zijnde kloosters weer betrokken. Ook werden katholieke staties ingericht of werden schuilkerken omgezet in openbare godshuizen. Toen de in Utrecht gedomicileerde Van Neercassel in het begin van 1673 enige tijd naar Parijs was, kregen de katholieken aldaar gedurende zijn afwezigheid een halvering van de hun opgelegde schatting; de armsten onder hen hoefden zelfs maar één-derde te betalen.¹⁴

¹⁴ P. Valckenier, *Het verwerd Europa* (Rotterdam 1680) 454, 620, 678; Den Tex, *Onder vreemde*

Na het vertrek van de Fransen vreesden de katholieken dat zij het een en ander te verduren zouden krijgen. Maar de preek die de oude, gezaghebbende professor Voetius in de Utrechtse Domkerk hield en de stemming bepaalde, was geheel gericht op dank aan God en liet de katholieken en zelfs de Fransen met rust.¹⁵

Binnenlandse revolte

Onder invloed van de oorlogsdreiging kwam in de Republiek al snel een openbare discussie op gang over wat men noemde 'de verheffing van de prins'. Velen hoopten dat de jonge Oranje als kapitein-generaal en stadhouder redding zou kunnen brengen. Een concessie kon niet uitblijven. Op 25 februari 1672 werd prins Willem III voor één veldtocht tot kapitein-generaal benoemd. De inval van de vijandelijke legers, de binnenlandse verdeeldheid en de weinig heldhaftige verdediging zorgden binnen een half jaar voor een verdere kentering in de politieke situatie. De bevolking van de door de Fransen bedreigde en bezette gebieden voelde zich al snel in de steek gelaten door de eigen bestuurders. Hun weifelende en zelfzuchtige houding wekte argwaan bij de burgers. Zij zochten een verklaring voor die onbegrijpelijke rampspoed. De staatsgezinden kregen al spoedig de schuld van alles.

De roep om de jonge Willem III stadhouder te maken werd snel groter; er braken zelfs onlusten uit. Op 4 juli 1672 gingen de Staten van Holland en Westfriesland op dat punt overstag. Willem werd stadhouder op dezelfde voorwaarden als zijn voorouders. Op 9 juli legde hij in Den Haag de eed af. Zeeland bood de prins op 16 juli het stadhouderschap aan. Op 20 augustus kwam de aldoor groeiende spanning onder de bevolking in Den Haag tot een gruwelijke uitbarsting in de lynchpartij van de gebroeders De Witt.¹⁶ Het volk besliste zo de strijd in het voordeel van Willem III. Deze kon nu voor een belangrijk deel het beleid in de gehele Republiek gaan bepalen. Dat verbeterde inderdaad de krijgskansen.

Als bestuurder toonde Willem III zich echter geen man die nu boven de partijen stond. Hij bleef doof voor de smeekbeden van staatsgezinde stadsbesturen de openbare orde desnoods met geweld te herstellen. Pas als te zijner gunste 'de wet was verzet', greep de stadhouder in. Want de wensen van 'het volk' moesten wel passen bij de belangen van de prins van Oranje.

Een gevolg van die houding was dat de oproerkraaiers die raadpensionaris Johan de Witt en zijn oudere broer Cornelis bij de Haagse Gevangenpoort hadden afgeslacht, nooit voor het gerecht kwamen. Redenen om dat wel te

heren, 35-37, 45, 57, 63.

¹⁵ Den Tex, *Onder vreemde heren*, 178.

¹⁶ J. Romein en A. Romein, *Erfaters van onze beschaving* (Amsterdam 1959⁸) 392-393; Dreiskämper, *Redeloos, radeloos, reddeloos*, 11, 72; Troost, *Stadhouder-Koning Willem III*, 95.

doen waren er voldoende, want men had zich beestachtig gedragen.¹⁷ Na de executie werden de broers naakt 'met de voeten om hoogh op gehangen, geschopt en bespogen', het grauw sneed 'de borsten en buyken open, haalde de harten en ingewanden daar uyt, zo dat de Lichamen meer die van geslachte beesten als menschen gelijk waren'. 'Eén, onbeschaemder als de andere, mijnde des Ruards [Cornelis] mannelijkheijt met zijn tanden af te bijten, doch hetselve te taey sijnde, sneed het af'. Willem III toonde zich 'nogal opgelucht'. Of hij ook tevoren heeft geweten van de (mislukte) aanslag op admiraal De Ruyter, een vriend van Johan de Witt, is onduidelijk.

Inkwartierungen

In de meeste plaatsen waar bezettingstroepen gelegerd werden, vond inkwartiering plaats. Nijmegen had daar behoorlijk last van omdat het een rustplaats was voor komende en gaande troepen over de hoofdverbindingroute tussen Frankrijk en Utrecht, 'gestadige Doortochten, die zomtijds 3 of 4 malen in een Week voorvielen'. De doortrekkende troepen, en vooral hun artillerie, waren ook de oorzaak van het instorten van de Waalbrug. In Arnhem was de druk op de bevolking wat minder, omdat daar voor het huisvesten van het garnizoen nogal wat huizen gebruikt konden worden van mensen die gevlucht waren. Heel zwaar was de overlast in Amersfoort; deze stad werd door zijn ligging aan de Eem, dichtbij de Zuiderzee, als frontstad beschouwd en kreeg ook veel te maken met troepen die van Utrecht naar de West-Veluwe, of terug, werden gedirigeerd.

Extra penibel werd het wanneer ook nog eens huizen aan gebruik werden onttrokken omdat ze moesten wijken voor een uitbreiding en modernisering van de militaire versterkingen, zoals op vrij grote schaal in Nijmegen gebeurde. 'Door dit Fortificeeren wierd de Stadt dapper bedorven.'¹⁸

Voedsel- en brandstoffentekort

Het bezette gebied werd verplicht het benodigde voedsel op te brengen voor het bezettingsleger en hun paarden. Dat was geen eenvoudige zaak, want onder de gegeven omstandigheden was al snel een tekort aan bijna alles. Toch waren de rondtrekkende fourageurs van het Franse leger en hun superieuren in deze onverbiddelijk. Aan opgelegde dwangbestellingen van vee, levensmiddelen en grondstoffen moest en zou worden voldaan. De requisities waren soms niet mis: in juli 1673 moesten de provincie Utrecht en de kwartieren van de Veluwe en Nijmegen 400 koeien opbrengen, wat genoeg werd geacht om de hele Franse

¹⁷ H.T.E.V.G.D.Q., *Het Ontroerde Nederlandt*, ingelast onpagineerd hoofdstuk 'Beschryving van de Rampzalige Doodt van de Heeren Gebroeders Cornelis en Joan de Wit en 't aanstellen van Zijn Hoogheydt tot Stadthouder', 344-345.

¹⁸ H.T.E.V.G.D.Q., *Het Ontroerde Nederlandt*, 289, 676.

infanterie in Nederland twaalf dagen te voeden.¹⁹

In september 1672 kreeg het dorp Waverveen, in het Waterliniegebied, van de op kasteel Nijenrode gelegerde Franse gouverneur de aanzegging dat het tien schepen hooi, van 20 voer elk, aan de in Utrecht verblijvende Franse troepen moest leveren. De prins van Oranje had dat echter verboden en de mensen in Waverveen voelden zich redelijk beschermd door een uitlegger (bewapend schip) met Staatse soldaten die bij hun dorp gestationeerd lag. Dus voldeden ze niet aan het Franse bevel, ook niet toen een andere Fransman, markies De Geulis, dat nog eens herhaalde. Op 5 november ging het echter mis. De Fransen lieten een legereenheid van ten minste 400 man vanuit Breukelen naar Waverveen optrekken. Hoewel de Staatse militairen op de uitlegger dapper tegenstand boden, waren ze tegen zo'n overmacht niet opgewassen. Vervolgens werd het dorp geplunderd en gingen 59 huizen in vlammen op. Acht mensen werden doodgeschoten, één verdrinkt op de vlucht, één werd gevangen genomen en afgevoerd en velen raakten gewond, waarvan er twee aan hun verwondingen overleden. Onder de slachtoffers waren, zo meldde de plaatselijke predikant, zowel gereformeerden als paapsen.²⁰

Geleidelijk aan ontstond in de bezette gebieden een voedseltekort. Het aantal consumenten was toegenomen, terwijl de productie door de oorlogsomstandigheden flink gedaald was. Zoals blijkt uit de volgende fragmenten uit een 'Klaaghbrief' die in de nazomer van 1672 bij de Staten van Utrecht binnenkwam, werd met de levensmiddelen en grondstoffen die nog wel voorradig waren niet bepaald zorgvuldig omgesprongen:

Alles wordt hier ten platten Lande bedorven. De meeste Beesten, zelf de Melk-koeien die mager zijn, heeft men geslacht, en onnuttelijk vernielt (...) Men kan nauwelijks uitspreken in hoe veel huizen dat zy alle hout hebben uitgebroken en verbrandt. Het Koorn is zo jammerlijk vernielt, en van de Paerden vertreden, en zulke schoone Tarwe zo onnuttelijk verquist, dat het erbarmelijk om te zien is. Met het Hooi, dat de lieden meenden te behouden, wordt nu dagelijks op gelijke maniere gehandelt; en dewijl dat dicht aan deze Stadt, en twee uren van hier, rontom alles wech en verdaan is, zo rijden zy nu na de verre afgelegene plaatzen, daar de lieden noch wat Garst en Tarwe ingeooght hebben, en dwingen daar de Boeren dat zy 't voor haar moeten afdorssen; 't welk zy dan met Zakken op haar Paerden nemen, en in de Stadt te koop brengen, of aan hun Paerden tot voeder geven, in plaats dat zy Haver behoorden te koopen. (...)'²¹

Al in het najaar van 1672 begon duidelijk te worden dat er in het komende koude seizoen ook sprake zou zijn van een ernstig tekort aan brandstoffen.

Op zaterdag 26 oktober werd in de stad Utrecht

¹⁹ Den Tex, *Onder vreemde heren*, 101.

²⁰ H.T.E.V.G.D.Q., *Het Ontroerde Nederlandt*, 446-447; Van Booma, 'Tragedie in Waverveen. Ooggetuigenverslag van de Franse overval op Waverveen in 1672, met enkele historische gegevens over deze plaats en over de persoon van de "verslaggever"' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1979) 113-128, aldaar 125-127.

²¹ H.T.E.V.G.D.Q., *Het Ontroerde Nederlandt*, 440.

Aen alle straeten met biljetten aengeslagen, dat die voortaan Turf wilden hebben, sich soudén vervoeghen by eenen Rijnsdijk, die een biljet soude geven (doch niet hooger als voor 16 sack) volgens het welcke den Boer soude gehouden sijn Turf te doen, tegen tiende halve stuyver de sack. [De prijs die men de turfboer moest betalen was dus negen en een halve stuiver - negen hele stuivers en de tiende voor de helft - per zak turf, AM] Dinsdag, den 29 dito, is alhier gepubliceert, dat niemant sich sal vermeten buyten de Stadt eenige boomen af te houwen, op poene van lyfstraffe.²²

Dat bevel vond weinig gehoor. In een brief van 1 maart 1673, die Huydecoper van zijn in Maarsseveen achtergebleven zaakwaarnemer ontving, werd opgemerkt dat de Fransen 'de plantagen van het huys te Suyle al hadden omgekapt en soo ick hoor, soo sijn op 2 mijlen in het ronde geen bomen omtrent Uytrecht te vinden'.

Plunderingen, verwoestingen en vluchtelingen

De gewoonte bij een oorlogsvoering was in die tijd dat in het frontgebied alles mocht worden vernietigd wat men nodig vond. De soldaten mochten daar ook plunderen. Het begon al meteen na hun invasie: Valburg, tussen Nijmegen en Arnhem, was de eerste plaats die met de roofzucht der Franse troepen te maken kreeg, en op de Waal beneden Nijmegen werd een rijk beladen vluchtelingenschip gekeerd en leeggehaald.²³

In het frontgebied langs de Waterlinie, waar het leger lange tijd verbleef, bleef het vaak niet bij één bezoek van rovende soldaten. Kamerik werd ten minste twee maal geplunderd, Kockengen zelfs vier keer.

Een voorbeeld laat tevens opnieuw de onberekenbaarheid van de Franse troepen zien. In de nazomer van 1672 arriveerde een groot aantal Franse militairen op de heide bij Hilversum. Het dichtbijgelegen Loosdrecht dacht aan dreigende moord en plundering te kunnen ontkomen door de vijand te eten en te drinken te geven, hen te paaien met 'vereeringen' en hen 'contributiegelt' te betalen. Daartoe was een groot bedrag ingezameld, dat door enkele afgevaardigden aan De Luxembourg (de commandant in de provincie Utrecht en omgeving) werd aangeboden. Blijkbaar vond hij dat bedrag toch niet voldoende, want op 5 oktober werd nog een aanvullende geldsom overhandigd. Daarmee leek het Loosdrechtse afvaardiging en beloofde hen dat zijn troepen hun dorp en inwoners geen kwaad zouden doen. Op zaterdag 8 oktober kwamen honderd ruiters van het Franse leger op de Hilversumse heide naar Loosdrecht en ook zij stelden de bevolking gerust. De situatie veranderde echter toen de ruiters bij de Kortenhoefse molen door inwoners van

²² W. Smits, 'Maarsse 1672 — De dans ontsprongen', *Historische kring Maarssen*, 9 (1983) 70-74; Archief Huydecoper (in Het Utrechts Archief).

²³ Valckenier, *Het verwerd Europa*, 461; Den Tex, *Onder vreemde heren*, 85.

Kortenhoef 'onbeschroomdelyk' de verdere doorgang werd belet en ze terugkeerden naar Oud-Loosdrecht. De volgende dagen arriveerden nog meer soldaten en ontkwam ook Loosdrecht niet aan hun 'groote baldadigheid' tot plundering en 'hun gewone wreetheit'. Duidelijk was dat dit gebeurde met medeweten van de hertog, die zich er allerm minst tegen verzette. Zwaar bedrogen en gekwetst vluchtte een groot deel van de bevolking richting Amsterdam. Om de plunderingen te illustreren, worden enkele notities uit het verhaal van een ooggetuige aangehaald:

Sommige eigenaers wierden met felle dreigingen, en sware slagen gedwongen hun eige beesten van de stal af te binden, en aen de vyanden tot een roof over te geven. Uit het geheel dorp sijn naeuwelycks twintig koeien gered, en wechgeraecht [door vluchtende boeren zelf meegenomen -A.M.]; en de genen, die sy niet mede namen, wierden gekeelt en wechgeworpen.

Sy betoonden mede hun wreetheit aen de menschen, van de welken veel niet alleenlyk eens, maer oock tot twee of drie malen gantschelyk ontkleed, en naeckt uitgeschud wierden. Veel, hun vlucht over de verdroncke landen nemende, konden daer het geweld der Franschen niet ontkomen, en, in 't water te klappertanden staende, waren genootsaekt hun klederen aen dese onbesuisden tot een roof te geven. Geen ouderdom, noch jaren wierden verschoont, ja selfs geen oude vrouwen van tachtig jaren, van de welken een met een opgeraapt dekentje, of wechgeworpe kleetje over haer naeckt lighaem een half uur gaens moest sukkelen, tot dat sy eyndelyk wat meer deksel vond.

Vrouwen, die jaer en dag siek geweest hadden, en doodelyck krank waren, wierden van al het deksel, dat sy op hun lighaem hadden, berooft 't welck van hun bed afgerukt wierd. Ja een kranke zieltogende dochter, die men met een veertje laefde, wierd niet verschoont; en men rukte haer oock het bed onder 't lijf wech: en de vader en moeder, die de krancke bewaerden [verzorgden -A.M.], wierden naekt uitgeschud.²⁴

Breukelen was vermoedelijk de plaats die het grondigst van al werd verwoest. Het Oud-Archief van de Gemeente Breukelen-Nijenrode bevat, onder inventarisnummer 286, een document met een lijst van huizen die door de Fransen in het Rampjaar werden vernietigd. Deze draagt het opschrift: 'Memorie van de Huysen dewelcken door de moetwil van de francen onder desen voorsegde gerechte sijn afgebrocken ende oock verbrant'. Uit de lijst blijkt, dat 130 huizen in de Breukelse dorpskern en 28 daarbuiten werden vernietigd. Een vergelijking met de betrouwbare en gedetailleerde plattegrond van het dorp, die in 1681 werd voltooid door de Utrechtse landmeter Bernard de Roij, wees uit dat de dorpskern ten tijde van het Rampjaar niet groter was dan die 130 huizen. Het gehele dorp Breukelen was dus door de

²⁴ [Anoniem], *De Fransche Tyrannie, dat is: Oprecht en Waerachtig Verhael van de Grouwelijke Wreetheden tot Bodegraven, Swammerdam en elders door de Fransen gepleegt: benevens de laeste Toght van 't heir des Koninks van Vrankrijk in Brabant en Vlaenderen, met bygevoegde autentijke Stukken* (Amsterdam 1674) 129-130. Ook F. Brand en B. de Ligt, 'Franse tirannie in Loosdrecht', *Historische Kring Loosdrecht* 24 (1997) 93-124, aldaar 100-102, 116-119.

bezettingsstroepen verwoest, op de Pieterskerk na.²⁵ In een brief aan Joan Huydecoper jr. van 1 maart 1673 staat dat ook alle hofsteden tussen Nieuwersluis en Breukelen met de grond gelijk waren gemaakt, zodanig dat men van sommige de oude vestigingsplaats zelfs nauwelijks meer kon terugvinden.

Toen de Fransen eind 1673 aan hun terugtocht bezig waren, vonden ook in het brandschattingsgebied plunderingen plaats. Zo werd in november de hele Betuwe totaal uitgeplunderd.²⁶

De vele plunderingen en gewelddadigheden leidden tot grote aantallen vluchtelingen, die overwegend naar Amsterdam gingen en daar voor veel problemen zorgden. Er was niet voldoende werk om hen in de gelegenheid te stellen de kost te verdienen, de hulpverlening kon het niet goed aan en er dreigden voedseltekorten.

In het vroege voorjaar van 1673 trokken verscheidene vluchtelingen de conclusie dat een spoedige terugkeer naar hun eigen dorpen er vooralsnog niet in zat. Daarom besloten de meesten elders in Holland hun heil te gaan zoeken, in de hoop iets te vinden waarmee ze op eigen kracht aan de kost konden komen. Tegelijkertijd schiep het vijandelijke optreden nog steeds nieuwe vluchtelingen.

Criminaliteit door eigen volk en verkrachtingen door militairen van het bezettingsleger

In een oorlogsgebied is de openbare orde nauwelijks te handhaven. Het gevolg was dat niet alleen de vijandelijke troepen zich vergrepen aan andermans bezit. Ook door allerlei inheems gespuis werd, zoals men dat noemde

Groote moedtwilgheyt gepleeght, inzonderheyt by nacht als wanneer verscheide stoute Bedelaers, Landtlopers, en Vagebonden de verlaten Huyzen open braken, die doorsnuffelden, en 't geen door verschrikte haastigheyt verlaten, en hier en daar versteeken was, daar uyt haalden.²⁷

Zoals bijna altijd in oorlogssituaties liepen vrouwen en meisjes extra gevaar. De ter plundering uitgetrokken krijgslieden bezondigden zich ook aan verkrachtingen. In de geraadpleegde bronnen komen verscheidene opmerkingen daarover voor. Een daarvan, een korte en karakteristieke, wil ik hier citeren: 'Sommige vrouspersonen hebben ook de geile driften van die dartele en baldadige menschen niet kunnen ontgaen, maer in hun eer geweld moeten lijden'.²⁸

²⁵ J. Slingerland, 'De vernietiging van Breukelen in het Rampjaar 1672', *Tijdschrift Historische Kring Breukelen*, 4 (1989) 63-67.

²⁶ Valckenier, *Het verwerd Europa*, 518.

²⁷ H.T.E.V.G.D.Q., *Het Ontroerde Nederlandt*, 410.

²⁸ [Anoniem], *De Franse Tyrannie*, 131.

Roof van torenklokken

Er is bijna geen oorlog van enige duur geweest of de zware luiklokken in de kerktorens liepen gevaar. Al eeuwenlang weten de klokkengieters dat ze werken 'ad majorem Dei gloriam et ultima ratio regis', wat wil zeggen: tot grotere eer van God en tot de laatste middelen des konings. Als voor een staatshoofd een militaire nederlaag dreigde, werden klokken geroofd om te worden omgegoten tot kanonnen. En tijdens een ongestoorde vrede werden soms kartouwen (vuurmonden, kanonnen) omgesmolten tot klokken.

De artillerie-officiërs konden daar als tussenpersonen ook van meeprofiteren. Volgens het buitrecht, een onderdeel van het oude militaire gewoonterecht, mochten de torenklokken van een veroverde stad door de veroveraar worden opgeëist als buit voor de officieren der artillerie. Dat gebeurde ook in het Rampjaar. Van de minister van oorlog van de Franse koning, markies De Louvois, wordt in het gemeente-archief te Zutphen (op 25 juni 1672 door de Fransen bezet) een briefje bewaard, gedateerd Saint-Germain, 10 augustus 1672 en gericht aan de burgemeesters van Zutphen. Het luidt, vertaald, als volgt:

Ik heb de brief ontvangen, die u mij hebt geschreven, waarin u mij te kennen geeft, dat u niet in staat bent tienduizend escus te betalen voor het recht dat de artillerie-officiërs hebben op uw klokken.

Ik heb het aan de koning gemeld en Zijne Majesteit heeft de som tot de helft willen terugbrengen. Thans is het zaak dat u deze kwestie direct afhandelt.

Ik verblijf, hoogachtend, uw dienstwillige dienaar De Louvois.

In het Utrechtse Vecht- en Plassengebied - grotendeels frontgebied tijdens het Rampjaar - kwam men minder gemakkelijk van de Franse troepen af. In de meeste dorpen zijn toen de torenklokken geroofd of vernield.²⁹ Dat weghalen van de luiklokken was voor de bevolking een ingrijpende gebeurtenis, gelet op de functie van die klokken in het kerkelijk leven en het dagelijks ritme.

Schattingen, brandschattingen en gijzelaars

In het veroverde gebied achter het front - dus op een grotere afstand van de Waterlinie dan Breukelen - mocht in principe niet worden geplunderd en verwoest. Daaruit probeerde de regering van de aanvallende partij via brandschatting inkomsten te halen waarmee een deel van de kosten van de oorlogsvoering kon worden gedekt. De Franse overheid zou tekort worden gedaan als ook daar vrijelijk werd geroofd.

De stad Utrecht en het dorp Maarssen lagen tijdens het Rampjaar in dat te brandschatten gebied. Niettemin werd in de omgeving van Utrecht toch nog

²⁹ J. Slingerland, 'Oude torenklokken en klokkenrovers', *Tijdschrift Historische Kring Breukelen*, 4 (1991) 133-139.

veel geroofd, vooral in het begin, toen De Luxembourg nog niet begonnen was met het zwaar bestraffen van ongeautoriseerde fourageurs. Zelfs dorpen die sauvegardes toegewezen gekregen hadden - dat wil zeggen Franse soldaten die speciaal moesten toezien op de naleving van gemaakte afspraken en regels - werden daarbij niet gespaard. In het Kromme Rijngebied werd erg te keer gegaan en ook Maartensdijk en Westbroek werden totaal leeggeplunderd.³⁰ Geleidelijk kregen de Fransen hun slecht betaalde mensen beter onder controle. De Franse gouverneur in de stad Utrecht strafte toen met harde hand wanneer een militair in Franse dienst eigenmachtig mensen lastig viel, vernielingen aanrichtte of roofde.

Dat veel rijke inwoners van de bezette gebieden naar Holland waren uitgeweken, met achterlating van hun waardevolle panden, was ongunstig voor de brandschattende Fransen. Ze kondigden daarom een bevel af, dat allen die onroerende goederen bezaten in de provincie Utrecht binnen acht weken naar de stad Utrecht moesten komen 'om hun contributie op te brengen, hun opgeleijt, op poene van te worden geroofd, verbrandt (...)'. De burgers moesten dus zelf in belangrijke mate beslissen wat er met hun bezittingen in bezet gebied zou gebeuren. De meesten deden dat noodgedwongen.³¹

Niet iedereen was echter bereid te betalen. Zo ook admiraal Cornelis Tromp, één van de vier zonen van Maarten Harpertszoon Tromp. Hij bezat een mooie buitenplaats in 's-Graveland. Hem was door de Fransen een brandschatting van 3500 gulden opgelegd. Hij dacht echter dat het niet zo'n vaart zou lopen met het in brand steken van zijn huis. Betalen wilden hij en zijn vrouw niet. Dat was niet alleen een zaak van principe, maar kwam ook voort uit hun beider gierigheid. Ze waren samen naar Amsterdam uitgeweken en hadden er zelfs het geld niet voor over om naar Utrecht te gaan om over de hen opgelegde 'contributie' te gaan onderhandelen. Op hun verzoek hield baron Jacob de Petersen, die op een van de andere 's-Gravelandse buitenplaatsen woonde, een oogje in het zeil. Petersen was raadresident en commissaris-generaal van de hertog van Hannover en had daardoor het vertrouwen van de Fransen, want Hannover stond aan de Franse kant. Hij wist te bedingen dat de som werd teruggebracht tot 1400 gulden. Ook dat bedrag wilde Tromp niet betalen. Toen De Luxembourg op een van zijn expedities met zijn leger in 's-Graveland stond, schroefde hij de financiële eisen weer fors op. Tromp betaalde nog steeds niet. Daarop liet De Luxembourg het huis, dat tevoren al geplunderd was, in brand steken en ook het erbij behorende bos omhakken.³²

Een voorbeeld uit Nijmegen was een heer Van Heukelom, die gevlucht was, een betaling van 500 gulden per dag opgelegd, ingaande 1 oktober 1672. Toen hij niet opdaagde om te betalen, kwam hij er af met confiscatie van zijn huis.

³⁰ Den Tex, *Onder vreemde heren*, 83-84.

³¹ Smits, 'Maarssen 1672', 72.

³² R. Prud'homme van Reine, *Schittering en Schandaal* (Amsterdam 2001) 291, 310-312.

Ernstiger werd het als men wel aanwezig was, maar niet tot betalen in staat bleek: 'Te Nimegen was een man, die een dekker van zijn ambacht was; en om dat hy de tax, daer hy op gestelt was, niet kon betalen, namen de soldaten zijn kint uit de wieg, en wierpen 't in 't vuur, in tegenwoordigheid van de vader'.³³

In november 1673 ontruimden de vertrekkende Franse troepen de stad Woerden. De Louvois had voor die stad speciale orders gegeven. Woerden moest vóór het vertrek grondig geplunderd worden. Als de Woerdenaren deze ramp wilden afkopen, dan mocht dat alleen tegen een 'somme considérable'. De Woerdense vroedschap koos voor het laatste, maar het was niet meer zo eenvoudig om uit de meermalen geteisterde stad nog veel van waarde te halen. Toen de Fransen vertrokken, was nog maar net iets meer dan de helft van het verlangde bedrag betaald. Voor het resterende bedrag werden twaalf gijzelaars meegenomen, die pas in april 1674 vrijkwamen.

De stad Utrecht moest 450.000 gulden afscheidsschatting betalen, waarvan 250.000 gulden contant en de rest in maandelijkse termijnen. Om te garanderen dat dit laatste zou gebeuren, werden zestien gijzelaars meegenomen, waaronder drie burgemeesters, twee predikanten en diverse andere notabelen. Een week later werden daar nog acht gijzelaars aan toegevoegd, maar kwamen er twee van de eerdere zestien vrij. De overigen mochten op 4 februari 1674 naar de Domstad terugkeren. De afscheidssom die het overwegend katholieke Nijmegen moest betalen, 81 560 gulden,³⁴ was matig in vergelijking met de Utrecht en Arnhem opgelegde sommen; er werden acht gijzelaars meegenomen. Van Arnhem werd aanvankelijk 200.000 gulden geëist, later teruggebracht tot 160.000 gulden, te betalen in vier termijnen, voor de drie laatste daarvan werden twaalf gijzelaars meegenomen. Deze hebben het bijzonder zwaar te verduren gehad, mede door het lang uitblijven van de termijnbetalingen; in 1675 dreigden de Fransen nog hen in een donker en stinkend cachot te stoppen als er geen geld kwam.³⁵

Slotopmerkingen

De feitelijke oorlog van 1672-1674 was voor de begrippen van die tijd niet van lange duur: ze besloeg een periode van krap 15 maanden (Naarden, Breukelen) tot ongeveer 22 maanden (Nijmegen), maar de rampspoed waarmee de Nederlandse bevolking in die betrekkelijk korte tijd te maken kreeg was indrukwekkend. Hoewel de ellende niet overal in het land van dezelfde omvang was, ondervond bijna iedereen er voldoende van om het lange jaar 1672-1673 als een echt Rampjaar te ervaren.

Deze oorlog speelde zich af een kwart eeuw na het einde van de Tachtigjarige Oorlog. Het is logisch dat aan het eind van 1673 de oudere Nederlanders

³³ [Anoniem], *De Franse Tyrannie*, 22; H.T.E.V.G.D.Q., *Het Ontroerde Nederlandt*, 289.

³⁴ H.T.E.V.G.D.Q., *Het Ontroerde Nederlandt*, 697-701.

³⁵ Den Tex, *Onder vreemde heren*, 183-184.

daarmee vergelijkingen maakten. Ze concludeerden dat Frankrijk 'alr e de haet, dewelke men de Spanjaerden toedroeg, met de geheugenis van hun verdrukkingen uitgewischt heeft'. Ze voelden zich door de Fransen niet behandeld 'als lieden, de welken sich gewillig hebben overgegeven, of als verwonne vyanden, maer als slaven en galayboeven'. De 'onbeschofte en goddelose aert' van de Fransen ging 'selfs tot de genen over, die met hen ommegeen'. Men waagde zich ook aan vergelijkingen over langere tijd: 'In 't begin van de vijfde Eeuw wierd Europa overloopen van een overstorting van veel woeste volken' (goten, scythen, hunnen), 'maer de Franschen, die door onse sonden hier in 't Lant gelokt zijn, hebben hen willen overtreffen'.³⁶

Voor velen is het Rampjaar geen verre en vage geschiedenis geworden. Wie zich enigszins interesseert voor zijn of haar woonomgeving, wordt - vooral in het westen en midden van de provincie Utrecht - ook in onze tijd nog regelmatig aan die oorlog herinnerd. Denk bijvoorbeeld aan het ontbreken van plaatselijke archieven van vóór 1673; een veranderde infrastructuur; uit de Middeleeuwen stammende woonstraten met toch alleen maar huizen uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw en daarna, markante gebouwen die elementen van ver vóór 1672 combineren met een bovenbouw van daarna, een slotgracht waarbinnen geen kasteel meer ligt.

³⁶ [Anoniem], *De Franse Tyrannie*, 47, 52, 57.

Pepijn Oomen

Lissabon 1755: de schok van een aardbeving

Op Allerheiligen (1 november) 1755 werd Lissabon, de hoofdstad van Portugal, getroffen door een enorme aardbeving van catastrofale proporties. De stad werd direct na de aardbeving overspoeld door een grote vloedgolf die het laag gelegen centrum, de Baixa (letterlijk Lage Stad), helemaal blank legde. De branden die hierop volgden hielden nog zes dagen aan. De grond zelf bleef nog vierentwintig uur lang beven. De catastrofe was compleet: van de 20.000 woonhuizen bleken nog 3000 bewoonbaar. Van de vijfenzestig kloosters bleven er elf staan; alle zes ziekenhuizen en huizen van bewaring brandden op de grond toe af.

In onderstaand artikel zal ik bespreken welke invloed de gebeurtenissen op deze novemberdag in Lissabon hebben gehad op Portugal zelf, en op Europa en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Stonden er onheilsprofeten op? Waren er sociale veranderingen? Welke invloed op de mentaliteit kunnen we bespeuren?

De ramp

De Nederlandse gezant in Portugal C.F. Bosc de la Calmette berichtte op 4 november aan de Staten-Generaal:

Wij zijn hier alle in de uiterste consternatie en elenden; op voorleede saturday omtrent tien uren in de morgenstond, is de grootste gedeelte van de stat in weijnige minuten door een verschikkelijke aardbeeving omvergeworpen, en door het daar op gevolgde vuur, dat 's naammiddags in verscheijde plaatsen gevat heeft, en dat actueel nog duurd, is de gantsche stad in een puinhoop veranderd, hebbende de vlam meest alles verteerd wat de aardbeeving nog gespaard had.¹

Calmette zelf was materieel gezien zwaar getroffen. Zijn huis was tot op de grond afgebrand. Hij en zijn familie hadden direct na de eerste van de drie bevingen hun heenkomen gezocht in open veld. Vele andere mensen waren niet zo gelukkig; berichtte Calmette op 11 november nog over een dodental van zes tot achtduizend, op 18 november was dit al opgelopen tot vijftienduizend.²

De vlammenzee hield nog zes dagen aan. De wanhoop onder de bevolking van Lissabon was enorm, zeker op het moment dat het vuur de St. Jorge dreigde te bereiken, alwaar het buskruit was opgeslagen. Vele inwoners van Lissabon liepen als kippen zonder kop rond en werden verrast door de dikke

¹ Geciteerd in: J.W. Buisman, 'Het bevend Nederland. De Republiek en de aardbeving van Lissabon 1755-1756' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979) 20-42, aldaar 24.

² Buisman, 'Het Bevend Nederland', 25.

rookwolken of bedolven onder plotseling instortende gebouwen. De Portugezen die wisten te ontkomen op zee verdronken in de grote vloedgolven.

De ramp moet in ieder geval letterlijk een grote schok zijn geweest voor het Europa van 1755. Zo zou het gevolg van de aardbeving zijn waargenomen van Noord-Afrika tot aan Finland en Schotland, zelfs tot de Antillen en Brazilië aan toe...³ Ook in de Nederlanden was de schok niet ongemerkt voorbij gegaan, zij het dat niemand de aarde daadwerkelijk heeft voelen trillen. Wel bewoog het water zo buitengewoon heftig dat verscheidene schepen 'door het woedende water langs alle kanten geslingert' werden. In verschillende kerken - die vanwege Allerheiligen natuurlijk goed gevuld waren - slingerden de kroonluchters heen en weer. Het carillon van Gouda maakte uit zichzelf geluid, tot schrik van de beiaardier.⁴

Of de ramp ook figuurlijk, dus op mentaal gebied, een schokeffect heeft gehad is de vraag. Veel cultuurhistorici constateren een breuk in de Europese geestesgesteldheid. Vóór 1755 werd deze gekenmerkt door oppervlakkig optimisme, gebaseerd op de filosofie van Leibniz⁵. Daarna is er sprake van een groeiend pessimisme.⁶ Voltaire schreef naar aanleiding van de ramp een gedicht dat de gevoelens van malaise treffend uitdrukt:

Hoe echter oordeelt dan een geest die veel begrijpt?
Hij zwijgt: het noodlot is gesloten boek voor ons.
Wat ook de mens doorvorst, zichzelf doorvorst hij niet;
Zijn oorsprong kent hij niet, noch ook zijn doel.
Atomen vol ellende zijn we, in slijk gevat,
Verslonden door de dood en speelbal van het lot..
Op 't schouwtoneel der wereld, ijdel slechts en boos,
Dooit de narrentroep en daast nog van geluk..⁷

Ook in de novelle *Candide* laat Voltaire zijn afschuw blijken over de ramp. Zo spreekt *Candide* in hoofdstuk vijf geschokt: 'Dit is zeker de dag des oordeels.'⁸

³ Augusto Rentes Florêncio (samengesteld door Cees Cruson en Pim van der Pol), *Na de ramp. De aardbeving van Lissabon (1755) en de verandering van sociale vormen* (Amsterdam 2000) 1-3.

⁴ Buisman, 'Het Bevend Nederland', 28.

⁵ Kort door de bocht: God is alwetend en algoed: de wereld die Hij geschapen heeft is derhalve de allerbeste. (Hans Joachim Störig, *Geschiedenis van de filosofie* (vert. P. Brommer; 2 delen, Utrecht/Antwerpen 1966⁵) deel 2, 75).

⁶ Horst Günther, *Das Erdbeben von Lissabon erschüttert die Meinungen und setzt das Denken in Bewegung* (Berlin 1994) 53-56.

⁷ Störig, *Geschiedenis van de filosofie*, deel 2, 100-101.

⁸ *An Online Library of Literature*, 23 november 2001, <<http://www.literature.org/authors/voltaire/candide/chapter-05.html>>.

Grote veranderingen⁹

In de tijd van de aardbeving werd Portugal bestuurd door Sebastião José de Carvalho e Mello Pombal (1699-1782). Hij was aanvankelijk diplomaat van lagere adellijke komaf, maar werd in 1750 door koning Jozef Emanuel tot secretaris van oorlogszaken benoemd, waarna hij al snel de eigenlijke regeerder van Portugal werd. Hij poogde het land volgens de ideeën van de Verlichting te besturen en tot een machtige staat te verheffen. Daartoe beperkte hij de macht van adel en kerk; leger en vloot werden hervormd. De financiën saneerde hij door op de hofhouding te bezuinigen en de belastinginning op te dragen aan staatsambtenaren in plaats van aan belastingpachters. Handel en industrie werden volgens protectionistische beginselen gereguleerd. De rechtspraak verbeterde hij door de invoering van een strafwetboek, waarbij hij zich zou gaan beijveren het Portugees recht te laten prevaleren boven het canonieke. Ook het onderwijs zou hij onttrekken aan de geestelijkheid. Zijn strijd tegen de macht van de kerk spitste zich toe in een campagne tegen de jezuïeten. Hij stond al spoedig bekend als een verlicht despoot.

De aardbeving van Lissabon was voor Pombal een goede aanleiding om ook de stad, en dan vooral de Baixa, grondig te veranderen. Op 1 november al schijnt Pombal te hebben verklaard: 'Laten we de doden begraven, laten we de levenden verzorgen.' Inderdaad was één van de eerste acties van de minister het in zee werpen van de doden. Dit ging tegen alle liturgische tradities in, maar werd toegestaan om een grote pestepidemie te voorkomen. Pombal bevorderde het begraven van doden buiten de stadsgrenzen, in plaats van het begraven rondom de kerk of onder de kerkvloer dat tot de ramp gebruikelijk was. De overlevenden werden echter zoveel mogelijk gedwongen om mee te helpen aan de grote wederopbouw van de stad. Wat betreft de opbouw koos Pombal voor een zeer grondige aanpak. In plaats van de stad in oude staat te herstellen of het aan de grondeigenaren over te laten hoe hun land weer op te bouwen, nam de minister een jonge ingenieur, Eugénio dos Santos, in de arm. Deze herschiep de lage binnenstad met strakke hand, waardoor het doolhof van straatjes dat Lissabon was, veranderde in een strak geordend geheel. In plaats van de vele heiligdommen werden hoge huurhuizen en overheidsgebouwen neergezet. De prior van de San Justa werd gedwongen afstand te doen van de ruïnes van zijn kerk, omdat die in de weg lagen van de geplande brede straat. Dat dit allemaal niet zonder protest van de kerk gepaard ging laat zich raden. Het was dan ook één van de factoren die leidde tot een tijdelijke verbreking van de betrekkingen tussen Lissabon en de Heilige Stoel in de periode 1760-1779. De Baixa werd intussen vrijwel geheel vergeven aan de kooplieden en invloedrijke families, die grote delen van hun inkomen investeerden in de wederopbouw. Lissabon werd zodoende de eerste 'moderne' stad. Het nieuwe

⁹ De hier volgende paragraaf is gebaseerd op Florêncio, *Na de ramp*, 5-39 en 82-94.

stadsplan kende geen centrale plekken, geen grote kerken of echte paleizen. Het enige grote centrale gebouw dat verrees was de Beurs. Het Plein van het Koninklijk Paleis (Terreiro do Paço) werd daarom al spoedig omgedoopt tot het Handelsplein (Praça do Comércio).

Vanzelfsprekend waren er vele onheilsprofeten binnen de stadsmuren. De minister liet hiervan de ergsten op de brandstapel zetten. Dit weerhield velen er niet van hun heil te zoeken buiten Lissabons stadsmuren. Dankzij luxueuze houten 'tijdelijke' huizen, afkomstig uit de Republiek, kozen ook vele adellijke inwoners van Lissabon hiervoor. Pombal, die in tegenstelling tot veel van de stadverlaters louter natuurlijke oorzaken zag in de aardbeving, voerde hiertegen fel campagne. Eén van de zaken die hij introduceerde om mensen binnen de stad te houden was de *gaiola* (kooi): een revolutionaire nieuwe bouwconstructie waardoor een huis, ook al brokkelden de muren af, niet meer in elkaar zou storten.

De 'aardbeving-minister' had niet alleen fysiek de gelegenheid om stad en land volledig te vernieuwen. De veranderingen binnen Lissabon en Portugal waren op geestelijk terrein nog indrukwekkender. Hierboven werd al de onenigheid met de geestelijkheid, en dan vooral de jezuïeten, beschreven. Op 3 september 1759 zette Portugal als eerste staat de jezuïeten het land uit en nam hun scholen over. Het onderwijs werd voortaan in zijn geheel bekostigd uit de belastingsofbrengsten: een precedent voor de rest van de wereld. De universiteit van Coimbra, opgericht in 1290, werd in 1772 'opnieuw gesticht'. Dit uitte zich niet alleen in vele bouwkundige scheidingen (universiteitsgebouwen en kerken werden fysiek gescheiden, de klokken gingen werken volgens de bekende uren in plaats van de canonieke *horen*), maar ook op wetenschapsgebieden. Zo kreeg het Anatomisch Theater alle middelen in handen om studenten niet alleen te laten werken op dode schapen, maar ook de anatomie van de mens tot zich te nemen met behulp van beschikbaar gestelde lijken. De Faculteit der Rechtsgeleerdheid liet het Portugees recht voortaan prevaleren boven het canoniek en Romeins recht, studenten theologie werden verplicht ook een propedeuse meetkunde met goed gevolg af te leggen. Op de Faculteit der Filosofie was de naam Aristoteles verboden; de studie werd omgevormd tot wat men tegenwoordig natuurwetenschappen noemt. Ook de oude jezuïtische statuten werden afgeschaft. Degene die ze in bezit hield riskeerde een straf van zes maanden en voor zijn hele leven verlies op het recht staatsambten te bekleden. De universiteit moest voor Pombal van nature een eiland vormen; van daaruit zou het Portugals nieuwe mentaliteit bevorderen.

De socioloog Augusto Florêncio heeft zijn leven gewijd aan de bestudering van de ramp en de effecten die deze heeft gehad op Portugal in het algemeen en Lissabon in het bijzonder. Hij constateert krachtig:

Van 1147 tot 1755, was Lissabon de organische doolhof van vele - door de mechanische solidariteit, die het gedeelde geloof induceert - bij elkaar gehouden gemeenschappen; kort na de Grote Aardbeving, verschijnt de stad in de gedaante van het mechanische ontwerp van de Verlichting, het opgelegde geschenk van de Vorst aan een organische, steeds meer gedifferentieerde samenleving.¹⁰

De straffe Gods: de ontvangst van de Ramp in Portugal en Nederland

De directe reactie op het gebeurde was binnen Portugal zeer verschillend.¹¹ De inwoners van Lissabon deden boete. Sommige monniken lieten zich gekruisigd, met doornenkransen op hun hoofd, door de straten dragen. De boerenbevolking in de overige streken van Portugal - van wie een veel groter deel in eerste instantie overtuigd was geweest dat het einde van de wereld daar was - ging niet zover. De boeren dankten Maria en andere plaatselijke heiligen voor het feit dat het echte einde niet gekomen was. Tot ergernis van vele pastoors pakten ze hun dagelijks leven van voor de ramp al snel weer op.¹²

De verschillende geestelijken binnen Portugal reageerden allen - vanzelfsprekend - anders op de gebeurtenis. De rabbijn Isaac Neto stelde vergenoegd vast dat dit het verdiende loon was voor wat de inquisitie de Portugese joden had aangedaan. De jezuïet Malagrida zag in de ramp een straf van God voor alle zonden van het Portugese volk. Hij kon niet begrijpen hoe iemand een natuurlijke oorzaak achter de catastrofe kon zoeken. De Portugese protestantse ridder de Oliveyra, die veilig in Londen zat, verklaarde dat de ramp specifiek op het Portugese volk gericht was. Deze maakte zich immers schuldig aan beeldenverering, had Gods woord nog steeds niet vertaald in het Portugees en de inquisitie was er

¹⁰ Florêncio, *Na de ramp*, 65.

¹¹ Afbeelding: Fragment van João Clam, *Terremoto de Lisboa*.

¹² Ibidem, 62.

ook nog werkzaam. Een beeltenis van Oliveyra werd samen met het uitgemergelde lichaam van Malagrida door Pombal op de brandstapel gezet.¹³

De berichten van de aardbeving bereikten de Lage Landen eind november. Een deel van de reacties hierop zijn terug te vinden in de pamfletten-verzamelingen, waarvan die van Knuttel (oorspr. 1890) de bekendste is.¹⁴ Een pamflet is, in tegenstelling tot wat het woord doet vermoeden, meer aan de inhoud dan aan de vorm te herkennen. Het belangrijkste kenmerk is een zekere binding met de actualiteit. Meestal betreft het een reactie op het gebeuren van alledag. Pamfletten kunnen in die zin wel met onze hedendaagse kranten vergeleken worden. Ze doen verslag van actuele gebeurtenissen en verschijnen regelmatig. Er zijn echter ook verschillen. Zo kan een pamflet in vorm behoorlijk afwijken (bijvoorbeeld getypt of handgeschreven) en is er een groot inhoudelijk verschil, tenzij men van de krant slechts het hoofdredactioneel commentaar of de columns leest. De pamfletten zijn namelijk veelal primair geschreven om de lezer te overtuigen van het standpunt van de schrijver en niet om deze enkel te informeren.¹⁵ In de context van dit artikel zijn de pamfletten over het algemeen een schriftelijke weergave van preken. Er zijn vele preken over de ramp gehouden, waarvan helaas echter een klein deel schriftelijk is neergelegd.

In de katholieke Zuidelijke Nederlanden werd de ramp op de weinig Verlichte manier gezien. De visie van de burgerij veronderstelde een 'causaal verband tussen zonde en lijden'. Met andere woorden: de aardbeving was door God veroorzaakt om het zondige Portugese volk te straffen.¹⁶ De meeste predikers in de calvinistische Noord-Nederlandse Republiek hingen dezelfde visie aan. De ramp in Lissabon was waarlijk een straffe Gods. De inwoners hadden zoveel kansen gehad zich bij het ware geloof aan te sluiten in plaats van tot goddeloze beelden te bidden. Gewezen werd tevens op de nog steeds actieve inquisitie in Portugals hoofdstad, die nota bene op 1 november zitting hield. Ook het tijdstip van de ramp, Allerheiligen, sprak de Nederlandse predikers aan. Juist tijdens die heidense heiligenverering voltrok zich het Oordeel Gods, terwijl de meeste protestantse burgers als bij een mirakel buiten de stad waren. Zo miraculeus was dit niet, omdat de kooplieden de inquisitie - die bestond uit een aantal van de felste rooms-katholieken - inderdaad ontvlucht waren. Hoe dan ook, de Nederlandse predikers verwezen veelvuldig naar de inquisitie. Eén

¹³ Ibidem, 26.

¹⁴ W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (9 delen; fotomechanische herdruk, Utrecht 1978 [Eerste druk: 's-Gravenhage 1890-1920]) deel 4, 1714-1755, 309, 314-315.

¹⁵ Craig E. Harlin, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht/Boston/Lancaster 1987) 2-3.

¹⁶ K. de Vreese, 'De aardbeving van Lissabon (1755-1756) en de receptie ervan in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik', *Handelingen van het Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 38 (1984) 55-67.

wist zelfs te melden dat de aardbeving begonnen was bij het gebouw waarin zij zetelde.¹⁷

Overigens waren de preken niet louter doordrenkt van dit soort anti-papistische sentimenten. Veel waarschuwingen werden ook gegeven aan de toehoorders zelf. Ook de calvinistische Nederlanders gingen niet vrijuit. De in de Republiek gevoelde aardbevingen moesten als voortekenen gezien worden. Ook de protestanten pasten volgens vele predikanten slechts bezinning en bekering. De Amsterdamse doopsgezinde Deknatel zag de Apocalyps naderen. In Lissabon zag hij het Babylon als beschreven in de Openbaringen.¹⁸ En, voegde hij daaraan toe: 'Alles is Babel, wat zich zelve verheerlijkt heeft, en weelde gehad'.¹⁹ Ook de Lutherse predikant Müller kwam tot de conclusie dat het einde der tijden bijna gekomen was. De aardbevingen waren immers ouderdomsverschijnselen van de aarde.²⁰ De preek van Hagenaar Van Kessel, predikant, droeg de titel *De ontsagchelykheid van Godts komste, in het koninkryke van sijne macht en heerschappye, door verschrikkelijke Aardbevingen voorgesteld*(...).²¹ De meeste predikanten zagen echter in de ramp slechts een omen voor de katholieke kerk: Rome en de kerk zouden nu snel vallen. Voorbeeld hiervan is de doopsgezinde preek van J. Beets, *Gods regtvaardig- en heiligheid ter verschrikkinge der godlozen en tot blijdschap des hemels en der heiligen aangewezen*.²²

De Fransman Voltaire vertolkte echter het algehele gevoel door zich vertwijfeld af te vragen waarom deze ramp Lissabon trof, in een gedicht dat zijn actualiteit nog niet heeft verloren.

Zo wreekt God zich. Hun dood is 't loon voor al hun zonden?
Wat voor zonden heeft het kleine kind gedaan,
Dat aan zijn moeders borst ten onder is gegaan?
Zou er in Lissabon meer onrecht zijn bedreven,
Dan in Parijs vol licht, Londen vol vrolijk leven?²³

¹⁷ Buisman, 'Het bevend Nederland', 34-35.

¹⁸ '(...) Gevallen, gevallen het grote Babylon! Het is een woonplaats van duivels geworden, Een schuiloord van allerlei onreine geesten, (...) De koningen hebben met haar geboeleerd; De kooplieden der aarde hebben zich verrijkt door haar ontzaglijke weelde.' (Openbaringen 18:2-3). De vergelijking Babylon-Lissabon is zo gek nog niet, betoogt de historicus Buisman. Lissabon lag eveneens op zeven heuvels en ook daar was Gods volk (de protestanten in dit geval) buiten de stad om geen deel te hebben aan de zonden van de andere stedelingen (in dit geval de inquisitie) en werden gespaard. (Buisman, 'Het bevend Nederland', 37).

¹⁹ J. Deknatel, *Het oogmerk van Gods gerigten op aarde* (Amsterdam 1756), 28.

²⁰ Buisman, 'Het bevend Nederland', 36-37.

²¹ Knuttel, pamfletnummer 18536.

²² Buisman, 'Het bevend Nederland', 33.

²³ Geciteerd in: J.W. Schulte Nordholt, *Tenzij Gij mij zegent. Gedichten over God: een bloemlezing* (Amsterdam 1960) 73.

1755: Een breuk in de historie?

Grote gebeurtenissen, waaronder een ramp als in Lissabon ook valt, worden vaak als een breekpunt in de geschiedenis aangewezen. Soms zijn tijdgenoten hier heel snel in, zoals bij de recente ramp in New York.

De vraag rijst of het jaar 1755 op enige wijze een breuk is. Binnen Portugal is dit op economisch en politiek gebied met zekerheid te bevestigen. De Verlichte Pombal kon de ramp aangrijpen om de stad Lissabon volledig te vernieuwen en de in zijn ogen verouderde jezuïetenorde stelselmatig uit de structuur van het land verwijderen. Maar was er ook sprake van een geestelijke crisis binnen het achttiende-eeuwse Europa?

Volgens traditionele cultuurhistorici moet deze vraag bevestigend worden beantwoord. Belangrijkste exponent hiervan is de Franse geschiedkundige P. Hazard. Deze schetst een beeld van de filosofen Leibniz en Pope, die in het begin van de achttiende eeuw actief waren. Zij betoogden dat de schijnbare onvolmaaktheden in de wereld juist de harmonie van het geheel dienden. Na de ramp overheerste pessimisme.²⁴ Ook Thomas Kendrick betoogde in 1956 dat de ramp en Voltaires *Candide* als keerpunt moeten worden gezien.²⁵

De historicus J.W. Buisman heeft in latere jaren in dit denken een verschuiving waargenomen. De nieuwere generatie cultuurhistorici zou van mening zijn dat de achttiende eeuw niet in twee helften te verdelen is. De Duitser Kemmerer schetst een achttiende eeuw die in zijn totaliteit een geloof in de vooruitgang laat zien, terwijl de Fransman Mauzi een bescheidener soort optimisme in de tweede helft van de eeuw signaleert.²⁶ De filosoof Horst Günther ziet echter wel degelijk een breuk in 1755.²⁷

Wat betreft de elitecultuur kan er dus nog een verschil van mening bestaan over de effecten van de ramp. Het is zeker dat de aardbeving op schrijvend en lezend Europa een grote indruk heeft nagelaten. Niet alleen de geschriften van Voltaire getuigen hiervan, maar ook die van Rousseau, Herder, Kant, Goethe en De Sade.²⁸ De volkscultuur is echter hierin volkomen helder. Is er in de jaren direct volgend op de aardbeving een grote angst voor het einde van de wereld, rond 1760 is dit allemaal weer weggeëbd. En de boer, hij ploegde voort.

²⁴ P. Hazard, 'Le problème du mal dans la conscience européenne du XVIIIe siècle', *Romanic Review* 32 (1941) 147-171.

²⁵ T.D. Kendrick, *The Lisbon Earthquake* (Londen 1956).

²⁶ Buisman, 'Het bevend Nederland', 21.

²⁷ Günther, *Das Erdbeben von Lissabon*, 110.

²⁸ Florêncio, *Na de ramp*, 3.

Angélique Janssens

'Eens door de wol geverfd, nu door de wol getekend...'

De 'trage' ramp van de ondergang van de Tilburgse Textielindustrie, 1900-1980¹

In onze moderne samenleving lijkt ons streven erop gericht rampspoed zoveel mogelijk uit te bannen. In het nog niet eens zo verre verleden was economische rampspoed eerder regel dan uitzondering. Perioden van economische stabiliteit waren slechts kortstondig en werden frequent onderbroken door armoede, werkeloosheid, door ziekte en dood. Oorlog en strijd waren daar niet zelden debet aan, maar nog vaker was rampspoed in het leven van gewone mensen het gevolg van misoogsten, te hoog oplopende demografische druk of de instabiliteit van preindustriële markten. Een eenzijdige economische ontwikkeling vormde daarbij een speciale bron van veel potentiële rampspoed. In dit artikel wil ik allereerst de impact laten zien van een industriële monocultuur op een lokale gemeenschap en de wijze waarop die monocultuur het gehele economische, sociale en politieke leven beheerste. Conjuncturele schommelingen konden grote effecten hebben onder die omstandigheden. Maar de volledige ondergang van de betreffende sector kan zonder meer als een regelrechte ramp worden aangemerkt.

Er zijn in Nederland twee goede voorbeelden te vinden van een dergelijk rampenscenario. Dat is in de eerste plaats de ondergang van de textielindustrie en ten tweede de ondergang van de Nederlandse mijnbouw. Ik zal hier de ondergang van de textielindustrie belichten aan de hand van het voorbeeld van de Tilburgse wollenstoffenindustrie. In het geval van de Tilburgse textielindustrie kan gesproken worden van een echte industriële monocultuur. 'De textiel' bepaalde het leven van alle Tilburgers en was de grondslag voor een gemeenschappelijke identiteit. De ondergang van de textielsector was daarom meer dan alleen een economische crisis. De ramp die in dit artikel behandeld wordt is een 'trage' ramp. Deze ramp had tien tot twintig jaar nodig om zich te voltrekken; en het is een ramp waarvan de wortels reeds vele decennia daarvoor te vinden waren. Het was ook een ramp die nog lang zou nadenderen.

Het ontstaan van de industriestad Tilburg

De Tilburgse textielsector kon bogen op een lange traditie. Er zijn aanwijzingen dat er reeds in de veertiende eeuw een voor de markt producerende wollenstoffennijverheid in Tilburg aanwezig was. Cijfers uit de tweede helft van

¹ Het citaat is afkomstig uit een gedicht van Ton Wilthagen, getiteld 'Troosteloos Tilburg', uit: Hans Happel e.a., *De ondergang van de Tilburgse textielindustrie* (Tilburg 1980), deel 6, 106.

de zeventiende eeuw maken duidelijk dat er sprake was van een industriedorp, waar de helft van alle inwoners leefde van de textiel. In de achttiende eeuw kreeg de aanvankelijk autonoom ontwikkelde Tilburgse wolindustrie een sterke impuls van buitenaf. De grote kooplieden-ondernemers uit Holland, met name uit Leiden, lieten steeds meer bewerkingen in Tilburg verrichten, waar het loonniveau laag was en geen lastige gildebepalingen bestonden. Enkele Leidse producenten verplaatsten zelfs bepaalde onderdelen van hun bedrijf naar Tilburg. In deze eerste fabriekshuizen werden uitsluitend de voor- en nabewerkingen uitgevoerd. Het spinnen en weven gebeurde thuis. Tegen het einde van de achttiende eeuw, met de definitieve achteruitgang van de Hollandse textielnijverheid, groeide Tilburg uit tot het centrum van de wollenstoffenindustrie van Nederland. In 1810 werden in de wolindustrie 4650 arbeiders te werk gesteld op een totale bevolking van 9676 zielen. De wolnijverheid was overduidelijk het voornaamste middel van bestaan geworden.²

In 1827 opende de eerste moderne fabriek haar poorten, de wolspinnerij Pieter van Dooren, waar voor de aandrijving gebruik gemaakt werd van een stoommachine. Deze concentratie van arbeid binnen fabriekshuizen betekende echter niet dat iedere fabrikant het voorbeeld van Pieter van Dooren volgde en op stoomkracht overstapte. Zo waren er in 1850 68 wollenstoffenfabrieken waarvan er slechts achttien gebruik maakten van stoomkracht. Soms bestonden deze fabrieken uit niet meer dan een schuur waar enkele weefgetouwen en wat apparaten voor de voor- en nabewerking stonden. Vooral in de weverij drong de toepassing van stoomkracht maar langzaam door. Het eerste mechanische weefgetouw werd pas in 1856 geplaatst. Dit lang naast elkaar bestaan van een gecentraliseerde en gemechaniseerde productie binnen de fabriekspoorten en de oude huisindustriële productie van de thuiswever met zijn handweefgetouw blijft lang een typerend kenmerk van de Tilburgse wollenstoffenindustrie, in afwijking van de landelijke ontwikkeling. Nog in 1890 stonden er 1680 handweefgetouwen opgesteld en waren er ongeveer 1500 thuiswevers actief. Om een idee te krijgen van de verhouding tussen het aantal fabriekswerkers en thuiswerkers kijken we naar het bedrijf van de fabrikanten Eras & Zn die in 1888 werk verschaften aan meer dan 200 thuiswevers en 20 thuiswerkende vrouwen op een totaal van 360 werklieden, waarvan dus 140 in de fabriek. Ook tegen het eind van de negentiende eeuw was de graad van mechanisering in de Tilburgse textiel fabrieken nog gering te noemen. In 1889 telde Tilburg 116 textielbedrijven waarvan er slechts 55 met één of meer stoommachines werkten. In de periode tussen 1889 en 1909 zouden de kleine niet-gemechaniseerde bedrijfjes verdwijnen.³ Toch bleef de schaal van de resterende bedrijven relatief

² Angélique Janssens, *Family and Social Change. The household as a process in an industrializing community* (Cambridge 1993), hoofdstuk 2.

³ P.J.M. van Gorp, *Tilburg eens de wolstad van Nederland. Bloei en ondergang van de Tilburgse*

gering, en dat zou zo blijven tot aan de neergang van de industrie na de Tweede Wereldoorlog. Het industrialisatieproces van Tilburg was steeds gekenmerkt geweest door de oprichting van meer wollenstoffenfabrieken, en minder door een schaalvergroting van de reeds bestaande bedrijven. Dit aspect en het daarmee gepaard gaande familisme in de Tilburgse textiel werd de sector uiteindelijk fataal.⁴

Een echte *worker city* en *company town*?

Aan het begin van de twintigste eeuw kan Tilburg een echte textiel- en arbeidersstad genoemd worden. De economische structuur van de stad wordt gedomineerd door de nijverheid, met een aandeel van 70% in de beroepenstructuur van de stad op het eind van de negentiende eeuw. In de decennia daarna daalt dit aandeel enigszins, tot 66% in 1930, ten gunste van de sectoren handel en verkeer en de vrije beroepen. Als we het Tilburgse cijfer vergelijken met dat voor heel Nederland dan blijkt de nijverheid 'slechts' een aandeel te hebben van 37% van de Nederlandse beroepsbevolking.⁵ Tilburg was dus zeker voor Nederlandse begrippen een echte industriestad.

Tabel 1 De beroepsbevolking van Tilburg naar sector, in percentages, 1899-1909-1930

	1899	1909	1930
Nijverheid	70,3	65,9	66,2
Landbouw	6,5	6,5	3,1
Handel en verkeer	12,2	14,3	16,3
Vrije beroepen en overheid	11,0	13,3	14,4

Behalve als industriestad kan Tilburg ook gekarakteriseerd worden als een echte arbeidersstad. Een middenstand ontbreekt bijna volledig. Afgaande op alleen de mannelijke beroepsbevolking bestond in 1909 maar liefst 69% van de bevolking uit arbeiders.⁶ De fabrikanten vormden met 16% eveneens een relatief grote groep. Dit verwijst naar het grote aantal verhoudingsgewijs kleine ondernemingen in de Tilburgse nijverheid. Tussen deze beide categorieën in is er slechts een kleine groep van 15% te vinden die bestaat uit toezichhoudend en administratief personeel en lieden in vrije beroepen. We kunnen dus met recht stellen dat de Tilburgse samenleving een echte tweedeling laat zien. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een groot deel van de Tilburgse bevolking in het begin van de twintigste eeuw te arm was om de gemeentelijke inkomens-

wollenstoffenindustrie (Eindhoven 1987) 141.

⁴ H.A. Muntjewerff, *Wolspinnerij Pieter van Dooren, 1825-1975* (Tilburg 1993).

⁵ C.G.W.P. van der Heijden, 'De Tilburgse textielstaking van 1935. Een wisselwerking van economische, sociale en politieke factoren', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 3 (1986) 115-182, aldaar 123.

⁶ A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie. Socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving* (Tilburg 1990) 18.

belasting te kunnen betalen. Een ruime meerderheid van 58% van de mannelijke hoofden van huishoudens verdiende minder dan f500 per jaar.⁷

Tabel 2 Mannelijke arbeiders in Tilburg naar beroepsgroep, in percentages, 1899-1909

	1899	1909
Bouw	10	10
Leerbewerking en schoenen	5	7
Metaal	8	7
Voeding en genotmiddelen	5	6
Verkeer en vervoer	8	17
Textiel	46	39
Landbouw	7	5
Diversen	11	9

Uit bovenstaande tabel is duidelijk dat de meeste arbeiders hun brood verdienen in de textiel. In 1889 en 1909 werkten er respectievelijk 46% en 39% van alle mannelijke arbeiders. Overigens is de textielindustrie ook voor vrouwen de grootste werkverschaffer. In 1889 is 40% van de vrouwelijke beroepsbevolking werkzaam in de textiel; in 1909 is dat zelfs opgelopen tot 61%.⁸ Het is aannemelijk dat dit cijfer in werkelijkheid nog hoger is geweest. Veel van de gehuwde vrouwen in Tilburg werkten immers als thuiswerkster. We zullen in het hiernavolgende nog zien dat het met deze groep van werkneemsters om enkele duizenden vrouwen kon gaan. De kans op onderregistratie in volks- en beroepstellingen is hoog voor deze groep arbeidskrachten. De beroepsstructuur van de stad wordt aldus geheel overheerst door de textielsector. In de literatuur wordt gesproken van een monocultuur indien meer dan 33% van de beroepsbevolking binnen dezelfde industrietaak werkzaam is. Tilburg voldoet daarmee ruimschoots aan dit criterium voor een monocultuur die gevormd wordt door de textielindustrie.⁹ De tweede groep arbeiders die op dat moment opvalt, behoort tot de categorie 'verkeer- en vervoer' waaronder vooral de arbeiders in dienst van de Werkplaats van de Staatsspoorwegen vallen. In 1909 maakt deze groep 17% uit van alle mannelijke arbeiders, en bezet daarmee de tweede plaats in de economische structuur van Tilburg.

De dominantie van de industrie, en daarbinnen van de textiel, bleef voortbestaan tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw wanneer de ondergang van de textielindustrie zich definitief inzet. Van alle industriële arbeidsplaatsen komt in 1950 nog steeds 53% op rekening van de textielsector;

⁷ C.G.W.P. van der Heijden, *Het heeft niet willen groeien. Zuigelingen en kindersterfte in Tilburg, 1820-1930. Omvang, oorzaken en maatschappelijke context* (Tilburg 1955) 92-93.

⁸ Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*, 18-19.

⁹ Daniel J. Walkowitz, *Worker City, Company Town. Iron and Cotton-Worker Protest in Troy and Cohoes, New York, 1855-1884* (Urbana 1978) 4.

een cijfer dat vanaf 1965 sterk afnam.¹⁰ Afgezien van de direct bij de textielproductie betrokken bedrijven, waren er ook nog een groot aantal toeleveranciers afhankelijk van de textielfabrieken. In die periferie vinden we dan onderhoudsbedrijven, transporteurs, assuradeurs en vele andere dienstverleners die de kernindustrie tot klant hebben en in grote problemen geraken wanneer die kernindustrie averij oploopt.

De industriële monocultuur werd door de wolfabrikanten overigens doelbewust in stand gehouden.¹¹ Na de Tweede Wereldoorlog werd de gemeente Tilburg meerdere malen gewaarschuwd voor de mogelijk rampzalige gevolgen van de eenzijdige economische structuur van de stad. De gemeente werd gemaand om ondernemersinitiatieven van elders aan te trekken. Dat is echter nooit gebeurd. De Tilburgse wolfabrikanten hebben het aantrekken van meer en vooral andere industrieën juist actief tegengewerkt met de bedoeling de concurrentie op de lokale arbeidsmarkt zo gering mogelijk te houden. De invloed van de lokale fabrikantenfamilies op het gemeentelijk bestuur was wat betreft uitermate doeltreffend.

Monocultuur in de gezinnen

De industriële monocultuur van Tilburg had grote gevolgen voor de economische bestaansbasis van de gezinnen. In de meeste gezinnen van textielwerkers in Tilburg werd die bestaansbasis in aanzienlijke mate gedomineerd door de textielsector, met andere woorden ook binnen de gezinnen bestond een monocultuur. Die monocultuur binnen de gezinnen in de textiel werd in de hand gewerkt door de grote mate van beroepsvererving tussen de generaties en daarnaast van het bestaan van beroepshomogeniteit. Met deze laatste term geven we de mate aan waarmee huwelijkspartners afkomstig zijn uit hetzelfde beroep of uit aanverwante beroepen. Beide verschijnselen tezamen creëerden een specifieke economische structuur binnen de gezinnen van de textielarbeiders die hen extra gevoelig maakten voor de conjuncturele ups en downs van de textielindustrie. Immers naarmate de beroepshomogeniteit en de beroepsvererving groter zijn wordt het gezin van de textielwerker extra getroffen door economische achteruitgang. Niet alleen de kostwinner zal dan zijn brood verliezen, de kans is groot dat meerdere inkomsten tegelijk zullen wegvallen en het gezin in diepe armoede terechtkomt. Nog tot in de jaren veertig en vijftig van de twintigste eeuw waren arbeidersgezinnen in grote mate afhankelijk van de inkomsten van alle gezinsleden.¹² Naast het inkomen van het gezinshoofd, werd van alle

¹⁰ *Arbeitsplaatsen en werkloosheid in Tilburg — Verslag van een vooronderzoek* (Tilburg 1979), Katholieke Hogeschool-IVO, werkschrift, 32.

¹¹ Lou Keune, *De textiel voorbij. Het wel en wee van Tilburgse oud-textielarbeiders in de jaren 1980-1990* (Tilburg 1991) 26.

¹² H. Verwey-Jonker, *Lage inkomens. Een statistisch onderzoek naar de verdeling der inkomens*

ongehuwde kinderen, inwonend of niet, verwacht dat zij aan het gezinsinkomen zouden bijdragen. In Tilburgse gezinnen omstreeks 1960 werd zelfs nog van werkende kinderen verwacht dat zij het gehele loon afdroegen aan de ouders in ruil voor een beperkt zakgeld.¹³

In een eerder uitgevoerd onderzoek heb ik de mate van beroepsdiversificatie gereconstrueerd binnen gezinnen van thuiswevers en fabrieksarbeiders.¹⁴ Aan de hand daarvan kan onder andere een indruk worden verkregen van de mate waarin beroepen tussen generaties worden overgeërfd en de mate waarin gezinnen afhankelijk zijn van één en dezelfde bedrijfstak. De periode waarover deze gezinnen werden gevolgd besloeg hoofdzakelijk de jaren 1880-1920.¹⁵ Uit dit onderzoek bleek dat in twee van de drie huishoudens van thuiswevers minstens één van de zonen hetzelfde beroep uitoefende als de vader, terwijl er daarnaast nog zonen aanwezig waren die een ander beroep uitoefenden dan de vader maar dan wel binnen de textielsector werkzaam waren. In slechts een kwart van de huishoudens waren er alleen zonen te vinden die buiten de textielsector werkzaam waren. In meer dan de helft van de gezinnen was er daarnaast nog een dochter aanwezig die in de textielsector werkte, dat kon zijn in hetzelfde beroep als de vader of in een aanvullend beroep. Bij een aanvullend beroep moeten we, in het geval van de zonen, denken aan bijvoorbeeld draadmakers of spinners, en in het geval van de dochters, hebben we het dan over stopsters of nopsters. De mate van beroepsdiversificatie binnen de weversgezinnen was dus heel gering. We hebben al gezien dat de kansen voor gezinnen om hun bronnen van inkomsten te diversifiëren gering waren. Daarvoor werd de beroepenstructuur in Tilburg teveel overheerst door de textiel. De geringe mate van diversificatie in de gezinnen van de thuiswevers was echter ook een gevolg van de wijze waarop de 'family economy' werkte. In de thuisweverij werkten vaak meerdere gezinsleden aan één gezamenlijk productieproces. De wevers hebben die beroepshomogeniteit echter overgebracht op de fabriek. Bijna alle gezinnen van machinale wevers hadden minstens één zoon die eveneens wever was.

Die beroepshomogeniteit komt ook weer terug als we kijken naar de vaders van de thuiswevers en fabrieksarbeiders. In twee-derde van alle gevallen hadden de thuiswevers een vader die eveneens een textielberoep uitoefende. Bij de fabrieksarbeiders was dat in iets mindere mate het geval, maar ook daar was meer dan de helft afkomstig uit een textielfamilie. Dat er naast beroepsovererving tussen de generaties ook nog sprake was van

¹³ beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven (Assen 1945) 180.

¹⁴ M.C.M. van den Heuvel, *Van patronaat tot soos. Een studie naar de reproductie van jeugdcultuur in een katholieke industriestad* (Tilburg 1993) 110.

¹⁵ Angélique Janssens, *Family and Social Change*, hoofdstuk 7.

¹⁶ De informatie hiervoor is afkomstig uit de bevolkingsregisters en de kohieren van de hoofdelijke omslag. Alle beroepen van de vaders, zonen en dochters werden gebruikt om de classificatie in de groepen te maken.

beroepshomogeniteit blijkt wanneer we de blik verleggen naar de vrouwen en de schoonvaders van de thuiswevers en de fabrieksarbeiders. Bijna de helft van alle echtgenotes was afkomstig uit een textielgezin. Dit gold zowel voor de thuiswevers als voor de fabrieksarbeiders. Meer dan de helft van de echtgenotes van de fabrieksarbeiders had zelf een textielberoep uitgeoefend voor het huwelijk. Gezien de grote behoefte die de textielindustrie had aan stopsters en nopsters met ervaring, is de kans zeer groot dat de meeste van deze vrouwen ook tijdens hun huwelijk het textielvak uitoefenden. De meeste gezinnen konden immers deze inkomsten niet missen.

De grote mate van beroepsvererving en beroepshomogeniteit is onder andere het resultaat van de controle die de wevers konden uitoefenen over het productieproces en de rekrutering van nieuwe arbeiders. Dat familierelaties van groot belang waren om aan werk binnen de fabriekspoorten te komen, blijkt onder andere uit het interview met de wever Jaonneke Janssens. Uit het verslag van zijn werkervaring als machinale wever in de periode 1907-1914 blijkt dat er in hoge mate sprake was van een informele werkcultuur in de weverij. De wevers waren daardoor in staat hun familierelaties te transponeren naar de fabriek en een (gedeeltelijke) controle te houden over het werkproces.¹⁶ De voordelen hiervan waren groot in goede tijden, maar in slechte tijden keerde het zich volstrekt tegen de wevers. De gezinnen van wevers vergrootten op die wijze hun 'gevoeligheid' voor tijden van economische tegenspoed. Er is voornamelijk weinig reden aan te nemen dat de situatie wezenlijk anders was voor andere beroepen binnen de textielsector.

De beroepshomogeniteit binnen de textiel was niet een typisch Tilburgs fenomeen. Uit een onderzoek onder Enschedese textielwerkers komt eenzelfde beeld naar boven. In 1941 had ruim 50% van alle Enschedese textielarbeiders een vader die eveneens in de textiel werkzaam was.¹⁷ Ook uit Frans en Amerikaans onderzoek blijkt de beroepshomogeniteit van textielwerkers.¹⁸ De beroepshomogeniteit in Tilburg heeft stand gehouden tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Ook toen was het nog vanzelfsprekend voor veel jongeren van rond de vijftien jaar om in de textiel te gaan werken.¹⁹ Niet alleen omdat hun vaders zelf werkzaam waren in de textiel, maar ook omdat de gezinsinkomsten belangrijk konden worden verhoogd door op jonge leeftijd de overstap naar de fabriek te maken.

Overigens werd de grote 'overlap tussen gezin en fabriek' ook door de

¹⁶ T. Wagemakers, 'Excellente arbeiderscultuur; nr. 80 over C. Momms & Co. 1907-1914', *Textielhistorische Bijdragen* 25 (1985) 59-69.

¹⁷ F. van Heek, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder. Een onderzoek naar de verticale sociale mobiliteit* (Leiden 1945) 402.

¹⁸ T.K. Hareven, *Family time and industrial time. The relationship between the family and work in a New England industrial community* (Cambridge 1982); W.M. Reddy, 'Family and Factory: French linen weavers in the Belle Époque', *Journal of Social History*, 8 (1974) 102-112.

¹⁹ M.C.M. van den Heuvel, *Van patronaat tot soos*, 75.

fabrikanten gestimuleerd. De fabrikanten hielden nauwkeurig bij of de kinderen van hun arbeiders de juiste leeftijd hadden bereikt. Zoals een arbeider uit eigen herinnering over de jaren dertig van de twintigste eeuw vertelde: 'Ik werd donderdags veertien en 's maandags kon ik met pappa mee.'²⁰ Deze arbeider had liever smid willen worden, maar geld voor de ambachtsschool was er niet in dit textielgezin. Hetzelfde gold voor meisjes, die geheel tegen de katholieke moraal in, voor de fabriek kozen in plaats van dienstbode te worden vanwege de vrijheid en de verdiensten die het fabriekswerk met zich meebracht. De textiele monocultuur die we in de gezinnen aantreffen vergrootte niet alleen de gevoeligheid van deze gezinnen voor de economische conjunctuur; het versterkte in grote mate het idee van een 'textiel-identiteit'. In het hiernavolgende zal ik daar nog op terug komen.

Gesloten samenleving

De Tilburgse samenleving ontwikkelde zich geheel van binnen uit. De bevolkingsgroei van de stad was vooral het gevolg van aanhoudende geboorteoverschotten en nauwelijks van immigratie.²¹ Dit had mede tot gevolg dat zich in Tilburg een nogal gesloten samenleving kon ontwikkelen met een sterk autochtoon karakter. Terwijl in een vergelijkbare industriestad als Enschede in 1899 slechts 44% van de inwoners ook in deze stad was geboren, was dat cijfer voor Tilburg veel hoger. Van de Tilburgers was maar liefst 75% van autochtone afkomst. Twee decennia later lag deze verhouding nauwelijks anders: respectievelijk 41% en 73%.²² Nog steeds zijn veel van de hedendaagse Tilburgers zeer autochtoon. Bepaalde typische familienamen komen daarom veelvuldig voor. Een onderzoek gebaseerd op de volkstelling van 1947 toonde aan dat van alle Noord-Brabantse plaatsen Tilburg de meeste kernnamen had. Onder een kernnaam verstaan we achternamen waarvan de dragers voor meer dan 50% in dezelfde gemeente wonen. Tilburg telde 68 kernnamen, terwijl dat er in Eindhoven 30 waren, in Breda 16, en 's-Hertogenbosch slechts 11 kernnamen had.²³

De ontwikkeling van de textielindustrie is eveneens grotendeels een autochtoon proces geweest. Zowel de textielfabrikanten als de textielarbeiders waren hoofdzakelijk van autochtone afkomst. De instroom van allochtonen bleef de gehele negentiende eeuw beperkt waardoor hechte economische en sociaal-culturele banden werden gecreëerd. Binnen die gesloten Tilburgse samenleving met haar sterk autochtone karakter, kon de textielindustrie als nog

²⁰ Hans Happel e.a., *De ondergang*, boek 4, 75.

²¹ H.L.H. Derks, 'De bevolkingsontwikkeling vanaf 1809 tot 1940', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, H.J.A.M. Schurink (eds.), *De opkomst van Tilburg als industriestad. Anderhalve eeuw economische en sociale ontwikkeling* (Nijmegen 1959).

²² M.J.J.G. Rossen, *Het gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid in Nederland. Een comparatief onderzoek in Tilburg en Enschede (1900-1925)* (Tilburg 1988) 150-151.

²³ C.G.W.P. van der Heijden, *Het heeft niet willen groeien*, 39.

hechter en sterker gesloten worden beschouwd. De textielfabrikanten, met elkaar verbonden via uitgebreide verwantschapsrelaties, bepaalden de gang van zaken in de stad.²⁴ Door de hoofdzakelijk autochtone afkomst vormde de industriële ondernemersklasse een sterk gesloten groep waarin behoudende ideeën lang konden blijven voortbestaan. Deze geslotenheid zou geen geringe rol gaan spelen bij de ondergang van de textiel in de twintigste eeuw. De arbeiders in de textiel waren eveneens voornamelijk van autochtone afkomst. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat migranten, die Tilburg van elders binnenkwamen, voornamelijk emplooi vonden in de ambachtelijke sector en de dienstensector.²⁵ De textielsector was kennelijk in hoge mate een afgesloten terrein voor lieden van elders. Door deze werking van de arbeidsmarkt bleef de textielindustrie sterk autochtoon van karakter.

De geslotenheid van de stad bepaalde dat de Tilburgers het niet zo op vreemden hadden. De allochtonen die zich er vestigden hadden het moeilijk om geaccepteerd te worden. Van de eerste allochtone arbeiders die in het laatste kwart van de negentiende eeuw op de Werkplaats van de Staatsspoorwegen kwamen werkten, trokken velen weer weg uit Tilburg. Ze konden niet aarden, ondanks de pogingen van de bedrijfsleiding de arbeiders aan zich te binden door eigen verenigingen en onderwijs op te zetten. Dit had tot gevolg dat binnen de Tilburgse samenleving een eigen woon- en werkgemeenschap van allochtone arbeiders van de Werkplaats ontstond. Textielarbeiders en arbeiders van de werkplaats bleven lange tijd vreemden voor elkaar. Pas na 1920 kwam daar langzaam verandering in.²⁶

De geslotenheid van de samenleving hing tevens samen met het exclusief katholieke karakter van de stad. Bij de volkstelling van 1947 lag het percentage katholieken op meer dan 95%, een niveau dat ook in 1960 nog ruim gehaald werd. Tilburg was een echt katholiek bolwerk met hechte katholieke levensgemeenschappen, ook in vergelijking met ander katholieke steden zoals Maastricht en Breda.²⁷ Nieuwe ideeën konden ook daardoor moeilijk ingang vinden. In de parochies en de vele katholieke verenigingen oefende de geestelijkheid een sterke religieuze controle uit. In nauwe samenwerking met de fabrikanten wist de Tilburgse geestelijkheid ook de opkomst van socialistische opvattingen en organisaties tegen te gaan. Zo kon het gebeuren dat op commando van mijnheer pastoor de zalen gesloten bleven voor alle 'volksopruiers' als de arbeidersorganisaties een bijeenkomst wilden beleggen. Het lidmaatschap van niet-katholieke organisaties, bijvoorbeeld de socialistische vakbond, werd door de Tilburgse geestelijken dan ook verboden. Men liep dan

²⁴ A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*, 13.

²⁵ J.P.M. Peters, 'De migratie naar Tilburg (1860-1870) en de Amerikaanse Secessieoorlog', *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 1 (1984) 143-178, zie vooral p. 152.

²⁶ A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*.

²⁷ M.C.M. van den Heuvel, *Van patronaat tot soos*, 80-81.

de kans in de kerkelijke ban te worden gedaan.²⁸ Aan het eind van de jaren vijftig en in de loop van het daaropvolgende decennium kwam hier langzaam verandering in, en begint de invloed van kerk en geestelijkheid enigszins te tanen.

Een 'textiel-identiteit'

Door de eenzijdige economische structuur van de stad, in samenhang met de van oudsher gesloten samenleving, raakte de identiteit van de Tilburgse gemeenschap nauw verknoopt met 'de textiel'. De textiel drong dan ook ver door in het sociale leven van veel Tilburgers en bepaalde tot na haar bloeiperiode in belangrijke mate het karakter van de stad. Alle sociale contacten van de textielwerkers werden beheerst door de textiel. Op feestjes of familiebijeenkomsten was de textiel het onderwerp van gesprek. In iedere textielfamilie waren er immers altijd wel meerdere familieleden die op de diverse bedrijven werkzaam waren. De identificatie met het eigen bedrijf was groot. Je was een 'echte Enneking-man', en als je bij Franken werkte was je 'echt voor Franken'. Men bood tegen elkaar op, zodat 'er nergens zoveel geweven werd als op 'n feestje'.²⁹ Daarnaast werd er door gehuwde vrouwen veel thuiswerk verricht, waardoor er in de huizen van textielwerkers altijd stukken lagen die gestopt moesten worden. Deze buitenstopsters, zoals ze werden genoemd, werkten hard, vaak tot laat in de avond, en konden op deze wijze vaak meer geld verdienen dan hun mannen. De textiel was dus eigenlijk altijd aanwezig, ook in de vrije tijd, hetgeen nog werd versterkt doordat meestal meerdere leden binnen één gezin in de textiel werkzaam waren. 'De textiel' was eigenlijk ook je familie en bepaalde daardoor een groot deel van je identiteit. Door de patriarchale verhoudingen in de textiel was de invloed van de textielfabrikanten op het werkvolk groot. Zoals de Tilburgers het zelf uitdrukten: de fabrikanten hadden 'lange érmes'.³⁰ Hun invloed reikte verder dan de fabriekspoorten. Ze controleerden het sociale leven doordat de fabrikanten in vele besturen van scholen, kerken, ziekenhuizen of woningbouwverenigingen zaten. Daarnaast bezaten de fabrikanten zelf huizen die ze beschikbaar stelden voor hun arbeiders. Daar stond tegenover dat de arbeiders ervoor moesten tekenen dat ze bij het bedrijf zouden blijven werken. Meestal werd er ook van de arbeiders verwacht dat ze zelf het onderhoud voor hun rekening zouden nemen. Had de fabrikant zelf geen huizen ter beschikking dan was er vaak de mogelijkheid bij de fabrikant een hypotheek te verkrijgen, tegen een schappelijke rente.³¹ Op deze wijze waren de arbeiders op meer

²⁸ Jan Commandeur, e.a., *Ge waart maar arbeider. Een beeld van de Tilburgse textiel, 1890-1980* (Tilburg 1981) 23.

²⁹ Happel e.a., *De ondergang*, boek 4, 29.

³⁰ Ibidem, 52.

³¹ Het eigen-woningbezit was in Tilburg in 1956 daardoor opvallend hoger dan in andere vergelijkbare

manieren van de fabrikanten afhankelijk dan alleen voor hun werk. Door de fabrikanten werd deze meervoudige afhankelijkheid gestimuleerd, het vergrootte de binding met het bedrijf en de claim die het bedrijf op de arbeiders kon leggen. Arbeiders konden daardoor gemakkelijk onder druk gezet worden om te komen overwerken op de meest ongelegen momenten. Mocht een arbeider het in zijn hoofd halen om de paternalistische gunsten en zorgen van de fabrikant af te wijzen dan werd dat hem bepaald niet in dank afgenomen.³²

De fabrikantenfamilies waren ook actief in de sociale zorg. De fabrikanten zelf, of hun echtgenotes, zaten in de besturen van de armenzorgverenigingen en andere liefdadigheidsinstellingen, zoals de St. Vincentius- en de St. Elisabethvereniging. Veel Tilburgers moesten een beroep doen op dergelijke instellingen als de armoede te groot werd. Ongeoorloofd gedrag of oneervol ontslag op de fabriek kon de kansen op hulp en zorg voor het hele gezin nadelig beïnvloeden. Dit werd nog eens versterkt door de 'samenwerking' tussen textielondernemers en de Tilburgse geestelijkheid. Door de onderlinge familierelaties en de financiële steun van de fabrikanten aan de kerk en de kerkelijke organisaties vormden de geestelijkheid en de textielfabrikanten een hecht front, gericht op het in stand houden van de bestaande verhoudingen. Zoals we hiervoor ook al zagen kon de fabrikanten onwelgevallig gedrag voor de betreffende arbeider zelfs leiden tot uitsluiting uit de kerkelijke gemeenschap. De kerk was voor de arbeiders en hun gezinnen een belangrijke bron van ondersteuning en maatschappelijke zorg.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Tilburgse textielindustrie niet echt een actieve en goed georganiseerde arbeidersbeweging kende. Pas in het begin van de twintigste eeuw begint zich iets van een arbeidersbeweging af te tekenen, maar dan wel onder katholieke signatuur.³³ Hieraan is overigens niet alleen de effectieve 'samenwerking' tussen fabrikanten en geestelijkheid debet aan. De geslotenheid van de Tilburgse samenleving, het exclusief katholieke karakter, en de geringe rol van buitenstaanders waren evenzeer factoren van grote invloed. Afgezien van de textielstakingen van 1917 en 1935 was er nauwelijks sprake van georganiseerd verzet tegen de slechte arbeidsomstandigheden in de textielfabrieken.³⁴ Dit in tegenstelling tot andere delen van het land waar al eerder sprake was van collectief verzet. Socialistische organisaties hadden dan ook lange tijd een marginale positie in de Tilburgse samenleving. Pas in 1919 verwierf de SDAP een eigen positie in de Tilburgse gemeentepolitiek toen ze

steden van Nederland. Zie: Happel e.a., *De ondergang*, boek 4, 32.

³² Ibidem, 48.

³³ P.M.J.R. van der Heijden, T.P.F. Smits, 'Verzekert uzelve, zoo helpe u God en de gemeente. De gemeentelijke werklozenfondsen in Tilburg en 's-Hertogenbosch, 1890-1910', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 6 (1989) 131-154.

³⁴ C.G.W.P. van der Heijden, 'De Tilburgse textielstaking van 1935; A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*, 210-220.

20% van de stemmen kreeg in de eerste verkiezing waar alle volwassen mannen aan mee mochten doen.³⁵

Na de Tweede Wereldoorlog wijzigde de maatschappelijk constellatie zich aanzienlijk waardoor de gesloten Tilburgse samenleving langzaam werd opengebroken, en de identificatie met de textielindustrie zich wijzigde. Door de toegenomen scholing, de grotere mondigheid en een bredere blik op de wereld bij de arbeidende bevolking nam de belangstelling onder de arbeiders voor werk in de textiel aanmerkelijk af. De verhoudingen in veel bedrijven bleven echter ook toen nog wat de arbeidsverhoudingen betreft bijna voor-kapitalistische kenmerken bezitten. Zoals een wever, sprekend over de jaren vijftig van de twintigste eeuw, het uitdrukte: 'Ge waart nog minder als niks'.³⁶

De ondergang

De ondergang van de Tilburgse wolfabrieken voltrok zich in hoog tempo. Binnen tien jaar was het afgelopen voor de ongeveer 12.000 mensen die in 1960 nog in de Tilburgse wolindustrie werkzaam waren. In het daaropvolgend decennium halveerde de werkgelegenheid in de textiel tot ongeveer zesduizend mensen in 1970. Direct na de Tweede Wereldoorlog was de nabijheid van die ondergang echter nog niet echt zichtbaar. Van 1945 tot 1959 maakte de Tilburgse wolindustrie eerst nog een echte bloeiperiode door. De oorlog had een grote inhaalslag van de vraag naar wol tot gevolg, die nog eens versterkt werd door de naoorlogse bevolkingsgroei. Dankzij de geleide loonpolitiek van de jaren vijftig wisten de Tilburgse wolondernemers hoge winsten te maken. De noodzaak tot structurele wijzigingen in de Tilburgse wolsector, met name het vergroten van de schaal van productie in de relatief kleine familiebedrijfjes en de modernisering van de productiemethoden, kon op die manier ontlopen worden. Tot 1960 was er nog sprake van een bescheiden uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen in de Tilburgse industrie. Maar de eerste voortekenen van het naderend onheil waren reeds zichtbaar. Al in 1955 schreef het onderzoeksbureau ETIN een vertrouwelijk rapport voor de gemeente waarin met scherpe bewoordingen werd gewaarschuwd voor afnemende groeicapaciteiten van de wolindustrie.³⁷ Die zou volstrekt onvoldoende zijn de toekomstige beroepsbevolking van werk te voorzien. Vanaf 1957 waren er inderdaad kleine maar voelbare economische inzinkingen op de markt van wollenstoffen. Bovendien bleek er opeens een internationale concurrent te zijn die kennelijk van deze inzinkingen geen last had: de goedkope wolindustrie in het Italiaanse Prato. In de Tilburgse kranten ontstond de nodige ophef over de 'oneerlijke' Italiaanse concurrentie die gebaseerd zou zijn op te lage lonen en

³⁵ Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*.

³⁶ Lou Keune, *De textielvoorbij*, 19.

³⁷ *Rapport inzake de werkgelegenheidssituatie in de gemeente Tilburg* (Tilburg 1955), Economisch Technologisch Instituut voor Noord-Brabant.

ontduiking van sociale lasten.

De werkelijke problemen lagen echter dicht bij huis. Het tij was dan ook niet meer te keren. Vanaf 1959 werd de ene onderneming na de andere gesloten, waaronder zeer gerenommeerde bedrijven. In totaal werden tussen 1951 en 1978 vierenzestig van de drieëntachtig bedrijven gesloten, waaronder niet alleen weverijen en spinnerijen maar ook ververij- en finishingbedrijven. De ondergang van de industriële cultuur van Tilburg vormt een schril contrast met de enorme industriële expansie die Nederland, en zeker ook Noord-Brabant, in die jaren doormaakten.³⁸ De ondergang van de textielsector zorgde ervoor dat de economische structuur van Tilburg binnen een tijdsbestek van amper vijftien jaar een totaal ander aanzien kreeg. De onderstaande tabel maakt dat duidelijk.³⁹ Terwijl de textiel in 1950 de industriële werkgelegenheid nog volledig domineerde, was de sector tegen 1977 geheel weggevaagd.

Tabel 3 Het aandeel van de afzonderlijke sectoren in de totale industriële werkgelegenheid, Tilburg 1950 - 1977

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1977
Textiel	53,3	52,1	48,4	44,0	30,4	19,3	14,2
Kleding	7,3	6,8	8,1	10,3	9,4	6,9	6,3
Schoenen	6,1	7,1	6,9	7,4	7,0	3,5	1,9
Metaal	23,1	23,3	24,9	26,0	35,6	40,9	45,0
Papier	0,8	1,0	0,9	1,2	2,1	3,1	3,4
Chemie	0,5	0,4	0,5	0,5	1,8	4,3	5,8
Voeding	3,1	2,9	3,7	3,9	5,0	10,0	11,6
Overigen	5,9	6,3	6,3	7,1	8,8	10,8	11,2

Hoe kan de ondergang van de eeuwenoude Tilburgse wolindustrie verklaard worden? Bij nadere beschouwing blijken er vier factoren voorhanden.⁴⁰ In de eerste plaats kregen de Tilburgse ondernemers te maken met ernstige marktproblemen waaraan ze zich niet of onvoldoende wisten aan te passen. Zo verdwenen door de toenemende internationale concurrentie belangrijke afzetmarkten voor de Tilburgse industrie, terwijl tegelijkertijd het modebeeld veranderde. Hierdoor verschoof de vraag van wollen stoffen naar katoenen en synthetische stoffen.

In de tweede plaats moet genoemd worden de ontwikkeling van moderne productietechnieken die gebaseerd waren op hoogwaardige technologie die uiteraard nogal kapitaalintensief was. De Tilburgse bedrijven bleven te lang gekenmerkt door kleinschaligheid, gebaseerd op middelgrote bedrijven en

³⁸ J.L. van Zanden, R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20^e eeuw* (Utrecht 1989) 210-254.

³⁹ *Arbeidsplaatsen en werkloosheid in Tilburg. Verslag van een vooronderzoek* (Tilburg 1979), Katholieke Hogeschool - IVO, 32.

⁴⁰ Muntjewerff, *Wolspinnerij Pieter van Dooren*, 81-82.

verouderde technologie. De Tilburgse ondernemers hadden de bloeiperiode tot 1960 moeten aangrijpen voor het plegen van de noodzakelijke investeringen in nieuwe technologie.

Dit kan niet geheel los gezien worden van de derde factor, namelijk de dominante eigendomsvorm van de meeste textielondernemingen. De meeste textielfabrieken waren nog steeds familiebezit, hetgeen expansie en innovatie niet ten goede kwam. Na de Tweede Wereldoorlog overheerste bij de fabrikantenfamilies het denken in termen van korte termijn winstbejag waaraan het leiden van het bedrijf ondergeschikt werd gemaakt. De fabriek was vooral een bron van luxe, terwijl rentenieren aantrekkelijker leek dan investeren. Terwijl de economische orde in de textielsector juist tot ondernemingszin en visie noopte, nam de deskundigheid in de leiding van de familiebedrijven op deze wijze alleen maar af.

De vierde en laatste factor vormt de gewijzigde maatschappelijke constellatie waarbij in vergelijking de ondernemingen van de textielbaronnen hopeloos achterliepen. Na de Tweede Wereldoorlog werden jonge, innovatieve mensen beter opgeleid en kregen de kans een bredere kijk op de wereld te ontwikkelen dan de generaties van hun vaders en moeders. De verouderde arbeidsomstandigheden in de textiel, en niet te vergeten de achterhaalde arbeidsverhoudingen, waren er debet aan dat de meest getalenteerden er niet aan dachten om nog in de textiel te gaan werken. De textielbedrijven waren daardoor onvoldoende in staat om goed geschoold personeel aan te trekken.

Al deze factoren tezamen maakten dat de Tilburgse textielbedrijven ten onder gingen in de concurrentieslag met andere Europese textielproducenten. Tot slot mag nog genoemd worden het feit dat de overheid, zowel de gemeentelijke overheid als de nationale overheid, zich voornamelijk beperkten tot het toekijken bij de ramp die zich voltrok. Dit ondanks de waarschuwingen die vele deskundigen al in de jaren vijftig hadden laten horen dat er grote problemen dreigden als er niet snel stappen werden gezet in de richting van schaalvergroting en modernisering. Pas in de jaren zeventig, toen het eigenlijk al te laat was, begon zich iets van een overheidsoptreden af te tekenen.

De gevolgen voor de werknemers

De ondergang van de textielindustrie had verstrekkende gevolgen. In de eerste plaats werden grote aantallen inwoners van Tilburg getroffen door verlies van werk. Het aantal werklozen in Tilburg lag in de jaren zeventig dan ook aanzienlijk boven het landelijk gemiddelde. Volgens de officiële werkloosheidsstatistiek voor 1977 was 7,1% van de mannen in Tilburg en 10,7% van de vrouwen werkloos. Voor geheel Nederland waren deze cijfers respectievelijk 5,0% en 7,8%. De werkelijke werkloosheid in Tilburg was echter veel groter. De Tilburgse arbeidsmarkt kende een groot aantal niet-geregistreerde en verborgen werklozen. We hoeven alleen maar aan de grote

aantallen buitenstopsters te denken die iedere grote textielfabriek in dienst had. Volgens een berekening van het IVO konden met het buitenstoppen in de jaren zeventig wel zo'n 2400 extra arbeidsplaatsen zijn gemoeid. Overigens kwamen deze buitenstopsters niet alleen niet voor in de officiële statistieken, de vrouwen hadden evenmin recht op sociale uitkeringen.⁴¹ Daarnaast werden in de officiële statistieken bepaalde categorieën werknemers niet opgenomen, zoals de niet-bemiddelbare werklozen, de niet-geregistreerde werklozen, diegenen die direct in de WAO terecht waren gekomen, of diegenen die aan een omscholingstraject waren begonnen. Wanneer dergelijke categorieën betrokken worden in de berekening blijkt het aantal werklozen meer dan drie keer het officiële aantal te bedragen. Het gaat dan om 16.000 tot 17.000 mensen.⁴² Daarmee komt de werkloosheid uit op een niveau van maar liefst 25% van de totale beroepsbevolking.⁴³

De meeste textielwerkers waren vakmensen, zoals spinners, wevers, appreteerders en stopsters. Door hun specifieke expertise waren ze echter alleen inzetbaar in de textiel. Ondanks hun vakmanschap in de textiel konden ze na hun ontslag vaak alleen maar werk vinden als ongeschoold arbeider. Daardoor werden ze niet alleen veroordeeld tot een minimumloon, maar ook de trots en identiteit van de vakman kreeg een gevoelige knauw. Voor de oudere werknemers in de textiel gold die beperkte inzetbaarheid nog sterker: zij hadden meestal de kracht niet een geheel andere richting op te pakken. Zij die er bij de eerste sluitingen uitvlogen, konden nog voor een deel emplot vinden in de andere textielfabrieken. Dat gaf echter maar voor een beperkt aantal jaren enig soelaas. Toen ze op een later tijdstip opnieuw bij een sluiting op straat kwamen te staan, waren ze weer ouder waardoor de kansen op ander werk nog verder verslechterd waren.⁴⁴ Vooral de wat oudere werknemers, 40-45 jaar en daarboven, konden moeilijk aan een baan komen en waren uiteindelijk veroordeeld tot jaren van werkloosheid en dalende inkomsten. Er zijn aanwijzingen dat één op de twee ontslagenen uit de textiel na tien tot vijftien jaar nog steeds geen andere baan had gevonden.⁴⁵

Voor de werknemers in de textiel, en misschien wel voor alle inwoners van Tilburg, waren de vele fabrieksluitingen een economische en menselijke ramp die veel verder ging dan 'alleen maar' het verliezen van je werk en je bestaanszekerheid. Zoals één van de getroffen arbeiders het uitdrukte:

Er zit veel meer achter dan alleen dat bedrijf sluiten. We waren één grote familie onder elkaar. Dat is nu uit elkaar. Ze hebben er duizenden buitengegooid. Er is er nooit één geweest, die gevraagd heeft nadat hij je buitengedonderd had: 'Hoe gaat het

⁴¹ Happel e.a., *De ondergang*, boek 6, 87.

⁴² *Arbeidsplaatsen en werkloosheid*, 71-72.

⁴³ Keune, *De textiel voorbij*, 46.

⁴⁴ Happel e.a., *De ondergang*, boek 6, 8.

⁴⁵ Keune, *De textiel voorbij*, 81.

met jou?' Je krijgt alleen maar de klappen. (...) Ze hebben ons eigenlijk verraden, verkocht en verkwanseld.⁴⁶

Afgezien van de enorme aantallen werkelozen die een flinke terugval in inkomen moesten ondergaan met allerlei verstekkende gevolgen voor henzelf en hun gezinnen, had de ondergang van de textiel een grote bitterheid tot gevolg in de vele gezinnen van (ex-)textielarbeiders. De grote textielfamilie was uiteengevallen en daarmee werd direct een belangrijk deel van de eigen identiteit bedreigd. De fabrikanten, waarvoor ze sinds mensenheugenis hard hadden gewerkt, hadden hen met een grote klap laten vallen. Vaak werd het bedrijf van de ene op de ander dag gesloten. De arbeiders werden 's ochtends bijeengeroepen waarop iemand van de directie hen meedeelde dat de fabriek nog diezelfde middag om drie uur werd gesloten.⁴⁷ De arbeiders stonden aldus van de ene op de andere dag op straat. Om het afscheid van de fabriek te vergemakkelijken werd meestal door de arbeiders zelf iets georganiseerd, terwijl de directies op pijnlijke wijze verstek lieten gaan. Zoals een ontslagen spoelster het uitdrukte: 'Nee, er werd helemaal geen afscheid genomen, behalve onder elkaar dan. Bedankt werd er ook niet, nee niks. Ge bent ook eigenlijk niks hè.'⁴⁸

De suggestie van die grote textielfamilie werd op een wel heel wrede wijze verstoord. De manier waarop de sluitingen waren verliepen droeg niet zelden bij aan een vergroting van de lichamelijke en geestelijke spanningen, vooral bij de wat oudere arbeiders die zich na al die jaren trouwe dienst afgedankt voelden. Het gevoel van verlies van eigenwaarde werd verder versterkt omdat er inmiddels nogal op de textiel werd neergekeken. 'De textiel' werd vooral geassocieerd met reeds lang verouderde productiemethoden, met uitbuiting en achterhaalde arbeidsverhoudingen. De roemloze ondergang van de gehele textielsector, de sector die eens de glorie van Tilburg had uitgemaakt, onderstreepte dat als het ware nog eens extra. De negatieve gevoelens rondom de sluitingen werden aldus versterkt door de slechte arbeidsomstandigheden die men in de voorgaande decennia had meegemaakt. Dit complex van verbittering leidde ertoe dat de uitgebreide contacten die er altijd met collega's uit de textiel waren geweest geheel wegvielen. De meeste textielmensen gingen dat zelfs bewust uit de weg omdat de frustratie over de sluitingen te groot was. Vooral voor de mannelijke arbeiders betekende dat de ineensdorting van hun gehele sociale netwerk dat altijd primair verbonden was geweest met de fabriek. Contacten met mensen waarmee ze tien, twintig jaar of nog langer hadden samen gewerkt verdwenen tegelijk met de sluiting. Vereenzaming was veelal het gevolg. De gevoelens van boosheid en bitterheid waren twintig tot dertig jaar

⁴⁶ Happel e.a., *De ondergang*, boek 6, 7.

⁴⁷ Keune, *De textiel voorbij*, 29.

⁴⁸ Ibidem, 31.

later nog lang niet verdwenen, zoals een onderzoek uit 1989 uitwees.⁴⁹

De bitterheid werd nog eens extra gevoed doordat de fabrikantenfamilies in de regel hun vermogen in de fase van neergang, na de Tweede Wereldoorlog dus, uit het bedrijf hadden teruggetrokken en niet bereid waren geweest dat vermogen beschikbaar te stellen voor de zo noodzakelijke investeringen.⁵⁰ De veelal uit de negentiende eeuw stammende bedrijven hadden enorme kapitalen voor de fabrikantenfamilies gegenereerd; vele generaties van Tilburgse textielarbeiders en hun gezinnen hadden daar dag en nacht hard voor moeten werken onder welhaast feodale arbeidsverhoudingen. Dat kapitaal had de fabrikantenfamilies prestige, aanzien, macht en invloed gegeven in de Tilburgse samenleving. Die positie raakten ze na de Tweede Wereldoorlog kwijt onder invloed van de gewijzigde maatschappelijke verhoudingen. Toen de achteruitgang van de bedrijfstak zich begon af te tekenen, en er financieel aantrekkelijkere opties ontstonden voor de fabrikantenfamilies, bleek het goedbegrepen eigenbelang het familievermogen uit het bedrijf terug te trekken.

De arbeiders bleven daarentegen achter met lege handen. Uiteraard waren er na de Tweede Wereldoorlog allerlei sociale wetten tot stand gekomen waardoor de werkeloze textielarbeider tenminste een uitkering kon ontvangen.⁵¹ Een vetpot was dit echter niet. De meeste bedrijven draaiden in het jaar voorafgaand aan de sluiting op minimum capaciteit waardoor allerlei toeslagen die normaal tot het vaste loon hadden behoord weggevallen waren. De uitkering was gebaseerd op dit laatst verdiende, dus sterk gereduceerde loon. Na tweeëneenhalf jaar verviel men in de bijstandsuitkering die de mensen eerst verplichtte het met hard werken bereikte eigen huisje op te souperen.⁵² In een aantal bedrijven was het uitgelopen op een faillissement waardoor de arbeiders ook nog hun bedrijfspensioen kwijt raakten. De opgespaarde pensioenen, waarvoor de arbeiders jarenlang een gedeelte van hun salaris hadden afgedragen, kwamen eenvoudigweg te vervallen.⁵³ Van enige afvloeiingsregeling was daardoor ook geen sprake. In veel gezinnen vielen er ook nog andere inkomsten weg. Zoals die van de gehuwde vrouw die als buitenstopster had gewerkt. Dit verlies aan inkomen werd in het geheel niet gecompenseerd door een uitkering.

De gedwongen werkeloosheid en de wijze waarop de sluitingen waren verlopen leidden tot een groot aantal uiteenlopende gezondheidsproblemen,

⁴⁹ Ibidem, 187.

⁵⁰ Muntjewerff, *Wolspinnerij Pieter van Dooren*, 266.

⁵¹ De WW-uitkering werd ingevoerd in 1952. In het algemeen kwam men gedurende zes maanden in aanmerking voor een WW-uitkering. Aanvullende uitkeringen, alsmede de Bijstand-uitkering dateert uit de zestiger jaren van de twintigste eeuw.

⁵² Vooral onder de textielwerkers was het eigen huizen bezit al in de negentiende eeuw redelijk goed verspreid geweest. Het behoorde in die periode tot een veel toegepaste strategie om te voorzien in de oude dag. In veel gevallen betreft het hier dus overgeërfd bezit.

⁵³ Happel e.a., *De ondergang*, boek 6, 52.

variërend van vage klachten tot ernstige problemen zoals maagzweren, hartkwalen en grote geestelijke nood. Door de verenigde Tilburgse huisartsen werd er zelfs gesproken van een heus syndroom waarmee de gezondheidsproblematiek van de ontslagen textielwerknemers werd aangeduid. Dit was het 'sigmacon syndroom', vernoemd naar de textielcombinatie die in de jaren zeventig de zo lang uitgebleven concentratie in de textiel vorm moest geven.⁵⁴ Vooral de werknemers die lang aan 'hun' fabriek verbonden waren geweest hadden last van dit syndroom. Een maatschappelijk werker, betrokken bij de sociale zorg na de sluitingen, rapporteerde: 'Bijvoorbeeld Jan, 'n boom van een vent en het is nu één brok ellende. Hij is altijd een van de actiefsten geweest. Niks meer van over. Als je daar binnen komt, moet ie huilen.' Een andere hulpverlener vermeldde het geval van een 45-jarige wever die uit wanhoop over de sluitingen zichzelf van het leven beroofde.⁵⁵ Volgens de Tilburgse huisartsenvereniging ging het bij het sigmacon-syndroom om talloze gevallen. Dit is natuurlijk niet helemaal verwonderlijk. Het betrof hier veelal mensen die altijd vele uren hadden gewerkt. Thuis zitten konden ze niet, en andere bezigheden hadden ze niet. De textiel was altijd de invulling van hun leven geweest. Voor diegenen die weer snel aan het werk konden waren de gezondheidsproblemen niet vanzelfsprekend voorbij. Zoals hierboven al vermeld, kwamen ze immers veelal terecht in ongeschoold werk. Op de ingrijpend veranderde arbeidsmarkt van Tilburg was het textieldiploma niets meer waard. Menigee kwam tenslotte in de WAO terecht.

Er is rondom de lange reeks van fabrieksluitingen opvallend weinig verzet geweest. De arbeiders ondergingen de sluitingen gelaten, de vakbonden eveneens.⁵⁶ De laatsten besteedden vooral aandacht aan het opstellen van een sociaal plan waarin allerlei regelingen waren opgenomen die de eerste pijn voor de arbeiders moesten verzachten. Dergelijke regelingen waren er overigens pas vanaf 1970. De opstelling van de vakbonden ontmoette veel kritiek. Men werd vooral gebrek aan initiatief en daadkracht verweten. Pas toen de textiel al bijna was weggevaagd werd er door de vakbeweging gesproken over de noodzaak het beleid in de textiel om te buigen. De vakbeweging had zich decennia eerder sterk moeten maken voor modernisering en concentratie van de textielindustrie.⁵⁷ Overigens werden de vakbonden door de fabrikanten en directeurs zoveel mogelijk gemarginaliseerd. In de regel werden de bonden pas ingelicht als de beslissing tot sluiting reeds was gevallen.⁵⁸

Reddingsacties zijn er daardoor eigenlijk niet geweest op een enkel geval na. Ook de overheid liet verstek gaan. Pas eind 1974 kwam er een herstructureringsplan op tafel: met overheidsgeld werd de werkmaatschappij

⁵⁴ Ibidem, 63.

⁵⁵ Ibidem, 62.

⁵⁶ Commandeur, e.a., *Ge waart mar arbeider*, 133, 140-141.

⁵⁷ Keune, *De textiel voorbij*, 29.

⁵⁸ Happel e.a., *De ondergang*, boek 5, 52.

Sigmacon opgericht met als doel zoveel mogelijk van de textielindustrie te redden. De grote wolfabriek AaBe moest het 'sterke' bedrijf vormen binnen deze holding waar de overige bedrijven zich slechts na flinke saneringen bij mochten aansluiten. Zo ver zou het nooit komen. De meeste bedrijven overleefden de saneringen niet en in 1978 werd Sigmacon gewoon weer AaBe. Ondertussen was er wel flink gesold met de werknemers die in het kader van de saneringen werden ontslagen of meerdere malen tussen bedrijven of afdelingen heen en weer werden geschoven.⁵⁹

Conclusies

De ondergang van de Tilburgse textielindustrie was een drama voor de gehele Tilburgse gemeenschap en een ramp voor de vele families van textielarbeiders die er rechtstreeks bij betrokken waren. De Tilburgse geschiedenis was eeuwenlang en gedurende vele generaties volledig verknoopt geweest met 'de textiel'. De textiel had de Tilburgse arbeider vanaf het begin van de negentiende eeuw glorie en trots vakmanschap gegeven, ook al moest dat vakmanschap vaak onder erbarmelijke omstandigheden uitgeoefend worden. De binding van de arbeiders met 'hun' bedrijf was groot. Ze voelden zich onderdeel van die ene grote textielfamilie die al generaties lang voor werk en inkomen had gezorgd voor henzelf en hun kinderen. Het wel en wee van al deze families was reeds gedurende vele generaties met de textiel verbonden geweest. De Tilburgse textielarbeiders vormden daardoor dan ook hechte gemeenschappen. De klap was enorm toen die grote textielfamilie ineens ophield te bestaan. De ondergang van de textielsector die twee eeuwen lang in alle opzichten de Tilburgse samenleving had gedomineerd en bepaald, kreeg zijn bestek in amper twintig jaar tijd. De meeste textielarbeiders konden dat gegeven niet eens bevatten. Dat de klap zo hard aankwam bij de vele duizenden textielarbeiders was niet alleen een gevolg van de industriële monocultuur van de Tilburgse economie, maar had evenzeer te maken met het sterk autochtone karakter van die samenleving en de grote mate van beroepsvererving en beroepshomogeniteit in de gezinnen van textielwerkers. Dit versterkte de identificatie met de textiel en met het bedrijf waarvoor vaak meerdere gezinsleden werkzaam waren. Door de roemloze ondergang van de textielindustrie werd in een klap de bodem onder hun hele bestaan weggevaagd, en dat niet alleen in economische zin, maar vooral ook in sociale en psychologische zin. Door de wijze waarop de vele fabriekssluitingen tot stand kwamen, gevoegd bij de jarenlange uitbuiting die de arbeiders hadden meegemaakt en de kwalijke reputatie van 'feodale achterlijkheid' die de industrie inmiddels had verworven, kon dit alleen maar grote bitterheid tot gevolg hebben. Troosteloos Tilburg was inderdaad getekend door de wol.

⁵⁹ Commandeur, e.a., *Ge waart mar arbeider*, 133-141.

De boeken top vijf van ...

Angela van Loveren en Yvonne Poel

Angela van Loveren (1955) en Yvonne Poel (1972) zijn beiden werkzaam op het secretariaat van de afdelingen Geschiedenis en Kunstgeschiedenis aan de KUN. Van Loveren werkte in de jaren 1974-1979 eveneens als secretaresse, maar toen bij de Rechtenfaculteit en de Centrale Interfaculteit van de KUN. In de periode daarna studeerde zij Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Heerlen. Poel rondde in 1998 haar studie Nederlandse taal- en letterkunde af met een scriptie over de jeugdboeken van historicus Theo Engelen.

Op de vraag hun boeken top vijf voor *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift* te bespreken, reageerden Van Loveren en Poel positief. 'Zolang ik me kan herinneren, lees ik al', aldus Van Loveren. 'Languit liggend voor de brandende kolenkachel, achterin onze tuin onder de seringboom, af en toe zelfs aan tafel onder het eten!' Toen haar gevraagd werd om vijf boeken te selecteren, wilde ze dat dan ook graag doen. 'Ik wist al snel welke boeken ik zou bespreken. Maar ik wilde wel eerst voor mezelf op een rijtje hebben, waarom ik juist voor deze boeken koos.' Om dit te bereiken, is Van Loveren teruggeslagen naar de boeken die in haar jeugd de meeste indruk op haar hebben gemaakt. Dit waren *Mariska de Circusprinses* ('na het lezen van dit boek geloofde ik stellig dat ik, net als Mariska, eigenlijk een vondeling was en dat mijn ouders mij uit medelijden in hun gezin hadden opgenomen') en een dik, blauw boek ('ik heb geen idee meer van de titel of de schrijver') dat over een rijke en een arme man ging. De arme man kwam in de hemel terecht, de rijke man in de hel. Van Loveren zegt hierover: 'Na het lezen van dit boek was ik doodsbang voor de hel. Gelukkig zei mijn moeder - maar toen had ik het boek al ettelijke malen gelezen - dat de hel alleen in dat boek bestond en dat ik daar nooit terecht zou komen.' Van Loveren waardeert boeken het meest, als ze zich kan identificeren met een van de hoofdpersonen, en wanneer het boek bepaalde emoties bij haar oproept. Vooral op basis van deze twee argumenten zijn onderstaande vijf boeken ter bespreking gekozen.

Poel vindt lezen een prettige manier van ontspannen. Lezen is altijd haar hobby geweest. Een goed boek mag ze ook graag herlezen. Over het samenstellen van haar lijst zegt Poel: 'Over deze boeken top vijf heb ik toch wel enige tijd moeten nadenken. Ik wist in elk geval wel al direct dat er jeugdboeken op zouden voorkomen, aangezien ik heel geïnteresseerd ben in de jeugdliteratuur'. Beide volwassenenromans, die zijn opgenomen, gaan over het verlies van een dierbare; de overeenkomst in thematiek berust echter op louter toeval. De auteurs wisten Poel in eerste instantie door hun vertelkunst te

boeien. Voor de afwisseling leest ze naast proza ook zo nu en dan poëzie, vandaar de keuze voor een dichtbundel in deze boeken top vijf.

Angela van Loveren

1. Mario Vargas Llosa, *Het feest van de Bok* (Amsterdam 2001). Oorspronkelijke titel: *La fiesta del chivo* (Madrid 2000)

Deze Zuid-Amerikaanse roman van Llosa gaat over de dictatuur in de Dominicaanse Republiek tussen 1930 en 1961. Verschillende hoofdpersonen vertellen in deze roman ieder hun eigen verhaal. Een van de hoofdpersonen is Urania Cabral, dochter van Augustín Cabral, senator en minister tijdens die dictatuur. Haar verhaal gaat over een jong meisje, dat door haar vader wordt opgeofferd aan de dictator van de Dominicaanse Republiek, generaal Rafael Leónidas Trujillo. De angst van de vader, dat hem diens hoge functie zal worden ontnomen en zijn doodsangst voor zijn baas, brengt hem tot de moeilijke beslissing zijn zeer jonge dochter de nacht door te laten brengen met de 70-jarige tiran. Deze traumatiserende ervaring heeft voor Urania tot gevolg dat ze nooit meer in haar leven in staat zal zijn tot normaal contact met mannen.

De tiran Trujillo is in dit boek veel aan het woord. De lezer maakt kennis met zijn meedogenloze praktijken, maar ook, en dit vond ik een bijna beangstigende ervaring, leer je de menselijke kanten van deze man kennen. Ook deze man is maar een gewoon mens, die extreem lijdt onder het steeds verder disfunctioneren van zijn lichaam.

Andere hoofdpersonen zijn de beramers van de moord op Trujillo. Stap voor stap wordt de lezer meegenomen naar het moment dat de generaal sterft, doorzeefd met kogels.

Na de dood van de dictator zou, zo was het plan, een democratiseringsproces in gang worden gezet, maar in plaats hiervan vindt een jacht plaats op de moordenaars van de generaal. Alle familieleden van de daders worden gevangengezet en gemarteld. Wanneer uiteindelijk ook enkele daders door het leger gevangen zijn genomen, worden ook zij gefolterd. Een van de scènes van deze roman beschrijft de martelingen. Deze passages waren zo levensecht en zo beangstigend, dat ik er zelfs aan gedacht heb om het boek niet uit te lezen.

Dit boek van Llosa leest niet gemakkelijk. Er staan ellenlange zinnen in en er is steeds een andere hoofdpersoon aan het woord. In het begin gaat deze wisseling van de hoofdpersonen nog gepaard met steeds een nieuw hoofdstuk, maar wanneer Urania op het eind van het boek haar verhaal vertelt, wisselen de hoofdpersonen soms zelfs zin voor zin van plaats. Maar *Het feest van de bok* roept bij de lezer zoveel emotie op en geeft zo'n inzicht in de gevolgen van een dictatuur, dat het zeker de moeite van het lezen waard is.

2. J.J. Voskuil, *Het Bureau* (Amsterdam 1996)

Het Bureau is een roman in zeven delen, te weten *Meneer Beerta*, *Vuile Handen*, *Plankton*, *Het A.P. Beerta-Instituut*, *En ook weemoedigheid*, *Afgang* en *De dood van Maarten Koning*. De beschreven periode loopt van 1957 tot 1987. De hoofdpersoon van *Het Bureau* is Maarten Koning, wetenschappelijk medewerker in Amsterdam. Zijn taak is onder andere het bewerken van een Atlas voor Volkscultuur. Om deze atlas samen te stellen houden Maarten Koning en zijn collega's een kaartenbak bij over de meest uiteenlopende onderwerpen, zoals gebruiken ten aanzien van nageboorten van dieren, het metselen van muren, de dorsvlegel. Voskuil beschrijft tot in detail allerlei alledaagse handelingen van Koning, zoals het neerzetten van zijn tas, het ophangen van zijn jas: dag in, dag uit dezelfde handelingen. Deze gewone handelingen worden zo precies beschreven, dat de lezer het voor zich ziet gebeuren. Juist door deze herhaling komt men terecht in dezelfde sleur als waarin Maarten Koning zich bevindt en hierdoor wordt identificatie met Koning een feit.

Voskuil beschrijft de gevoelens van de hoofdpersoon, Maarten Koning, uitgebreid. Het is een man die zichzelf heel scherp ziet en zichzelf (en hierdoor ook zijn eigen functie) met veel zelfspot bekijkt. Koning heeft een leidinggevende functie, maar beschouwt zichzelf absoluut niet als een leider. Eigenlijk vindt hij het bureaucratische, ambtelijke, universitaire wereldje maar lachwekkend. Regelmatig overvalt hem temidden van allerlei bekenden een groot gevoel van eenzaamheid.

Ik blijf me erover verbazen, dat zo veel mensen, waaronder ik zelf, deze reeks boeken ademloos uit lezen terwijl er in feite weinig gebeurt, het tempo in *Het Bureau* ligt erg laag. Maar: het uren lang per dag moeten omgaan met allerlei mensen die je niet zelf hebt uitgekozen, het bureaucratische systeem, de politieke machts spelletjes die gespeeld worden... het is zo herkenbaar. Hierdoor blijft de roman boeien.

3. Frank McCourt, *Angela's Ashes* (New York 1996)

Frank McCourt beschrijft in *Angela's Ashes* zijn jeugd in eerst Brooklyn en later in het armoedige Ierland in de jaren dertig. Bijna altijd honger, geen elektriciteit, geen water, een huis vol vlooiën, ratten etc., etc. Zijn vader zit bijna altijd zonder werk en als hij al werk heeft, geeft hij zijn geld uit aan drank, zijn moeder, als 'goed' katholiek vaak zwanger, zit veel voor de al dan niet brandende kachel te jammeren. Een zus en enkele broertjes overlijden al jong.

Frank McCourt vertrekt op latere leeftijd weer naar Amerika, heeft daar allerlei baantjes en ziet tenslotte kans aan de universiteit te gaan studeren. Na hem komen zijn broers en ook zijn moeder, Angela, hem na.

McCourt schetst schrijnende taferelen, het is nauwelijks voor te stellen dat er mensen onder die omstandigheden leefden. De hogere standen, die in feite

niet veel deden om de armoede te bestrijden, komen er in dit boek niet erg goed vanaf. Ook de Katholieke Kerk wordt niet best afgeschilderd. Misdienaar mocht Frank niet worden: de rijkelui zoontjes gingen voor. Op de dag van zijn Eerste Heilige Communie is Frankie doodsbang, want de communie blijft aan zijn verhemelte plakken. Hoe krijgt hij hem daarvandaan? Want als hij de hostie doormidden bijt, zal hij voor eeuwig in de hel branden! De vrijheid om een eigen standpunt in te nemen, was in het streng katholieke Ierland ver te zoeken. Je moest leven zoals de Katholieke Kerk het je gebod.

Diep medelijden krijg je bij het lezen van alles wat de familie McCourt, en met hen vele andere arme gezinnen, allemaal moet doen voor alleen al de normale, dagelijkse levensbehoeften. Mijzelf spreekt, streng katholiek opgevoed, erg aan, dat Frank McCourt zich uiteindelijk aan de normen en waarden die de Katholieke Kerk haar gelovigen oplegde, heeft kunnen bevrijden.

4. Thomas Rosenboom, *Publieke werken* (Amsterdam 1999)

In deze historische roman, die zich afspeelt rond de jaren 1880-90, spelen twee verhalen die uiteindelijk samenvloeien tot één verhaal. Het ene is dat van de Amsterdamse vioolbouwer Walter Vedder. Deze ambachtsman leest in de krant dat op de plaats waar ook zijn huis staat, het Victoriahotel gebouwd gaat worden. Hij gaat in onderhandeling met de NV Victoria Hotel en blijft wachten en maar wachten met het zetten van zijn handtekening onder de verkoopakte om zo de uiterste prijs uit die onderhandelingen te halen.

Het andere verhaal speelt zich af in Hoogeveen, daar woont de neef van Vedder, de apotheker Anijs. Omdat Anijs overvleugeld wordt door een jongere apotheker, die ook nog eens de juiste universitaire graad heeft om dit beroep uit te mogen oefenen, legt hij zich steeds meer toe op zijn streven de armoede van de turfstekers te verminderen. De beide neven besluiten samen de arme inwoners van Hoogeveen te helpen door het geld dat Vedder van de verkoop van zijn huis hoopt te krijgen, te besteden aan het verkopen van landverhuizerscontracten. De turfstekers kunnen met het geld van Vedder massaal naar Amerika vertrekken en daar zó rijk worden, dat ze Vedder alles terug kunnen betalen en zo wordt ook Vedder er uiteindelijk beter van. De contracten zijn opgesteld, de mensen vertrekken al per spoor naar Amsterdam, maar heeft Vedder de verkoop van zijn huis en dus al het benodigde geld wel bij elkaar?

In het begin leest dit boek niet gemakkelijk, omdat een dergelijk leven voor de hedendaagse lezer onbekend is, maar gaandeweg de roman leef je je steeds meer in. Tot op het eind van het boek blijft onbekend of de overeenkomst tussen Vedder en de NV Victoria Hotel wel zal lukken. De hebzucht van Vedder, het tragische leven van de door de jongere generatie voorbijgestreefde apotheker, het lot van mensen, die alles al achter zich hebben gelaten, dat afhangt van het geld dat Vedder al dan niet krijgt, maakt dat deze roman de lezer blijft boeien.

5. Marie de Hennezel, *De intieme dood. Levenslessen van stervenden* (Haarlem 1996). Oorspronkelijke titel: *La mort intime* (Parijs 1995)

Het boek *De intieme dood* van Marie de Hennezel is een van de 44 handleidingen die ik voor mijn afstudeeronderzoek naar de ontwikkelingen in professionele geestelijke stervensbegeleiding tussen 1945 en 1996 heb geanalyseerd. Hennezel beschrijft in dit boek enkele van de gesprekken die zij als psychologe heeft gevoerd met terminale patiënten. Door alleen maar te luisteren naar de stervenden, troost zij hen. Samen praat ze met de patiënten over hun angst voor de dood, de angst voor de pijn die eventueel zal toenemen of nog gaat komen, het verdriet om de achterblijvers, nog niet opgeloste problemen. Op deze manier doorbreekt zij het 'taboe van de dood'.

Door het heldere, eenvoudige taalgebruik leest dit boek heel gemakkelijk, maar de inhoud van dit boek is moeilijker. De lezer wordt op iedere pagina geconfronteerd met zijn of haar eigen dood, deze wordt in dit boek niet ontkend of mooier voorgedaan dan dat hij is. Identificeren is hier moeilijker, maar emoties roept dit boek zeker op bij de lezer.

Yvonne Poel

1. Connie Palmen, *I.M.* (Amsterdam 1998)

Drie jaren na de dood van haar geliefde Ischa Meijer is Palmens boek over hem uitgekomen. Als schrijfster zal zij het verdriet om dit grote gemis van zich hebben afgeschreven. Dit heeft de Nederlandse literatuur een prachtig boek opgeleverd. Op heel open wijze beschrijft Connie Palmen de verhouding tussen haar en Ischa. Veel te kort, slechts vier jaar, hebben zij van elkaar mogen genieten. Dat deden zij heel intens. Ischa's dood was dan ook een enorme klap voor Connie. Langzaam kwam zij weer tot zichzelf en kon ze Ischa opnieuw gestalte geven.

2. Yvonne Keuls, *Mevrouw mijn moeder* (Amsterdam 1999)

Evenals I.M. is *Mevrouw mijn moeder* geschreven na het overlijden van een dierbare. In dit boek schetst Yvonne Keuls een portret van haar bijzondere moeder. Deze vrouw bleef zich als een volbloed Javaanse gedragen, ook toen ze eenmaal met haar gezin in Nederland woonde. Zij stuurde haar dochter erop uit om het vreemde land te verkennen en die kwam met de wonderlijkste verhalen thuis. Het vertellen zit Yvonne Keuls in het bloed. Op respectvolle en tevens humoristische wijze beschrijft zij in *Mevrouw mijn moeder* voorvallen uit het leven van haar steeds ouder wordende moeder: glashelder, maar volkomen afhankelijk, blijft ze tot haar 96^e jaar de baas.

3. Annie M.G. Schmidt, *Minoes* (Amsterdam 1970)

De 'Koningin van het Nederlandse Kinderboek' is altijd heel gewoon gebleven.

Ik heb Annie M.G. Schmidt als persoon en als schrijfster enorm bewonderd. Zij wist de dingen zonder opsmuk te beschrijven. Haar verhalen en gedichten getuigen van inventiviteit en gevoel voor humor. In *Minoes* ontmoet Tibbe, journalist bij de krant, een merkwaardige juffrouw. Minoes blijkt vroeger een kat te zijn geweest en houdt er als mens nog veel 'katse' gewoontes op na. Zo spint ze, geeft ze kopjes en praat met alle katten uit de buurt. Zij komt allerlei nieuwtjes te weten en geeft deze door aan Tibbe, die daardoor weer stukjes kan schrijven. Hij krijgt door Minoes meer zelfvertrouwen en uiteindelijk heeft hij zelfs 'Leren Durven'.

4. Theo Engelen, *Schimmen uit het verleden* (Amsterdam 1993)

Dit boek is het debuut van historicus Theo Engelen als jeugdboekenauteur. Hij blijkt een bekwaam verteller te zijn. *Schimmen* is een boeiend en spannend verhaal: Sander verhuist met zijn ouders en zusje naar een oud dijkhuis in Belst. Hij ontdekt dat er in de oorlog onderduikers hebben gewoond. Het verhaal neemt een verrassende wending als blijkt wie die onderduikers zijn geweest. In mijn doctoraalscriptie heb ik naast *Schimmen* nog vier andere jeugdboeken van Engelen geanalyseerd. Het zijn spannende en leerzame verhalen, die bijna allemaal met geschiedenis te maken hebben.

5. C.J. Aarts en M.C. van Etten, *Domweg gelukkig, in de Dapperstraat* (Amsterdam 1990)

In deze bloemlezing staan de tweehonderdeenenvijftig bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur van de afgelopen tien eeuwen. Ze zijn chronologisch gerangschikt op eerste publicatiedatum van het gedicht. De titel van de bundel is ontleend aan het gedicht 'De Dapperstraat' van J.C. Bloem uit 1945. In de bloemlezing zijn mooie gedichten bijeen gebracht. Ze zijn prettig leesbaar, aangezien ze alle zijn weergegeven in de huidige spelling, uitgezonderd de drie oudste. Van deze gedichten is de oorspronkelijke tekst gehandhaafd, met daarnaast een vertaling in hedendaags Nederlands.

(advertentie)

restaurant **HET SAVARIJN**

Lunch: maandag t/m vrijdag vanaf 12.00 uur
Diner: maandag t/m zaterdag vanaf 17.00 uur
zondag rustdag

Van der Brugghenstraat 14, 6511 SL Nijmegen
reserveren onder nummer 024 - 323 26 15

'Goh, ik wist echt niet dat Jezus en Christus een en dezelfde persoon zijn!'

Piet Leupen

Toen ik in oktober 1984 als kersverse hoogleraar (Middeleeuwse Geschiedenis, red.) naar Amsterdam kwam, wist ik dat ik me niet veel moest voorstellen van de kennis van de studenten van christendom en bijbel. Tijdens mijn eigen studie in de jaren 1962-1968 kwamen religie en geloofspraktijk niet of nauwelijks aan bod. Mijn voorgangers Niermeyer en Van de Kieft waren niet gelovig, hadden geen christelijke achtergrond en zeker geen affiniteit met de kerk. Beiden hadden sympathie voor het socialisme; geloof was iets voor achtergeblevenen en zwakbegaafden. Van de Kieft, die ik beter kende dan zijn voorganger, was, vermoed ik, zelfs anti-religieus. Op werkcolleges werd natuurlijk aandacht besteed aan de kerk als (machts)instelling, maar religie en religie-beleving bleven geheel buiten hun beider blikveld. Toen ik bij Van de Kieft in 1965 kwam met de mededeling dat ik me graag in politieke theorieën wilde verdiepen, gegrepen als ik was door de boeken van Walter Ullmann, verzette hij zich daar echter niet tegen, ook al wist hij zelf er niet veel van. Ik legde een half jaar later een tentamen over dit onderwerp bij hem af en ik moet zeggen dat hij zijn best gedaan had en stevig met mij had opge-

werkt: dat half jaar hadden wij regelmatig voor dit tentamen te lezen boeken uitgewisseld.

Langzamerhand groeide zijn belangstelling voor godsdienst en geloof; de komst van de Bert Demyttenaere (ook een mediëvist, red.) en daarmee van nieuwe thema's op het gebied van de mentaliteitsgeschiedenis naar het Historisch Seminarium versterkte deze ontwikkeling. Nooit zal ik Van de Kiefts (niet uitgegeven) afscheidscollege in 1982 vergeten: over het belang van het Credo en het christelijk geloof voor de Middeleeuwen. Voor hem een ontdekking. Voor mij en anderen de grootste open deur die ingetrapt kon worden.

Terug naar de Amsterdamse studenten van 1984. Die kwamen elk jaar in groten getale aanzetten en elk jaar opnieuw constateerde ik dat het met kennis van christendom en bijbel bedroevend slecht gesteld was. Het had overigens ook wel enkele voordelen. In Nijmegen waren in de late jaren zeventig en begin jaren tachtig de studenten kennelijk van kind af aan nog zo overvoerd met het katholicisme dat zij, zodra ze op eigen benen stonden het geloof en alles wat daar bij hoorde als ballast overboord gooiden. Dat behoorde tot de wereld en waarden van hun ouders, waarvan velen welbewust afscheid wilden ne-

Column Piet Leupen

men. Als docenten in de Middeleeuwse Geschiedenis ondervonden we dat toen aan den lijve. 'Middeleeuwen studeren' was in Nijmegen *not done*, afgezien dan van een enkele gek. In Amsterdam daarentegen kwamen vrijwel alle studenten uit onkerkelijke milieus. Ze zaten ook in een generatieconflict met hun ouders en met andere autoriteiten, maar er was geen enkele relatie met de godsdienst. Toen ik op mijn eerste grote hoorcolleges voor 200 eerstejaars over de bijbel en het christelijk karakter van de middeleeuwse samenleving begon, en de enorme lacunes in kennis bemerkte, organiseerde ik daarna enkele colleges in De Krijtberg (een neogotische kerk van Tepe, een leerling van Cuypers) tegenover de universiteitsbibliotheek. Ja, inderdaad, dat was geen echte 'middeleeuwse' kerk, maar ik kon toch aan de hand van de uitvoerige muurschilderingen en de vele retabels uit de werkplaats van Mengelberg een beeld oproepen van een duidelijke geloofsbeleving, al was het dan bekeken door een negentiende-eeuwse bril. De studenten vonden het interessant en nestelden zich op de houten kerkbanken alsof ze in de bioscoop zaten. Voor de meesten was het de eerste keer dat ze überhaupt in een kerk kwamen.

Waar vond ik een aanknopingspunt? Ik hield een kleine enquête en vroeg of ze zelf af en toe naar de kerk (katholiek of protestants) gingen. Geen enkele vinger ging omhoog. Volgende vraag: van wie van jullie gaan de ouders af en toe naar

de kerk? Twee, drie vingers werden wat aarzelend opgestoken. En grootouders? Een tiental handen ging de lucht in. Het was duidelijk dat het christelijke geloof van hun en mijn (voor)ouders in Amsterdam een reeds lang verleden zaak, een gepasseerd station was. Aan de hand van de vele muurschilderingen probeerde ik hen vervolgens duidelijk te maken dat kennis van de bijbel noodzakelijk was om de voorstellingen te kunnen duiden. Niet alleen in deze kerk, maar zelfs in onze westerse cultuur. Aan het slot van het college, waarin ook nog verteld werd wat er in de mis nu precies gebeurde -ook zo'n volstrekte *tabula rasa*- kregen ze de opdracht om een leesbare kinderbijbel te kopen of bij grootouders weg te halen en voor de volgende twee colleges de verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament maar eens goed door te nemen. Ik weet niet of dit alles lang zou beklijven, maar ik boekte voor mijn gevoel een groot succes toen een van de studenten na afloop van het tweede college op mij afkwam en in zijn argeloosheid zei: 'Goh, ik wist niet dat Jezus en Christus één en dezelfde persoon zijn!'

De onkunde over deze zaken beperkte zich in Amsterdam niet tot studenten, moet ik mij haasten te melden. Ik ervoer dat lacunes op het gebied van godsdienst en geloof bij volwassenen, historici inclusief, zich op de meest onverwachte momenten openbaarden. Tijdens een promotie vroeg ik aan de promovendus of hij wel eens een mis had bijgewoond. Niet zo'n gekke vraag, want in zijn

dissertatie behandelde hij een speciaal onderdeel ervan. Nee, hij had natuurlijk nog nooit een mis bijgewoond. Dat was ook aan de behandeling van het onderwerp te merken geweest, vandaar mijn vraag. Toen wij in het cortège terugliepen naar de senaatskamer zei een ander lid van de promotiecommissie, de hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de Vrije Universiteit, Van Deursen - die je overigens echt niet hoeft aan te raden om een kinderbijbel te lezen - tegen mij: 'Het is gek, maar ook ik heb nog nooit een mis bijgewoond.' Hij kon niet precies vertellen wat daar gebeurde. Nu is dit een begrijpelijke situatie: Van Deursen komt uit een door-en-door protestants milieu. Maar toch, kun je over Maurits en het gewone volk in de Gouden Eeuw schrijven zonder kennis van de misviering? Een aantal jaren geleden zat ik in een begeleidingscommissie voor de uitgave van de dagboeken van de Friese stadhouder Willem Frederik (stadhouder 1640-1664). Het was opvallend te merken hoeveel 'katholieke' geloofsgebruiken nog door deze calvinistische edelman gepraktiseerd werden.

Een laatste voorbeeld: naar aanleiding van het verschijnen van mijn boek over de oorsprong van de nationale staat (*Keizer in zijn eigen rijk*, Amsterdam 1998) werd ik uitgenodigd over het boek te praten in een veel beluisterd programma van Max Pam op Radio Een. Ik werd aan de tand gevoeld door Pam en

Nelleke Noordervliet; Jaap van Heerikhuizen hield zich wat afzijdig. Tot mijn verbazing bleken beiden geen flauw benul te hebben waar het in een kerkdienst nu eigenlijk om gaat, wat er gevierd wordt. Voordat ik het wist zat ik daar een klein college te geven over een wezenlijke notie als het belijden van de eenheid met God en met elkaar.

Wij leven in Nederland en in West-Europa binnen bepaalde milieus in een geseculariseerde maatschappij, terwijl tegelijkertijd enkele straten verderop gelovigen zich iedere dag naar de moskee spoeden. Mijn generatie heeft misschien niet het christelijke geloof dan in ieder geval wel de kerkgang vrijwel geheel afgezworen en dikwijls zelfs een afkeer van echte gelovigen van welke godsdienst dan ook. Een volgende generatie voelt geen afkeer meer omdat ze van dat geloof geheel vervreemd is. Alles is dus weer mogelijk: een nieuwe belangstelling voor de spannende en soms bloedige bijbelverhalen, nieuwsgierigheid naar de uitwassen van de geloofsbeleving van die gekke christenen, en ga zo maar door. Ik ben ervan overtuigd dat de belangstelling voor de Middeleeuwen die de laatste dertig jaar redelijk constant bleef, daarop is terug te voeren. Maar of oude tijden weerom komen?

Lettres Provinciales

Het verlangen naar de jaren zestig.

In memoriam Hans Righart, 1954-2001

Als het aan de jonge Nijmeegse geschiedenisstudent Hans Righart had gelegen, was hij journalist geworden, zo verklaarde hij tenminste zelfbewust tijdens het 'rondje voorstellen' van zijn mentorgroep in het begin van de introductietijd in 1973. De laatste jaren van zijn leven pleitte Righart als hoogleraar politieke geschiedenis in Utrecht juist vooral voor meer historische inbreng in de journalistieke praktijk. Hoe dan ook, Righarts affiniteit met de journalistiek verklaart vast wat ik misschien als de grootste kwaliteit van zijn werk beschouw: de leesbaarheid. Dat geldt niet alleen voor zijn talloze artikelen of voor zijn columns die hij schreef voor *HP/De Tijd* en *De Groene Amsterdammer*. Ook zijn grote studies, zoals zijn in Nijmegen verdedigde dissertatie *De katholieke zuil in Europa* (1986) en zijn bekendste boek, *De eindeloze jaren zestig* (1995), laten zich gemakkelijk van kaft tot kaft lezen, wat maar van weinig wetenschappelijk werk van die omvang en diepgang kan worden gezegd. Zijn journalistieke inslag blijkt ook uit de maatschappelijke betrokkenheid die uit Righarts werk spreekt. Hoewel hij altijd volhield dat hij geen hoge pet op had van de directe maatschappelijke relevantie van zijn vak - hij beweerde enkel verhalen te willen vertellen, wat ik nooit helemaal heb geloofd - schreef hij toch ook niet alleen maar om onontgonnen gebied in kaart te brengen. Veel witte plekken op de historische landkaart verdienen het immers eenvoudig om wit te blijven. Hans Righart, niet voor niets kind van de jaren zestig en vroege jaren zeventig, schreef geschiedenis om grote maatschappelijke fenomenen en ontwikkelingen beter te kunnen begrijpen: de arbeidersbeweging, de wording van industriële samenlevingen, het ontstaan van het organisatiekatholicisme in Europa, de opkomst en de teloorgang van de idealen van de jaren zestig in Nederland. Wie de wetenschappelijke kwaliteiten van Righart voor het voetlicht wil brengen, wijst in de regel op het methodisch innovatieve van zijn werk: zijn pleidooi in theorie en praktijk voor de vergelijkende aanpak, het gebruik van het concept politieke cultuur (paradoxaal genoeg een even breed als verhelderend begrip) en het verrassende brongebruik, waarbij de popmuziek als bron natuurlijk het meest in het oog (of beter: het oor) springt. Maar ook deze methodische vernieuwing droeg ertoe bij dat zijn werk erom vraagt te worden gelezen en dat het vaak uitnodigde tot wetenschappelijk debat.

De methodische vernieuwingsdrang had ook zijn weerslag op het onderwijs dat Hans Righart met veel bravoure, enthousiasme en gedrevenheid verzorgde. In zijn colleges over de jaren zestig maakte hij niet alleen gebruik van

popmuziek en populaire radioprogramma's als bron, maar ook bijvoorbeeld van speelfilms. In een werkgroep over de verwerking van de Vietnamoorlog in de Amerikaanse speelfilm, concentreerde hij zich niet alleen op de gecanoniseerde 'hoge cultuur' van *The deerhunter* en *Apocalypse now*, maar wist hij zelfs aan de zwijgzame held Rambo relevante informatie voor zijn onderwerp te ontlokken.

Als Hans Righart de tijd van leven gegeven was geweest, had hij nog lang onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de jaren zestig. Ondanks het feit dat hij daarin de laatste jaren ernstig door zijn ziekte werd gehinderd, werkte hij gestaag aan een vergelijkende studie over de jaren zestig in de Verenigde Staten en een vijftal Europese landen, een boek dat onvoltooid is gebleven. Ongetwijfeld zou die studie ook zijn weerslag hebben gehad op zijn onderwijsactiviteiten. De laatste jaren was Hans Righart te betrappen op het gevoel dat hij eigenlijk graag een paar jaar ouder was geweest, dat hij hoe langer hoe meer terugverlangde naar die jaren zestig, die hij eigenlijk te weinig bewust had mogen meemaken. Dat waren immers jaren waarin mensen gedwongen werden kritisch naar zichzelf te kijken, over maatschappelijke ontwikkelingen na te denken en duidelijke keuzes te maken. Het contrast met de jaren negentig was hem eigenlijk te groot, het decennium waarin het naar eigen zeggen nog nauwelijks de moeite waard was van een maatschappelijke organisatie lid te zijn, behalve dan misschien van de Wegenwacht. Misschien is dat de kern van wat Hans Righart aan zijn lezers en studenten heeft willen meegeven: de plicht tot kritische zelfreflectie die vanzelf leidt tot het maken van duidelijke en verantwoorde keuzes.

Jan Ramakers

Actie behoud KDC voor Nijmegen

Kort voor de zomer werd bekend dat het College van Bestuur van de Katholieke Universiteit Nijmegen de subsidie aan het Katholiek Documentatie Centrum voor het bewaren en beheren van de verzamelingen wil stopzetten. De Nijmeegse historici Joost Rosendaal en Ton van de Sande zijn naar aanleiding hiervan een actie begonnen om deze unieke collectie archiefstukken en audiovisueel materiaal voor Nijmegen te behouden.

De afgelopen dertig jaar hebben docenten en onderzoekers van de KUN veelvuldig gebruik gemaakt van de mogelijkheden die dit waardevolle 'laboratorium voor geesteswetenschappelijk onderzoek' biedt. Talrijke publicaties waren het resultaat. Omvangrijke organisatiearchieven –onder andere die van de KRO, de KVP, de KAB/het NKV, de *Volkskrant*, de Sint Vincentiusvereniging en de 'Boerenbond'– en persoonsarchieven –Alberdingk Thijm, Ariëns, Brom, Buytendijk, Cals, Rogier en vele anderen– bieden mogelijkheden voor multidisciplinair onderzoek die ook in de toekomst vruchten zullen blijven afwerpen.

De expertise die de medewerkers van het KDC hebben ontwikkeld op het gebied van ontsluiting én bestudering mag, aldus Rosendaal en Van de Sande, niet voor Nijmegen verloren gaan. Bestudering van het christelijk cultureel erfgoed is een van de onderzoekszwaartepunten aan de KUN. 'De identiteit van de universiteit staat op het spel en de wetenschapsbeoefening alhier dreigt een belangrijke voedingsbodem te verliezen', zo staat in de brandbrief van de actiegroep te lezen.

Gesteund door andere docenten en onderzoekers aan de Faculteit der Letteren maken Rosendaal en Van de Sande bij het College van Bestuur bezwaar tegen plannen die tot splitsing van taken zouden kunnen leiden. Ze hopen dat wegen kunnen worden gevonden om het KDC in integrale vorm – dus niet gesplitst– voor Nijmegen te behouden. Uw reacties en vragen aan het actievoerende duo kunt u kwijt op het speciaal hiervoor ingestelde e-mail adres Actie.KDC@let.kun.nl.

Eerstejaars geschiedenis

Nijmegen zit behoorlijk in de lift: dit jaar steeg het aantal eerstejaars dat geschiedenis ging volgen van 55 naar 76 (peildatum 1 oktober 2001). Over het geheel genomen is er een flinke stijging te zien: de KUN heeft dit jaar 172 eerstejaars meer dan vorig jaar (van 3076 naar 3239).

Geschiedenis in de Elsevier-enquête

In de jaarlijks gehouden enquête van het weekblad *Elsevier* scoort de Nijmeegse opleiding geschiedenis een 7,1 waardoor het nog net in de zo door collegevoorzitter De Wijkerslooth gewenste Top 4-positie zit. Overigens wijken de zeven universiteiten die geschiedenis aanbieden hier nauwelijks van elkaar af: alle scores ze tussen de 6,8 en 7,4.

Herziening openstellingstijden bibliotheek vanaf 1 januari 2002

Vanaf 1 januari 2002 zal de humaniorabibliotheek van maandag tot en met vrijdag van 8.30-17.30 geopend zijn. Ook de Centrale bibliotheek verruimt haar openingstijden. Met ingang van het nieuwe jaar kunt u daar ook op vrijdagavond van 17.30 tot 20.00 uur en op zaterdag van 9.00 tot 17.00 uur terecht.

Dr. P.H.H. Vries benoemd tot bijzonder hoogleraar

Peer Vries is met ingang van 1 september 2001 voor de duur van twee jaar benoemd tot bijzonder hoogleraar op de L.J. Rogierleerstoel met als leeropdracht 'historiografie van de vergelijkende wereldgeschiedenis'.

Dr. Vries (1953) promoveerde in 1995 in Leiden op het proefschrift *Verhaal en betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaalwetenschappelijke*

analyse. Hij is sinds 1979 verbonden aan de opleiding Geschiedenis van de Universiteit Leiden, thans als universitair docent, en houdt zich bezig met de methodologie en wijsbegeerte van de geschiedenis, de historiografie en de geschiedenis van de nieuwe tijd. Hij werkt momenteel aan een boek over 'The rise of the West'. In het collegejaar 2001-2002 is hij als *fellow* verbonden aan het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS) te Wassenaar.

Hora est! Gepromoveerden in Nijmegen

- Op 28 september promoveerde mw. drs. M.J.L. Maass bij prof. dr. J.A.H. Bots (promotor) op een proefschrift getiteld *Het journal Littéraire de La Haye (1713-1723). De uitwendige geschiedenis van een geleerdentijdschrift*.
- Op 1 oktober promoveerde mw. drs. A.P.G. Sens bij prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen (promotor) en dr. J. van Goor (co-promotor) op een proefschrift getiteld *Mensaap, heiden, slaaf. Nederlandse visies op de wereld rond 1800*.
- Op 9 oktober promoveerde mw. drs. G. de Kleijn-Eijkelestam bij prof. dr. L. de Blois op een proefschrift getiteld *The Water Supply of Ancient Rome. City Area, Water, and Population*.
- Op 10 oktober promoveerde mw. C. Horsch M.A. bij Prof. dr. C. Tümpel op een proefschrift getiteld *Der Memorialgedanke in der bildenden Kunst des Mittelalters*.
- Op 23 oktober promoveerde drs. H.P.M. van de Venne bij prof. dr. J.A.H. Bots en prof. dr. C. Heesakkers (promotoren) op een proefschrift getiteld *Cornelius Schonaeus Goudanus (1540-1611). Leven en werk van de Christelijke Terentius. Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van de Latijnse Scholen van Gouda, 's-Gravenhage en Haarlem*.
- Op 29 oktober promoveerde drs. J.J.M. Baartmans bij prof. dr. J.A.H. Bots en prof. dr. J. de Vet (promotoren) op een proefschrift getiteld *Hollandse Wijsgeren in Brabant en Vlaanderen*.
- Op 19 november promoveerde mw. drs. M. Vrolijk bij prof. dr. H. de Schepper en prof. mr. dr. J. Monballyu (promotoren) op een proefschrift getiteld *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in de zestiende eeuw (1531-1567) in Vlaanderen, Holland en Zeeland*.

Wie is er de afgelopen maanden afgestudeerd in Nijmegen?

Oude geschiedenis

- Geelen, S.M.C., *Aan de godinnen gelijk. Op zoek naar de overeenkomsten tussen godinnen en vrouwen in het Griekenland van de Oudheid*. (De Kleijn)
- Schreur, S., *Alexandrië. De opkomst van een handelsstad in de vroeg-Ptolemaeïsche periode* (De Blois)

Speetjens, M.I.T.H., *Iudaea Capta. De gevolgen van de Joodse opstand '66-'70 na Christus voor Judea*. (Van Hooff)

Middeleeuwse geschiedenis

- Habraken, J., *J. van Maerlant: een roepende in de woestijn?* (Raedts)
- Henskens, K., *De woekeraars van de koning*. (Raedts)
- Kerkhoff, M. van, *Kerkelijk leiderschap en keizerlijke autoriteit van rechtvaardige oorlog in de monodie en de gesta Frederici*. (Bange)
- Kieftenbelt, R., *Baas in eigen huis. Het conflict tussen de cellebroeders en het stadsbestuur van Maastricht 1469-1506*. (De Kort)

Nieuwe geschiedenis

- Gentenaar, J., *Voor galg noch rad. Een onderzoek naar de rechtspleging in het land van Cuijk in het begin van de zeventiende eeuw*. (De Schepper)
- Jansen, D.P., *'Omwille van een gezegend eiland'. Het leven van jhr. D.F. van Alphen tot 1816, meer in het bijzonder zijn band met Java*. (Rietbergen)
- Larooy, M.C.I., *Een klasse apart? De 'silverfork'-roman en de positie van de vroeg 19e-eeuwse Britse aristocratie*. (Rietbergen)
- Oerlemans, E.W.I., *Op zoek naar een vaderlands verleden. Nationale geschiedschrijving in Nederland tussen 1813 en 1830*. (Janssen)
- Satters, R.H.N., *De vrede van Munster als propagandamiddel in de Republiek, 1648-1655* (De Schepper)
- Thijssen, A.E.C.M., *Dwarliggers bij de Vrede van Munster. De invloed die de fusiebesprekingen tussen de VOC en de WIC hebben gehad op de totstandkoming van de Vrede van Munster*. (Geurts)
- Unij, G., *'Seeker Conceptplan, ter keuringhe voorgeleyd...' Brabant en de patriotten; de gewestelijke strijd voor gelijkberechtiging binnen de Bataafse Republiek, mei-augustus 1795*. (Geurts)

Nieuwste geschiedenis

- Bos, A.S., *De kwestie van de humanistische geestelijke verzorging in het parlement 1946-1967*. (Mans)
- Coolen, E.T.J., *Carnaval tussen Peel en Kempen: een dwèrs carnaval. Onderzoek naar ontstaan, ontwikkeling en viering van het carnaval in Nuenen, 1958-2000*. (Van de Sande)
- Haaren, M.C.P. van, *Nieuw Guinea, een ondergeschikt belang. De Nederlandse positiebepaling ten opzichte van de PRRI opstand in 1958 en het effect op de Nederlandse aanwezigheid in Nieuw Guinea*. (Bosmans)
- Jongmans, M.W.J., *Regulering van Antilliaanse immigratie, het debat over de toelating van Antillianen tot Nederland 1970-2000. Een historische en juridische analyse op*

- basis van overheidspublicaties, krantenknipsels en juridische documentatie. (Mans)
Ketelaar, S., Rood-Oranje. Een pershistorische verkenning van de houding van het Nederlandse socialisme tot de monarchie (1880-1900). (Van de Sande)
Vermast, M., Alphons Diepenbrock als cultuurcriticus. 'De droom van een aristocratisch en intellectueel katholicisme' 1882-1898. (Van de Sande)

Economische en Sociale geschiedenis

- Geerits, I.J., Beleidspunten van een Openbaar Nutsbedrijf: De Nijmeegse Electriciteitswerken 1907-1955. (A. Bots)
Horuz, W., Een bevolkingsuitwisseling voor de vrede. De conventie van 30 januari 1923 betreffende de Grieks-Turkse bevolkingsuitwisseling als onderdeel van het Vredesverdrag van Lausanne. (A. Bots)
Paumen, L.K.H., John Locke in Francis Fukuyama's 'The End of History and the Last Man'. (Jansen)

Cultuur- en Mentaliteitsgeschiedenis

- Laval, K., De Januskop van Thomas More (1779-1852); een comparatief onderzoek naar de receptie, perceptie en canoniciteit van Thomas More in Engelse en Ierse literatuurgeschiedenissen. (Evers)

Gendergeschiedenis

- Janssen, J., Blanke pioniersters in Nederlands-Indië, 1870-1914. Gender en het koloniale in twee Indische romans van Louise B.B. en Augusta de Wit. (Grever)
Zee, B. van der, Een zorg op zich. De combinatie betaalde arbeid en zorg in Libelle en Opzij, 1979-1999. (Grever)

Theorie van de geschiedenis

- Bomers, J., Conflicten en het ingrijpen van de internationale gemeenschap. Een structurele verklaring. (Jansen)

Beleid en Bestuur

- Buijs, M.M.P., Op weg naar internationalisering van het onderwijs. Internationalisering van het onderwijsbeleid op drie niveaus met als casus het twee talenonderwijs. (Geurts)

Recensies

Derk Jansen, *Omwille van een gezegend eiland, het leven van jhr. D.F. van Alphen tot 1816* (Westervoort: Van Gruting, 2001) 256 p., ISBN 90 75879 121; f45,-

Vandaag de dag is het in de westerse wereld zeer gebruikelijk om een of meerdere keren per jaar op reis te gaan. Iedere minuut van de dag stijgen vliegtuigen op naar de meest verafgelegen en exotische oorden; ieder uur vertrekken treinen, touringcars en luxe cruiseschepen naar allerlei internationale bestemmingen. Aan het begin van de negentiende eeuw was het veel minder gebruikelijk om regelmatig op reis te gaan. De toenmalige transportmiddelen stonden het ondernemen van reizen naar verre oorden simpelweg niet of nauwelijks toe. Het vliegtuig was nog niet uitgevonden, het spoorwegnet was zeer beperkt en het reizen per schip duurde vaak vele maanden. Het maken van een verre reis was zo'n tweehonderd jaar geleden dan ook nog echt iets bijzonders. Dat gold zowel voor de eenvoudiger klassen in de maatschappij als voor de elite. Ook voor de gegoede burgers was het reizen over langere afstanden aan het begin van de negentiende eeuw zeker nog niet vanzelfsprekend.

Dat het maken van verre reizen door de vroege negentiende-eeuwers ook echt bijzonder gevonden werd, blijkt uit het grote aantal reisverslagen dat in deze periode is geschreven. Reizigers legden hun ervaringen zeer nauwkeurig vast in reisjournaals om zo ook anderen verslag te kunnen doen van wat zij hadden meegemaakt. Een behoorlijk aantal van deze verslagen is inmiddels in druk verschenen. Regelmatig verschijnen echter nog nieuwe publicaties van reisverslagen. In het kader van zijn doctoraalscriptie geschiedenis bij prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen maakte Derk Jansen jr. een teksteditie en inleiding voor het reisverslag van jonkheer Daniël François van Alphen uit de periode 1808-1809. Het resultaat van deze werkzaamheden, die op verzoek van de Stichting Van Alphen werden verricht, is het boek *Omwille van een gezegend eiland, het leven van jhr. D.F. van Alphen tot 1816*.

Het boek van Jansen valt in twee delen uiteen. In het eerste deel, dat zo'n 150 pagina's omvat, wordt de levensloop van Van Alphen vanaf zijn geboorte in 1774 tot aan het jaar 1816 beschreven. Het tweede deel van het boek bestaat uit de teksteditie van het reisjournaal en de daarbij behorende toelichting. Met name het eerste deel van *Omwille van een gezegend eiland* is voorzien van een groot aantal illustraties.

Het eerste hoofdstuk van de levensbeschrijving geeft een beeld van de jeugd en de studententijd van Van Alphen die hij voornamelijk doorbracht in Utrecht en Leiden. In dit hoofdstuk wordt sterk de nadruk gelegd op de belangrijke rol die Hieronimus van Alphen, de bekende dichter van onder andere 'Jantje zag eens pruimen hangen', bij de opvoeding van zijn zoon Daniël speelde.

In het tweede en derde hoofdstuk komen achtereenvolgens de periode van Daniël van Alphen in dienst van de marine in de Indische archipel (1791-1797) en zijn functioneren als koloniaal ambtenaar op Java in Indië in de periode 1797-1808 aan de orde. Jansen geeft hierbij aan dat het verblijf van Van Alphen in Indië samenviel met een discussie in de Republiek over de herinrichting van het koloniaal bestuur. Deze discussie werd onder andere aangezwengeld door de verzwakking van de positie van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in Indië en door de opkomst van een antikolonialistisch gedachtegoed in het moederland. In zijn gedetailleerde beschrijving van Van Alphens tijd als lid van de raad van politie, koopman en administrateur in Indië geeft Jansen een duidelijk beeld van diens functioneren als koloniaal ambtenaar in deze overgangperiode. Tevens gunt Jansen ons hier een blik op het gezinsleven en het sociale leven van Van Alphen tijdens zijn verblijf in Indië. Hij besteedt onder andere aandacht aan het huwelijk van Daniël van Alphen met Jeanne Guillemine van Campen Aelmans en aan zijn relatie met de vrijmetselaars op Java.

Het vierde hoofdstuk van de levensschets van Daniël van Alphen is gewijd aan de gebeurtenis tijdens Van Alphens verblijf in Indië die zijn vertrek uit de Archipel inluidde. Het gaat hier om de bezetting van Grisee door de Britse schout-bij-nacht Pellew in december 1807. Deze bezetting toonde aan hoe slecht het met de Nederlandse defensie in Indië gesteld was. De rol die Van Alphen bij de onderhandelingen met de Engelsen na de bezetting van Grisee speelde, was aanleiding tot grote ontevredenheid bij de nieuwe Fransgezinde gouverneur-generaal Daendels over Van Alphens functioneren en leidde uiteindelijk tot zijn ontslag op verdenking van Britse sympathieën. Daarop besloot Van Alphen, na een verblijf van zeventien jaar in Indië, terug te keren naar zijn vaderland.

De motieven voor Van Alphen om uit Indië te vertrekken en de reis die hij met zijn gezin in 1808 en 1809 maakte worden door Jansen beschreven in het vijfde hoofdstuk van zijn boek. De reisbeschrijving in dit hoofdstuk maakt duidelijk dat de terugkeer van Van Alphen bepaald niet vlekkeloos verliep. Door allerlei factoren moest de reis afgelegd worden met verschillende schepen en werden behalve Kaap de Goede Hoop ook de Amerikaanse stad Baltimore, de Britse Orkney-eilanden en de Deense havenstad Tonningen aangedaan.

In de laatste drie hoofdstukken en het slot van de levensbeschrijving besteedt Jansen aandacht aan het leven van Van Alphen na de terugkeer in zijn vaderland. In hoofdstuk zes en zeven gaat de aandacht uit naar de periode tot

het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815. In het achtste hoofdstuk van de levensschets van Daniël van Alphen wordt het accent gelegd op de rol die Van Alphen als lid van de Tweede Kamer tot zijn dood in 1840 speelde in de discussie over de Nederlandse koloniale politiek. In het slot komen de laatste levensjaren van Van Alphen aan bod.

De uitgebreide levensbeschrijving van Daniël François van Alphen wordt gevolgd door het eigenlijke reisverslag van Van Alphen dat de titel 'Journaal van mijn reis naar mijn Vaderland' draagt. In deze teksteditie zijn alle aantekeningen opgenomen die Van Alphen tijdens zijn reis van Batavia naar Nederland tussen augustus 1808 en mei 1809 heeft gemaakt.

De tekst van het reisjournaal is aanzienlijk beperkter van omvang dan de voorafgaande levensschets. Om de tekst van het reisverslag voor de hedendaagse lezer begrijpelijk te maken is het reisverslag door Jansen op een aantal punten bewerkt. Deze ingrepen in de oorspronkelijke tekst hebben betrekking op de interpunctie, spelling, woordvorming en tekstopmaak. Waar de negentiende-eeuwse spelling de leesbaarheid niet belemmert, is niet ingegrepen. Het oorspronkelijke karakter van de tekst is daardoor grotendeels bewaard gebleven. Op een groot aantal plaatsen zijn begrippen, personen en plaatsen door middel van noten toegelicht. Bij het maken van deze toelichtingen is gebruik gemaakt van een aanzienlijke hoeveelheid archiefmateriaal. In de meeste gevallen dragen de noten bij tot een beter begrip van het reisverslag. In sommige gevallen blijft de tekst echter toch nog wat ingewikkeld.

Het bewerkte reisverslag en de levensschets van Daniël François in *Omwille van een gezegend eiland, het leven van jhr. D.F. van Alphen tot 1816* vormen zeker een lezenswaardig geheel. Derk Jansen is er in geslaagd een duidelijk beeld te geven van het leven van Van Alphen als koloniaal ambtenaar in de periode 1797-1808. Tevens geeft de beschrijving van Jansen een goed beeld van de problemen die zich in deze periode in Indië én in het moederland met betrekking tot het koloniale bestuur voordeden. Door zorgvuldig om te gaan met de oorspronkelijke tekst van het reisjournaal, is een tot nu toe vrijwel onbekende negentiende-eeuwse tekst voor een groot publiek toegankelijk gemaakt.

Matthijs Braat

Johan van Zuthem, 'Heelen en Halven'. Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925 (Hilversum: Verloren, 2001) 347 p., ISBN 90-6550-648-9; f61,50

Dertig jaar na afloop van de in het boek van Jonn van Zuthem besproken periode woonde ik in een naoorlogse nieuwbouwwijk in Den Haag. De huizen in mijn straat behoorden aan twee verschillende eigenaars, de rooms-katholieke stichting De Goede Woning en de protestantse woningbouwvereniging Patrimonium. Voor zover ik weet, woonden aan de overkant alleen katholieken, in de flatjes aan mijn kant alleen protestanten. Contact tussen de kinderen van beide kanten was nagenoeg afwezig. Ze gingen naar hun eigen scholen, zaten op hun eigen clubs en speelden op straat niet met elkaar. Ouders aan onze protestantse kant vertelden dat de roomsen niet te vertrouwen waren en wezen op de grote gezinnen aan de overkant. Zij legden hun kinderen uit dat de roomsen streefden naar een numeriek overwicht in Nederland. Wat de kinderen in de appartementen van De Goede Woning te horen kregen, is mij vanzelfsprekend ontgaan. Het boek van Van Zuthem heeft me duidelijk gemaakt dat deze alledaagse vorm van anti-papisme pas is ontstaan nadat Nederland in 1917 is overgegaan tot het stelsel van evenredige vertegenwoordiging.

Anti-papisme is een algemeen verschijnsel in kringen van orthodoxe protestanten in het Nederland van het midden van de negentiende eeuw. Het is voor hen een vanzelfsprekend gevolg van de vrijheidstrijd die geleid heeft tot het ontstaan van de Republiek. Vanzelfsprekend in deze kringen is ook dat men het Koninkrijk der Nederlanden beschouwt als een protestantse natie. Van het gedachtegoed van de 'goddeloze' Revolutie moet men niet veel hebben, orthodox-protestanten zijn antirevolutionair. De liberale voormannen, die het revolutionaire gedachtegoed vormgegeven hebben in de grondwet van 1848 behoren tot de vrijzinnig-protestantse elite. In een commentaar op die grondwet schrijft Groen van Prinsterer enerzijds dat katholieken de natuurlijke bondgenoten zijn van orthodox protestanten in de strijd tegen de revolutionaire beginselen, maar hij benadrukt tegelijkertijd dat Nederland een door historie en karakter gevormde protestantse natie is. De orthodox-protestantse leiders na hem die het protestantse karakter van de natie willen behouden, kunnen kiezen uit twee kwaden: of samenwerken met de katholieken tegen het voortwoekerende ongeloof, of alleen de strijd aanbinden tegen zowel liberalen als katholieken.

In dit proefschrift wil Jonn van Zuthem bezien hoe orthodox-protestanten omgaan met het 'politiek' antipapisme, de diepgewortelde vooronderstelling dat 'Rome' de protestantse grondslag van de natie wil vervangen door een katholieke. De eerste twee delen van zijn boek, *Om de erfenis van Groen en Delingen, fusies en machtsovernames*, zijn min of meer chronologisch geordend en

beslaan de perioden 1872-1900 en 1901-1918. Het derde deel, *De protestantse reacties op de katholieke versterking van de 'christelijke' godsvrede 1918-1925*, is thematisch opgezet. In de beide eerste delen wordt beschreven hoe orthodox-protestanten gaan samenwerken met katholieken om hun politieke doelen te bereiken, maar bij gezamenlijk optreden wel de boventoon voeren. Van Zuthem volgt het proces vooral aan de hand van de periodieken waarin de leidslieden hun standpunten uiteenzetten, het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* (vanaf 1872) en in het christelijk-historische blad *De Nederlander* (vanaf 1894). De opvattingen van Abraham Kuyper, hoofdredacteur van *De Standaard*, zijn inzet, zijn activisme en zijn retoriek vinden bijval, maar roepen ook veel weerstand op in eigen gelederen. 'Halven' noemt hij in *De Standaard* van 17 juni 1885 degenen die geloofszaken niet, net als hij en de andere 'Heelen', willen verbinden met concrete politieke doelstellingen. Een eerste breuk is het gevolg. Vooral in de jaren na de val van het eerste antirevolutionair-katholieke coalitiekabinet MacKay in 1891, raakt het orthodox-protestantse volksdeel kerkelijk en politiek verdeeld. Wanneer de christelijk-historische groepen hun krachten bundelen in de CHU (1908) trekken de orthodox-protestanten duidelijk politiek gescheiden op.

Een ander tijdperk in de verhouding tussen orthodox-protestanten en katholieken breekt aan wanneer in de kieswet van december 1917 een einde gemaakt wordt aan het censuskiesrecht en het districtenstelsel. Samenwerking om een niet-gelovige kandidaat uit een district te weren is niet langer nodig. Na de eerste verkiezingen onder de nieuwe kieswet blijkt dat de katholieken goed georganiseerd en de grootste confessionele partij zijn. Voor het eerst wordt een katholiek premier van een coalitiekabinet van protestanten en katholieken. Katholieken gaan proberen hun eigen wensen te realiseren. Deze pogingen en de orthodox-protestantse reacties daarop zijn de thema's van het derde deel. De omvang van het katholieke electoraat is de orthodox-protestanten een doorn in het oog, de anti-papistische retoriek richt zich nu meer op de grote gezinnen van de katholieken.

Het boek heeft niet helemaal waargemaakt wat de titelpagina belooft. *Heelen en halven* heeft slechts betrekking op een beperkt aantal in deel één besproken jaren en doet de ontwikkelingen in het orthodox-protestantse kamp van 1872 tot 1925 geen recht. De ondertitel is enigszins misleidend. Weliswaar volgt Van Zuthem de uitingen van de voormannen over politieke samenwerking met de katholieken van 1872 tot 1918 op de voet, maar de hoofdpersoon van de eerste twee delen van zijn boek is Kuyper. Deze delen zijn doorspekt met citaten uit drierstarren, commentaren en andere artikelen van Kuyper en aanhalingen uit teksten van anderen waarin op Kuyper wordt gereageerd. De christelijk-historische voorman De Savornin Lohman, toch niet de minste, is voornamelijk ten tonele gevoerd als een van zijn tegenspelers en wordt zo onderbelicht. Wanneer de katholieken in 1918 uiteindelijk de leiding van de

coalitie hebben overgenomen, laat Kuyper in een beschouwing in *De Standaard* weten dat een nieuw tijdperk is aangebroken. Het is het laatste belangrijke stuk dat hij voor zijn dood in 1920 schrijft. Na 1918 speelt de hoofdpersoon geen rol meer en moet de auteur wel een andere aanpak kiezen. Het 'politiek' antipapisme bestaat voortaan uit protestantse reacties op katholieke voorstellen. Eigenlijk gaat het boek over de poging van de antirevolutionairen onder leiding van Abraham Kuyper om met steun van de katholieken een protestantse natie te vormen. De poging mislukt onder andere door onenigheid in eigen kring over de strategie die ten opzichte van de katholieken moet worden gevolgd. Protestanten onder elkaar over katholieken.

Gerda de Kleijn

Edwin van Meerkerk, *Achter de schermen van het boekbedrijf. Henri du Sauzet (1687-1754) in de wereld van de uitgeverij en boekhandel in de Republiek (Amsterdam/Utrecht: APA - Holland Universiteitspers, 2001) 471 p., ISBN 90 302 1041 9; f140,-*

Is de handgeschreven brief na telex, fax en e-mail een achterhaald fenomeen? Wat betreft correspondentie met een zakelijk karakter wellicht, maar voor privé-contacten biedt het handgeschreven epistel nog altijd een onvervangbare persoonlijke meerwaarde. Ook als bron van informatie voor de historicus wint de brief het van de e-mail, die immers met één druk op de knop voor het nageslacht verloren kan gaan. Een studie als die van Edwin van Meerkerk behoort daardoor voor onderzoekers van de zeer recente geschiedenis welhaast tot het verleden. Hij kon nog beschikken over verschillende briefwisselingen die uitgever en boekverkoper Henri du Sauzet voerde met zijn zakelijke contacten. Contacten, die veelal ook een persoonlijk karakter hadden, want zo blijkt uit Van Meerkerks onderzoek: één van de belangrijkste instrumenten in de wereld van het boek was het vriendschapsdiscours.

Van Meerkerk analyseert in zijn proefschrift over Du Sauzet de dagelijkse gang van zaken van een 'Franstalig' boekbedrijf in het achttiende-eeuwse Den Haag en Amsterdam; wat gebeurde er, waarom gebeurde dat zo en wat waren de gevolgen ervan? Daarbij komen niet alleen organisatorische en zakelijke aspecten van Du Sauzets bedrijfsvoering aan de orde, maar wordt bovendien een beeld geschetst van de culturele context, waarin de *libraire* leefde en werkte. Het boek bevat tevens een uitgebreide fondslst van de uitgaven van Henri du Sauzet, een inboedelbeschrijving die is opgemaakt na zijn overlijden in 1754 en een index van personen en zaken.

Het werk opent, na een korte inleiding, met een reconstructie van het leven van Du Sauzet in de jaren 1714-15, waarin hij zijn opwachting maakte in de

Republiek. Om zich als Franse immigrant een plaats te veroveren in de Nederlanden gaf Du Sauzet verschillende tijdschriften uit, waarvan *Nouvelles littéraires* wel de belangrijkste was. Dit tijdschrift kon bestaan dankzij de wekelijkse bijdragen van contacten uit Italië, de Duitse landen, Frankrijk, Engeland en de Nederlanden. Van Meerkerk toont aan dat de publicatie ervan vooral een zaak van betrokkenheid bij de Republiek der Letteren was en geen kwestie van winstbejag. Du Sauzet wilde naam maken met kwaliteit. Zo beloofde hij met zijn *Nouvelles littéraires* uitgebreider, toegankelijker, regelmatig en goedkoper te zijn dan andere tijdschriften. Ook in de schets van Henri du Sauzet als uitgever van boeken overheerst het beeld van een bevlogen man die kwaliteit prefereerde boven kwantiteit. Natuurlijk wilde hij winst maken, maar inhoudelijke en uiterlijke vormgeving weken nooit voor commercieel succes.

Behalve als uitgever was Henri du Sauzet ook als boekverkoper actief. Daar hij de buitenlandse en binnenlandse markt nodig had voor een succesvol voortbestaan van zijn *librairie*, was het noodzakelijk over goede contacten te beschikken. De samenwerking tussen Du Sauzet en zijn collega-boekhandelaren geschiedde echter niet bepaald uit vrije wil, maar werd beïnvloed door verschillende economische factoren. Wanneer er voldoende contant geld in voorraad was, had hij weinig te vrezen, maar op de lange termijn bleek dat Du Sauzet creatief met zijn kredieten moest omgaan. Zo had hij veel schuldenaars en stond tegelijkertijd zelf bij collega's en geldschietters in het krijt. De beperkte omvang van zijn eenmansbedrijf bleef echter een winstgevende bedrijfsvoering in de weg staan. Hoge prijzen voor papier en allerlei toebehoren voor het drukken dreven de productieprijs op en betekenden een enorm financieel risico. Boeken werden uitgegeven bij intekening, geruild met andere uitgevers en boekhandelaren, en er werd gehandeld en betaald met schuldbekentenissen van anderen. Dat het hebben van een netwerk als basis voor zo'n bedrijfsvoering van wezenlijk belang was, staat buiten kijf.

De zeer beeldende en vertellende schrijfstijl die Van Meerkerk in zijn proefschrift hanteert, voert de lezer mee in de wereld van het boek ten tijde van de Republiek der Letteren. Na de eerste kennismaking in het dankwoord vooraf, waarin Du Sauzet enkele woorden tot de lezers richt, ontvouwt zich geleidelijk aan een persoonlijk portret van de boekhandelaar en uitgever. Een schets van persoonlijke voorkeuren, sympathieën, verlangens en ambities van de hoofdpersoon wordt gevolgd door een besluit waarin een beeldende beschrijving van de vermeende uiterlijke kenmerken van Du Sauzet wordt gegeven. Hoewel Du Sauzets persoonlijke drijfveren volgens Van Meerkerk niet gegeneraliseerd mogen worden omdat ze een uniek karakter hadden, worden uit zijn bedrijfsvoering wel algemene conclusies getrokken over het functioneren van een boekbedrijf in het begin van de achttiende eeuw. Het is echter de vraag of het sterk verhalende karakter van de studie het

wetenschappelijk onderzoek dat verricht is om een dergelijke bedrijfs-geschiedenis in kaart te brengen niet naar de achtergrond doet verdwijnen.

Het werk is zodanig gestructureerd dat de centrale aspecten van de beschreven bedrijfsvoering welhaast als vanzelfsprekend aan de orde komen. Du Sauzets voorkeur voor kwalitatieve boven economische motieven en het belang van uitgebreide netwerken in de Republiek der Letteren vormen steeds terugkerende elementen. De analyse van deze netwerken stelt Van Meerkerk in staat zijn studie naar de correspondentie van Du Sauzet in de bredere context van de wereld van uitgeverij en boekhandel in de Republiek te plaatsen. Op deze manier geeft hij een aanzet voor vervolgonderzoek naar vragen van meer algemene aard zoals bijvoorbeeld de positie van Franse immigranten in de politieke verwickelingen in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Annemie Otten en Froukje van Dooren

István Bejczy, *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld* (Bussum: Coutinho, 2001) 224 p., ISBN 9062832571; f59,50

De Middeleeuwen zijn een donkere en barbaarse periode. Dat beeld van de humanisten uit de Renaissance over de periode van ruim duizend jaar tussen de Oudheid en het begin van de Nieuwe Tijd bestaat nog steeds. 'Middeleeuws' is volgens de Van Dale synoniem met 'primitief' en 'achtergebleven'. De periode roept een beeld op van pest, honger en chaos. Of van ridders, jonkvrouwen en kastelen: leuk voor een jeugdromannetje, maar niet voor een serieuze studie. Misschien bestond dat beeld ook bij uitgeverij Coutinho. In de serie *Een kennismaking met...* zijn de delen over Oudheid en Nieuwe Tijd immers al geruime tijd beschikbaar. De Middeleeuwen vormden echter een groot gat. Het heeft dan wel even geduurd, maar met István Bejczy's *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld* is het gemis ruimschoots goedge maakt.

Het is geen geringe klus om ruim duizend jaar geschiedenis terug te brengen tot minder dan tweehonderd bladzijden. Het beschrijven van zo'n grote periode in zo weinig bladzijden vraagt om het maken van keuzen. En keuzen moesten er worden gemaakt in deze kennismaking. Bejczy verontschuldigt zich daarvoor dan ook in zijn 'Voorbericht'. De opzet van het boek laat slechts 'een zeer beknopt overzicht van de Middeleeuwen' toe, waarbij alleen de weergave van 'de belangrijkste historische ontwikkelingen' voorop kan staan. En wat de belangrijkste ontwikkelingen zijn, daarover kunnen de meningen uiteenlopen. Om beter te kunnen aansluiten bij het Nederlandse onderwijs, behandelt de auteur alleen de Latijnse christenheid en beperkt hij zich daarbinnen tot Frankrijk, het Duitse Rijk, Engeland en de Kerk.

In elk hoofdstuk vormt de politieke geschiedenis het uitgangspunt, waarna het geheel met sociaal-economische en cultureel-mentale aspecten in een breder

kader wordt geplaatst. De nadruk die daardoor op de politieke geschiedenis valt, brengt echter wel een aanzienlijke beperking met zich mee ten aanzien van de overige ontwikkelingen. Op een enkel onderwerp na, zoals de Renaissance van de twaalfde eeuw, komen niet-politieke ontwikkelingen slechts beperkt aan de orde. De sociale verhoudingen tussen de biddende, strijdende en werkende standen komen zo bijvoorbeeld absoluut niet uit de verf. Van de politieke ontwikkelingen krijgen die van de Kerk de meeste aandacht. Aan de ene kant wordt de machtsverhouding tussen de Kerk en de vorsten van de verschillende rijken aan de orde gesteld. Aan de andere kant komen ook de organisatorische ontwikkelingen binnen de Kerk aan bod, die overigens ook op het wereldlijk gezag de nodige invloed hebben gehad. Ten slotte krijgen de ontwikkelingen in en conflicten over de leer en het pauselijk gezag de nodige aandacht, net als de stichting van een aantal belangrijke kloosterorden.

Aan Frankrijk, Engeland en het Duitse Rijk wordt ongeveer net zoveel aandacht besteed als aan de Kerk. In elk hoofdstuk wordt per land kort de nadruk gelegd op belangrijkste ontwikkelingen op 'nationaal' niveau. Een klein gemis vormt het gebrek aan samenhang tussen de ontwikkelingen in de diverse landen. Dit zou bijvoorbeeld in een samenvattende paragraaf, waarin de verschillen en overeenkomsten in de diverse gebieden naast elkaar worden gezet, kunnen worden bereikt. De auteur beweert ruimte te hebben voor tweehonderd bladzijden zuivere tekst, maar gebruikt er minder dan honderdtachtig, en dan ook nog met illustraties. Er was dus ruimte genoeg. Voor een groter begrip zou het zeker interessant zijn om Frankrijk, Engeland en het Duitse Rijk duidelijker met elkaar te vergelijken.

Naast de keuze van de onderwerpen vormt ook de te kiezen afbakening een struikelblok bij het samenstellen van een handboek. Hoe kunnen de Middeleeuwen op een zodanige wijze worden onderverdeeld, dat de continuïteit van de ontwikkelingen niet wordt geschaad en er toch sprake is van duidelijk van elkaar te onderscheiden perioden? Bejczy's afbakening in vijf perioden bezit volgens hemzelf een element van willekeur. Zoals elke afbakening overigens, zo stelt hij nonchalant. Bij nadere beschouwing is die afbakening dan ook niet zo willekeurig als de schrijver doet voorkomen. De hoofdstukken vormen wat betreft hun tijdspanne een duidelijke eenheid. Het eerste hoofdstuk beslaat de periode van circa 400 tot 750. Daarin staat de continuïteit en de discontinuïteit met de Oudheid voorop. In het tweede hoofdstuk worden de Karolingische en post-Karolingische periode behandeld (750 tot 1000). Vervolgens staan de ontwikkelingen van nieuwe machtsstructuren in staten en - vooral - de Kerk tussen ongeveer 1000 en 1200 centraal. Daarnaast is er ook ruime aandacht voor de creatieve ontwikkelingen die zich juist in deze periode, waarbinnen ook de reeds aangehaalde Renaissance van de twaalfde eeuw valt, manifesteren. Het vierde hoofdstuk benadrukt de toenemende controle van Kerk en vorsten op hun onderdanen en elkaar, die vooral na 1200 de kop op steekt. Het laatste hoofdstuk laat de

beperkingen zien waarmee deze controlepogingen na 1350 te maken kregen: de pest, de Honderdjarige Oorlog en het Westers Schisma zorgen voor grote problemen. Dat dit laatste gedeelte van de Middeleeuwen niet alleen maar een periode van neergang is geweest, maakt Bejczy duidelijk met zijn slotvraag: hij laat de Middeleeuwen eindigen rond 1500, maar niet zonder zich af te vragen of zo'n een abrupt einde gerechtvaardigd is. Het antwoord is even logisch als voorspelbaar ontkennend. Ontwikkelingen uit de vijftiende eeuw worden voortgezet in de zestiende en belangrijke breuken - zoals de Reformatie en de ontwikkeling van de boekdrukkunst - hebben hun wortels in de Middeleeuwen. De conclusie mag in elk geval zijn, dat de Middeleeuwen niet een op zichzelf staande periode vormen die los staat van de rest van de geschiedenis, maar dat ze een belangrijke fase vormen in onze geschiedenis.

Een bijzonder sterk punt van Bejczy's boek is zijn aandacht voor discussies en ontwikkelingen in de mediëvistiek. Beelden en inzichten zijn aan verandering onderhevig en verdienen daarom een plaats in deze kennismaking. Het sterkst komen deze naar voren in de speciaal daarvoor geschreven intermezzos van de hand van een tiental gespecialiseerde auteurs. De dynamiek van het onderzoek naar zaken als heiligen en heiligenverering, conflict en conflictoplossing, geschiedbeschuwing in de Middeleeuwen en de commercialisering van de landbouw in de Late Middeleeuwen komen daarin aan de orde. Het blijft echter niet bij deze kleine, paginagrote verhandelingen; ook in de hoofdtekst ruimt de schrijver plaats in voor verschillende en veranderende opvattingen. Zo krijgen studenten een goed beeld van de stand van het onderzoek voorgeschoteld. Heel interessant en prikkelend voor een aankomend wetenschapper, maar deze benadering heeft een kleine tekortkoming: het gebrek aan literatuurverwijzingen. Het boek beschikt over een aardige en voor een kennismaking zeer bruikbare bibliografische handreiking, de aangehaalde discussies vragen echter om meer. Nu blijft de nieuwsgierige lezer slechts zitten met onbeantwoorde vragen.

Het boek is vlot geschreven en overzichtelijk. Voor studenten zal het een aardig naslagwerk vormen als ze zich afvragen 'hoe het ook alweer zat'. Naast de bibliografische handreiking beschikt het boek over een handige verklarende woordenlijst en een bijlage met alle pausen en Duitse, Franse en Engelse vorsten in de Middeleeuwen direct en overzichtelijk bij elkaar. Een beknopt handboek kan nooit volledig zijn en na het bestuderen van dit boek zal de lezer niet kunnen zeggen, dat hij de Middeleeuwen kan doorgronden. Maar daar is *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld* ook niet voor geschreven. Het boek is een kennismaking. Het heeft de bedoeling om beginnend studenten te kietelen en hun interesse voor de Middeleeuwen te wekken, opdat ze zich er verder in willen verdiepen. En in die opzet is Bejczy zeker geslaagd.

Kiko van Ingen

Auteursgegevens

Yasmina Boudia (1978) behaalde in 2000 haar licentiaat in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent en in 2001 haar diploma in de gespecialiseerde studies Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer aan de Vrije Universiteit Brussel. Momenteel is zij werkzaam op de documentatieafdeling van het Vlaams Theater Instituut te Brussel.

Matthijs Braat (1980) studeert sinds 1998 aan de Faculteit der Letteren van de KUN. Hij specialiseert zich in de geschiedenis van de Nieuwe Tijd.

Froukje van Dooren (1980) studeert sinds 1998 aan de Faculteit der Letteren van de KUN. Zij specialiseert zich in de geschiedenis van de Nieuwe Tijd.

Georg Frerks (1954) is bijzonder hoogleraar Rampenstudies aan Wageningen Universiteit.

Kiko van Ingen (1977) studeert sinds 1999 aan de Faculteit der Letteren van de KUN. Hij specialiseert zich in de geschiedenis van de Middeleeuwen.

Angélique Janssens (1955) doceert Economisch en Sociale Geschiedenis aan de KUN en is secretaris van onderzoeksschool Posthumus.

Gerda de Kleijn (1950) is docent Oude Geschiedenis en studieadviseur aan de KUN en promoveerde onlangs op een proefschrift getiteld *The Water Supply of Ancient Rome. City Area, Water, and Population*.

Piet Leupen (1939) was tot 2001 hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Arie Manten (1933) studeerde geologie en biologie en promoveerde op een studie van fossiele riffen in het Zweedse Oostzeegebied. Hij ontwikkelde via zijn werk in de wetenschappelijke redactie en uitgeverij een grote interesse in de wetenschaps-geschiedenis en werd in 1986 voorzitter van de Historische Kring Breukelen

Pepijn Oomen (1978) studeert sinds 1996 aan de Faculteit der Letteren van de KUN. Hij specialiseert zich in de Politieke Geschiedenis van de Nieuwste Tijd.

Annemie Otten (1979) studeert sinds 1997 aan de Faculteit der Letteren van de KUN. Zij schrijft momenteel haar scriptie over de scheiding van maronitische dubbel-kloosters in de Nieuwe Tijd.

Jan Ramakers (1954) studeerde geschiedenis aan de KUN. Hij is als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis te Nijmegen.

Bert Schuurman (1931) studeerde theologie aan de VU, waar hij in 1965 promoveerde op een proefschrift getiteld *Confusio regnorum: Studie zu einem Thema aus Luthers Ethik*. Hij is gemeentepredikant geweest en werkte lange tijd aan een theologisch instituut in Buenos Aires (Argentinië) en kortere tijd aan de Theologische Universiteit in Kampen.

Auteursaanwijzingen

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op diskette of als attachment per e-mail, opgemaakt in MS-Word of WordPerfect.

Een artikel omvat ongeveer 8000 woorden, een recensie ongeveer 1000 woorden.

Plaats in het notenapparaat na het nootnummer een spatie en sluit de noot niet af met een harde return. Gebruik alleen voetnoten en voeg geen eigen voetnootopties toe.

Wees spaarzaam met verklarende voetnoten.

- Naar boeken wordt als volgt verwezen: R.R. Palmer en J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978³) 155-161.
- Naar artikelen als volgt: A. Otten, 'Rationeel geweld voor God. Fundamentalisme in Egypte', *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* 19 (2000) 2, 3-15, aldaar 12. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
- Naar artikelen in bundels als volgt: J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134, aldaar 114. Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
- Naar bronnen op CD-ROM wordt op dezelfde wijze verwezen als naar artikelen uit bundels.
- Naar zelfstandige web-, ftp- en gophersites als volgt: H. Termeer, *Faculteit der Letteren*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/>>.
- Naar webpagina's op grotere websites als volgt: M. Schoonheim, 'Spaghetti aio e oio', op: H. Termeer, *Faculteit der Letteren Home*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/personeel/aiool/recept.html>>. Eindig s.v.p. altijd de pagina's met de juiste bestandsnaam óf met een schuine streep en let op hoofdlettergebruik.
- Naar berichten op discussielijsten en in nieuwsgroepen als volgt: Marieke van Delft <Marieke.vanDelft@KB.NL>, 'Artikelen gevraagd', op: *Discussielijst van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging* <NBV-L@NIC.SURFNET.NL>, 19 december 2000.

Gelieve voor de rubriek auteursgegevens de redactie te informeren over uw geboortejaar, huidige functie en eventueel afstudeerrichting en universiteit.

Gelieve in geval van een artikel een korte samenvatting (circa 150 woorden) van de inhoud mee te zenden voor de website van ET.VT <<http://www.kun.nl/extempore/>>.